

Азиза Давлатова

Абдулла Орипов

шеърнамеда поэтик

тафаккур тадриси

АДИБА ДАВЛАТОВА

**АБДУЛЛА ОРИПОВ
ШЕЪРИЯТИДА ПОЭТИК
ТАФАККУР ТАДРИЖИ**

Монография

**“ТАФАККУР” НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ - 2021**

УЎК: 821.512.133.09-1

КБК: 83.3(5Ў)

Д 14

Давлатова Адиба Раҳматовна

Абдулла Орипов шеърлярида поэтик тафаккур тадрижи [Матн] / А.Р. Давлатова. - Тошкент: «Tafakkur», nashriyoti 2021. - 248 б.

Маъсул муҳаррир:

ЖАББОРОВ НУРБОЙ АБДУЛҲАКИМОВИЧ

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети Ўзбек адабиёти тарихи ва фольклор кафедраси мудири, филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

СУВОН МЕЛИ

ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти етакчи илмий ходими, филология фанлари доктори, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими

АҒОҚОВА НОДИРА МАҲМУДОВНА

"Тафаккур" журнали бўлим мудири, филология фанлари доктори

Ушбу монографияда Абдулла Ориповнинг илк шеърларидан ҳаётининг сўнгги давларигача ёзган байтлари мисолида шоир поэтик тафаккурининг тадрижий тақомили тадқиқ қилинган. Ижодкор лирик асарлари таҳлили муаллифнинг илмий кузатишлари, адабий-назарий қарашлари асосида далилланган. Тадқиқотда Абдулла Орипов феномени, фалсафаси шоирнинг бутун ижодий мероси, шеърлари, дostonлари, таржималари, ижодий лабораториясига оид талқинлар негизда ўрганилган.

Монография филолог мутахассислар, шунингдек, кенг китобхонларга мўлжалланган.

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти Кенгашининг 2021 йил 30 ноябрдаги 6-сонли мажлиси баённомасига асосан нашрга тасвир этилган.

ISBN 978-9943-24-464-1

© А.Давлатова, 2021

© "TAFAKKUR" 2021

Ушбу монографияни Ўзбекистон Қаҳрамони, Халқ шоири Абдулла Орипов таваллудининг 80 йиллигига чуқур ҳурмат ила бағишлайман.

Муаллиф

КИРИШ

Жаҳон адабиётшунослигида муайян миллатга мансуб феноменал ижодкорларнинг асарлари, миллий ва дунё бадиий-эстетик тафаккури тақомилига кўшган ҳиссаси, адабий мероси, умуминсоний аҳамиятга эга ғоялари, ижодий лабораторияси юзасидан кенг қамровли тадқиқотлар амалга оширилган. Хусусан, ўзбек адабиётида ҳам ҳодиса сифатида тан олинган, асарлари миллатнинг ўзлигини акс эттирувчи, адабий-эстетик, ахлоқий ва ижодий концепцияси кейинги давр адабиётининг йўналишини белгилаб берадиган шоир ва ёзувчиларнинг поэтик тафаккур тадрижини комплекс тадқиқ этиш долзарб илмий муаммолардандир.

Дунё адабиёти мундарижасида туркий халқлар, жумладан, ўзбек адабиёти ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Бу адабиёт баайни миллат тарихи сингари қадимий ва бой экани билан алоҳида ажралиб туради. Туркийларнинг кечмиши, халқ ва давлат сифатида босиб ўтган йўли, турмуш ва тафаккур тарзидаги бирда сокин, бирда зиддиятли вазиятлар, албатта, адабиёт намуналарида ўз ифодасини топти. Шундай қилиб, халқ тимсоли ўлароқ шаклланган образлар, кўнгил кечинмаларидан иборат сатрлар, хурлик ва комиллик орзуси, Ҳақ ва ҳақиқатга интилиш, инсониятни нажотга чорлаш каби мотивлар миллий адабиётнинг асосий белгилари сифатида барқарорлашиб борди. Қолаверса, жаҳон адабиёти тажрибаларидан баҳрамандлик натижасида ўзбек адабиётида

янги тур ва жанрларнинг истифода этилиши, ижодкор, асар табиатида ҳам ўзгаришларга замин яратди.

Ўзбек адабиёти миллий ва умумжаҳон бадиий-эстетик тажрибалари асосида, шунингдек, замон ва макон тақозосига кўра ижод майдонига кириб келган шоиру ёзувчилар асарлари орқали янгиланиб борди. Айниқса, XX аср бошларида нодир истеъдод эгаларининг қатағон этилиши миллий адабиёт тараққиётига соя солди. Кейинчалик адабиёт табиатига турли “изм”ларни мажбурий сингдириш сохтакорлик ва шиорбозликка йўл очди. Адабиёт реал ҳаётни, инсон кўнглини акс эттириш, самимиятни ифодалаш вазифаларидан узоқлаштирилди. Лекин шунга қарамай, ҳақиқий истеъдодлар етишиб чиқди. Жумладан, ўтган асрнинг 60-йилларида адабиётда яшасинчилик руҳи ҳукмрон бўлган бир кезде Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов сингари салоҳиятли ижодкорлар миллат бадиий-эстетик тафаккурини янги боқичга кўтарди. Айниқса, Абдулла Орипов шеъриятида миллийлик, инсонни турли ракурсларда, турли образ, жанр ва рамзларда тасвирлаш бош адабий мезон даражасига кўтарилди. Чунки “Абдулла Орипов ўзбек адабиётини янги босқичга кўтарган нодир истеъдод эди. Унинг юксак бадиий, теран фалсафий шеърлари халқимиз кўнглидан чуқур жой олган. Драматик ва публицистик асарлари, дoston ва таржималари адабиётимиз ривожига улкан ҳисса бўлиб қўшилган. Абдулла Орипов Ўзбекистон Республикаси Давлат Мадҳиясининг муаллифи сифатида халқимиз қалбида мангу яшайди”¹. Шу нуқтаи назардан, Абдулла Орипов феномени, шеърияти, поэтик тафаккур тадрижи динамикасини бадиий, қиёсий-типологик, фалсафий, психобиографик, ста-

тистик таҳлил йўналишлари орқали баҳолаш илмий зарурат тақозосидир.

Абдулла Орипов шеъриятининг мавзу кўлами, шоир қўллаган образ ва жанрлар, адабиётга олиб кирган янгиликларни комплекс тадқиқ этиш мавзунинг долзарблигини таъминлайди. Чунки шоир лирикаси миллат ва жамият тарихи, эстетик идеалининг бадиий инъикоси ўлароқ ўзбек бадиий-эстетик тафаккури юксалишида алоҳида бир даврни ташкил этади. Шу жиҳатдан, шоир шахсияти ва истеъдодини мужассам этган лирикасининг моҳиятини комплекс ўрганиш, ижод лабораториясини илмий-назарий асосда текшириш, поэтик тафаккури эволюциясини илмий баҳолаш бугунги адабиётшуносликнинг муҳим масалаларидандир.

¹ Мирзиёев Ш. Одамлар яхши яшаши учун зарур шароитлар яратиш – барча раҳбарларнинг асосий вазифасидир. //Халқ сўзи, 2017 йил 28 февраль.

I БОБ. АБДУЛЛА ОРИПОВ ПОЭТИК ТАФАККУРИ- НИНГ АДАБИЙ-ЭСТЕТИК ИЛДИЗЛАРИ

1.1. Ижодкор поэтик тафаккури ривожда халқ оғзаки ижодининг ўрни

Жаҳон адабиётшунослигида ижодкор адабий-эстетик тафаккури, ижодий концепцияси тўғрисида илмий-назарий масалалар мавжуд. Булардан бири муайян ижодкорнинг ўзига хослигини таъминловчи поэтик мазмун ва тафаккур янгилалиши ҳодисасига муносабатдир. Поэтик тафаккур тушунчаси дастлаб Аристотель қарашларида учрайди. Бу тушунчанинг янги кўришлари замонавий илмда Хайдеггер, француз файласуфи ва адабиётшуноси Жак Деррида тадқиқотларида намоён бўлди.² У фалсафа ва шеъриятнинг ўзаро яқинлиги ҳақида фикр билдириб, фалсафий матннинг (бу ерда шеъриятга урғу берилган) тузилиши, матн турларининг ўзига хослиги ва хилма-хиллиги, таъсир қилиш ва яратиш моделлари бўйича ўрганиш лозимлиги тўғрисидаги тезисни илгари суради.

Дунё адабиётидаги поэтик тафаккур тадрижи масаласини олимлар ижод психологияси, ижодий лаборатория, лирик қаҳрамон ва шоир бирлиги асосида таҳлил қилиш муаммосига аҳамият қаратадилар. Аслида, истеъдодли ижодкор ўзидан олдинги анъанани инкор этмаган ҳолда, мутлақо янги мезон ва ёндашувларни адабиётга олиб киради. Бу эса бадиий адабиёт, адабий жараён мазмунини ҳам бойитади. Янгича қарашлар ва ифода йўсинининг бошловчиларидан бўлади.

² <https://postmodernism.academic.ru> Постмодернизм. Словарь терминов. — М.: ИНИОН РАН (отдел литературоведения) - INTRADA. Ильин И. П.. 2001.

Инсон боласи доимо ўзини ўраб турган муҳитни тадқиқ қилишни, ўрганишни ва моҳиятини англашни яхши кўради. Айниқса, мубҳам ёки ақл ва идрок кўпинча ожизлик қиладиган жиҳатларга қизиқиши табиий. Шу боис бўлса керакки, минг йиллик оғзаки мерос замирида руҳ, туш, ғайб, хуллас, космогоник илмлар сирини очишга бўлган интилишларни кузатамиз. Демак, халқ оғзаки ижоди дастлаб, олам ва одам синоатлари инкишофига ҳайрат ўлароқ майдонга келган десак, иккинчидан, бадииятга руҳан эҳтиёжмандлик сабабли поэтик тафаккур тарзини ҳам шакллантирди. Дунё ва ўзбек халқ оғзаки ижоди мотивларини кузатадиган бўлсак, барчасида узвий боғлиқлик, мазмунан яқинликни кўриш мумкин. Ёзма адабиёт пайдо бўлгунга қадар яратилган халқ ижоди жаҳон бадиий тафаккурининг тарихий асоси десак, асло хато бўлмайди. Халқона ижоднинг дастлабки тамойиллари, қатъий анъанавий шакллари, турлари ва қисман баъзи образлари кейинги бадиий тафаккур тарзига таъсир кўрсатди. Матал, мақол, эртак, масал, қўшиқ жанридаги асарларда яхшиликка интилиш, ёмонликнинг муқаррар жазосини кўрсатиш, ростгўйликни тарғиб этиш, табиат ва жониворларга шафқатли бўлиш ғоялари ўз ифодасини топган. Бу каби ижтимоий ва эстетик идеал кейинги ёзма адабиёт намуналарида турли жанр ва образларда ҳам намоён бўлди. Халқ оғзаки ижоди намуналарига хос мавзулар, эртак, дoston, қўшиқ, афсона жанрлари мотив ҳамда сюжетлари, энг аввало, муайян миллат психологияси, тафаккур тарзи ва менталитетини ифодаловчи восита ҳамдир.

Шунинг учун инсон ёшидан қатъи назар халқ эртаклари, қўшиқлари, dostonларини тинглаганда беихтиёр сукутда қолади. Бунда бамисоли олис сaфaрдaн қaдрдoн уйгa қaйтгaндeк, қaттик чaнқoқдaн сўнгрa қoниб сув ичгaндeк ҳиссиёт пaйдo бўлaди. Қoлaвeрсa, хaлқ oғзaки ижoди нaмунaлaрининг лeйт-

мотиви, бадиияти, шакл ва мазмуни кишида бадиий тафаккурни шакллантириши билан ҳам аҳамиятлидир. Аниқроқ қилиб айтсак, ижодга иқтидори бўлган шахсларда ўз қобилиятини кашф этишига туртки бўлиши мумкин. Бунга ғарб ва шарқ, жумладан, ўзбек адабиётида ҳам мисоллар кўп. Ўзбек халқининг ўзлиги, миллатнинг вужудга келиши, орзу-армонларини акс эттирган сюжет ва халқ қаҳрамонларининг типик образлари кейинги давр бадиий адабиётига салмоқли таъсир кўрсатди.

Яъни халқ оғзаки ижоди таъсирида юқорида таъкидлаганимиз ҳиссиётлар асосан, руҳий жараён бўлиб, айрим шахсларда руҳий-ижодий баркамоллик касб этади. Масалан, Пушкин, Ҳамид Олимжон шахсияти ва ижоди фикримизга мисолдир. Бўлажак ижодкорлар руҳияти, мантиқий ва ижодий тафаккур қобилиятини ривожлантиришга айнан ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар билан танишувнинг ўрни беқиёс бўлган. Яъни энг аввало, образли тафаккур қилишни, руҳиятида туғилган ҳиссиётни бадиий шакл асосида намоён эта олиш қобилиятини ўстиради. Қолаверса, халқ оғзаки ижоди намуналаридаги қисқа, лўнда фикрлар, қофиядошлик бўлажак ижодкорда рифмаларни ўз ўрнида қўллаш олиш салоҳиятини ҳам пайдо қилади. Ҳамид Олимжон дostonларидаги куйма сатрлар, шеърларидаги халқона образлар замонавий шеъриятимизда халқ оғзаки ижоди оҳанглариининг давомийлигига яққол мисолдир.

Ижодкор гўёки рассом ўлароқ, болалик хотираларини эртакнамо манзара тасвири уйғунлигида катта маҳорат билан тасвирлайди. Асарларидаги сюжет чизиқлари ўта нозиклик ва халқ оғзаки ижоди мотивлари ҳайрати билан тўлиб-тошган. “Болалик кунларимда, уйқусиз тунларимда”, бу каби бошланмалар асосан, эртакларга хос. Ўтмишга саёҳат қилиш учун дастлабки эскиздор. Кўп эртак ва чўпчаклар,

сирли учар отлар, парилар тасвири, ботирларнинг ов ва жанг сафарлари – буларнинг барчасини қарийб ҳамма қаламкашлар поэтик тафаккурига пойдевор бўлган, десак янглишмаймиз. Демак, қадимий ўзанлардан, теран томирлардан илҳомланиш барча замонавий муаллифлар ижодига ҳам хос хусусиятлардан биридир. Бу ҳолат у ёки бу ижодкор асарларининг мазмунини ташкил этмаслиги мумкин, лекин унинг элементлари ёрқин намоён бўлган шеър, ҳикоя ва қиссалар мавжуд. Бундай унсурларга эртак ёки дostonга хос сюжетларнинг бўлаклари, бошланмалар – синтактик конструкциялар кабиларни киритишимиз мумкин. Қолаверса, иқтидор ва машаққатли меҳнат, матн устида тинимсиз изланишлар юксак асарларнинг туғилишига замин тайёрлайди. Шоир ёки ёзувчи дастлаб, халқ оғзаки ижоди, кейинчалик мумтоз сўз санъати билан чуқур танишуви натижа-сида ўз услуби ва йўлини топа боради.

Аксарият юксак ижод вакиллариининг тарихий йўлига назар ташлайдиган бўлсак, биринчи ўринда ижтимоий муҳитга эътибор қаратилади. Лекин бизнинг назаримизда, эътирофдан кўра, кўпроқ ўша муҳит билан чиқиша олмаслик, ундан норозилик кайфияти ҳақиқий ижодкорни ёхуд СЎЗни кашф этади. Тўғри, шоир адабиёт оламига кириб келган кезларда, унинг ҳаётини тажрибаси ёхуд ижодий тайёргарлиги етарли бўлмагандир, лекин истеъдод эгаларининг ўзига хос савқи табиийси, яна ҳам аниқроқ айтганда, “пайғомлар”ни қабул қилишга муносиб қалб кўзи очиқлигини инкор қилиб ҳам бўлмайди.

XX аср ўзбек адабиёти ижод оламига ўз сўзи, овози билан бетакрор, фавкулудда истеъдодга эга бўлган бир гуруҳ шоир ва адибларни маънавиятимиз ривожини учун энг зарур вақтда тақдим этди. Миллий адабиётимизнинг фидойиларидан бўлган Абдулҳамид Чўлпон ва Фитратлар бошлаб берган янги тизим, самимий мисралар, инсон қалби манзараси инки-

шофини мақсад қилган сатрларга эга вазн кейинги шеърият табиятини белгилашда муҳим омил бўлиб хизмат қилди.

XX асрнинг ўрталаридаги ўзбек лирикаси давр шеъриятида алоҳида мақомга эга. Негаки сохтакорлик, қуруқ шиорбозлик давом этаётган тарихий бир шароитда инсон кўнгли, қалбида кечаётган инжа туйғуларни айта олиш улкан ҳодиса эди.

Абдулла Орипов мана шундай шоирлар сирасига киради. У шеърият билан бирга ўсди, улғайди. Худди туйғулари камол топиб, чўнглашиб боргани каби адабиётга қараши, унинг масалаларига муайян муносабати ҳам шаклланиб борди. Ҳар бир одам ўзига хос индивидуал қобилият ва интеллект соҳиби. Лекин бунинг ўзи етарли эмас. Одам маълум соҳада муайян натижага эришиши учун, албатта, илмий ва амалий мактабларни ўтамоғи лозим. Абдулла Орипов мана шу мактабни улуғ устозларга маънавий шогирдликка тушиш, қолаверса, ҳаёт тажрибаси ёрдамида ўтади. Республикамизнинг Биринчи Президенти И.А.Каримов Ўзбекистон Давлат мадҳиясининг муҳокамасига бағишланган мажлисда: “Абдулла Ориповдек шоирлар юз йилда бир марта дунёга келади”³, деб айтган эди.

Лекин шеърларида, барибир, халқона оҳанглар, тасвирдаги халқчиллик, инсон ва жамиятнинг азалий орзуси қайсидир нуқталарда сақланиб қолаверади. Масалан, “Қасам дара” каби фожеий, “Ҳангома” (Абдулла Орипов ижодидан) сингари ҳажвий асарларда бу нозик чизиқларни пайқаш қийин эмас. Айрим ўринларда лирик қаҳрамоннинг ҳолатини тасвирлашда бундай жиҳатларни кузатиш мумкин. Абдулла Орипов “Чўпон” шеърида кенг далалар, най навоси ва сурув сурудиди “Алпомиш” достонига хос

кайфиятни уйғота олади. Ўзбек замини, ўзбек миллати шу кичик асарда йирик планда тасвирланади. *Сарғаймасин сен севган чаман, қуримасин сен ичган булоқ* – дея фақатгина она юрт бағрида ҳақиқий илҳомга эришишини, шодликка тўлишини ёзади. “Одамлар” шеърида эса ўзбекона руҳнинг, тантиликнинг, саховат ва жавонмардликнинг ёрқин намунасини кўрсатади. Ўзбекчиликнинг ёзилмаган олтин қондасидан бири меҳмонни атои Худо деб билишдир. Шеърда ҳам кўноқ ва мезбон образларининг хатти-ҳаракатида кимлигидан қатъи назар одамга илтифот кўрсатиш миллатимизга хос анъана сифатида талқин этилган. Шеър finali ғоятда гўзал. Шоир ҳар қандай таъма ва чекловдан ҳоли меҳмондўстликни улуғлайди. Асардан шундай хулоса чиқариш мумкин: бу менинг ўзлим, миллийлим, халқимнинг сиймоси ва ҳоказо.

*Тун ҳам оғиб борар, болалар тарқар,
Уй-уйига дейди, мена тўйига.*⁴

Олам ва одам муносабатларини, уйғунлигини, яхлитлигини ўрганишда энг дастлабки уринишлар халқ ижодиётининг мундарижасини ташкил этади.

*Томда товуқ ётарми,
Оёқлари қотарми.
Эндигининг боласи
Намозшомдан қотарми.*

Кел, ҳо-о-о...

*Оқ кучуквачча,
Қора кучуквачча.
Уйидан чиқмаган
Ола кучуквачча.*

Кел, ҳо-о-о...

³ Иқтибос қуйидаги манбадан олинди: А.Орипов. Адолат кўзгуси. – Т.: Адолат, 2005.

⁴ Орипов А. Танланган асарлар. – Тошкент: Шарқ, 2019. – Б.514.

“Қишлоқ оқшомлари” шеърида ибтидоий, нодир ва ўз навбатида, баъзан фалсафий асосига эга манбалар билан кенг танишиш бадий тафаккурнинг ривожига муҳим роль ўйнаганини термаларнинг шеърга олиб кирилишида кўриш мумкин бўлади. Шоирнинг ўзи бунга ишора қилар экан “...қиш кунларида тўйларга қўшни туманлардан номдор бахшилар келиб, тонг отгунча дoston айтишарди. Биз болалар бахшини тинглай-тинглай бир-биримизга биқинишиб ухлаб ҳам қолар эдик. Янглишмасам, ўшанда Умур шоир деган бахшининг дostonларини кўп эшитганман”⁵, деб хотирлайди.

Биз бу хотиранинг таъсири кейинчалик ўзбек халқ оғзаки ижодидаги ифода йўсини, бадий тасвир воситаларидан илҳомланиш, фольклор мотивлари, халқона образларнинг поэтик ифодаси тарзида намоён бўлганини кузатамиз. Тафаккур фалсафа, мантиқ, психология соҳаларининг ўрганиш объекти бўлиш билан бир қаторда адабиётшунослик учун ҳам хос мавзулардан саналади. Чунки ижод лабораторияси, ёзувчи бадий тафаккури ва унинг инъикоси доим мунаққидларни ҳам қизиқтириб келган.

“Америкалик психолог Ф. Беррон эллик олтитадан иборат ёзувчи ватандошлари гуруҳини тестлар ёрдамида текшириб, айнан ижодкорлар орасида ҳиссиёт ва сезги жуда ривожланганини ва рационалликдан устун бўлишини исботлайди. Яъни 56 та субъектнинг 50 нафари “интуитив шахслар” (89%) бўлиб чиқди. Бадий ижоддан узоқ бўлган одамлардан таркиб топган бошқа гуруҳда эса ҳиссий билиш уч баробар кам чиққан (25%).⁶ Демак, энг аввало, илоҳийдан берилган истеъдод, ўтмиш адабий мерос

⁵ Орипов А. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. 1 жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000, – Б. 7.

⁶ Боров Ю. Психология художественного творчества. – М., 1999. – С. 46.

билан тўйинган дунёқараш ижодкор бадий тафаккурининг теран илдизи ҳисобланади.

Яна бошқа бир америкалик психолог Д. Гилфорд эса олтита рассом устида тажриба олиб борган бўлиб, қобилиятнинг ижод жараёнида намоён бўлишини таъкидлайди. Буларга эса қуйидагиларни киритади: фикрлаш равшанлиги, ўхшашлик ҳамда қарама-қаршилиқлар, экспрессивлик, мослашувчанлик ва керакли контурларни бадий шаклда бериш қобилияти ва бошқалар”.⁷

Шоирнинг туғилиши, ҳаёт ва ижтимоий синовлар қуршовида тобланиши, ўзлигини топиши ва ўқувчилари қалбидан жой олиши – буларнинг барчаси ижодкор бадий тафаккури деган тушунча асосида бирлашади. Бунга биз ижодкор таржимаи ҳолидаги нуқталардан мисол топамиз: “Бир кунда икки маҳал сувга чиқардик, айниқса, саратон кунлари Эшонқудуққа қатнаш жуда зерикарли бўларди. Юрагим сиқиб кетганидан бир нималарни минғир-минғир қилиб ўзимни овутардим, шекилли”⁸, деган қайдларда ижод учкунларини кўргандек бўламиз. Айниқса, бўлажак шоир қалбида уйғонган илҳом оташи таъсирида дунёни дастлаб рангин кўриши, одамларнинг самимийлигига ишонишини ижодкорнинг ҳасби ҳолидан билиб олиш мумкин. Лекин кейинчалик ишонганлари томонидан етадиган кескин зарбалар, парда ортидаги яширин ҳаёт, ниқоб остидаги кутилмаган ҳақиқатлар, албатта, унинг тафаккурига таъсир кўрсатади. Руҳиятида уйғонган симпатия ва антипатиялар образли, символистик шаклларни келтириб чиқаради. Бу эса ижодкор томонидан кутилмаган етук асарларни, бетакрор образларнинг

⁷ Боров Ю. Психология художественного творчества. – М., 1999. – С. 47.

⁸ Орипов А. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. 1 жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000, – Б. 7.

пайдо бўлишига туртки бўлади. Шоир ёки ёзувчи атрофидаги ҳақиқатларни кузатар экан, ҳали ҳам исмсиз, тушунарсиз, яширин дунёни тобора чуқурроқ билишга, ундаги жараёнларни, инсонлардаги хусусиятларни кашф этиш эҳтиёжини майдонга келтиради. “Илоҳий комедия”, “Фауст”, “Уста ва Маргарита” сингари асарларнинг яралиши, кейинчалик, бадий адабиётда шекспирона назар, дантеёна танқид сингари қарашларининг келиб чиқиши фикримиз мисолидир.

Шундай қилиб, ижодкорлик, хусусан, бадий ижод тафаккурни такомиллаштириш воситаси бўлиб хизмат қилади. Илмий тажрибалар билан англаниши қийин вазиятларни, ҳолатларни етук санъаткор бадий образлар воситасида оддий, равон тушунтира олиши мумкин.

Юксак ижодкорлик қобилияти ҳаммага ҳам берилмаган, лекин фольклор намуналари, миф ва афсоналар, яхшиликка етакловчи эртаклар, одамзоднинг азалий идеаллари куйланган қўшиқлар, мақол, маталлар билан мунтазам танишиб бориш тафаккур тарзига таъсир қилиши айни ҳақиқат.

*Бешик-бешик тўлқинлар той-той бўлиб чопарди,
Кумуш ёлли қоялар соясини ёпарди.*⁹

Гарчи ушбу мисралар ёш шоирнинг муҳаббат мавзусидаги илк шеърларидан бўлса-да, лекин унда ўзбек миллати сўзлашув лексикасига хос атрибутларни, болаликда тинглаган эртак ва афсоналарининг замонавийлик билан қоришиқ жиҳатларини кўришимиз мумкин. Асар контекстида шоирнинг ўзи ҳам бунга ишора қилиб ўтади.

⁹ Орипов А. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. 1 жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000, – Б. 23.

*У сеҳрли сув қизи! Ой нурида оппоқ қор,
Тирилдими қаршимда афсоналар ё қатор.*¹⁰

Шоир шеър финалида сув париси тимсолида ошиқ қизнинг безовта руҳига мурожаат қилар экан, ундан саргашталикдан чекинишни сўрайди. Воқеабанд шеър сирли афсоналарнинг назмий талқини каби таассурот қолдиради.

Абдулла Орипов тўртликларидаги фалсафий хулоса, мақолларнинг ўзига хос бадий тасвири, ўзбек характерининг бетакрор ифодаси, аслида, юксак истеъдоднинг халқ даҳоси билан уйғун намоён бўлишида изоҳланади.

*Жажжи гўдак, сен туғилдинг, сен учун
Ким беланчак ясаб турар шу дамда.
Кимдир сенга учқур тулпор эгарлар,
Кимдир сенга ҳасса йўнар шу дамда.*¹¹

Мазкур шеър ғояси умр ҳақидаги халқдонишмандлигининг намунаси ҳисобланган битиклар мазмунида ҳам учрайди. Эртаклардаги уч кунлик дунё тўғрисидаги савол-жавоблар, умрни уч фаслга ажратиш – гўдаклик, балоғат, қарилик кабиларни эсга солади. Бешик, тулпор ва ҳасса предметлари мажозий маънода қўлланилган. Абдулла Орипов лирикасида фольклор элементлари, халқ оғзаки ижоди мотивлари яна кўплаб учрайди. Масалан, Афанди ва афандинамо одамлар образи шоир лирикасида ҳам мавжуд:

*Қўй етаклаб ўтди-ку биров,
– Менга нима, деди Афанди.
– Сизникига қараб кетдиёв,
– Сенга нима, деди Афанди.*

¹⁰ Ўша манба. – Б. 36.

¹¹ Орипов А. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. 1 жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000, – Б. 34.

“Афанди” шеъри диалог тарзида ёзилган бўлиб, шу кичик савол-жавобда одамлар табиатидаги қизиқувчанлик ва ҳозиржавоблик маҳорат билан кўрсатилган. Шеър латифанинг шунчаки мазмуни эмас, умуман бошқа мақсадни кўзда тутувчи асар. Бу ерда Афанди образи воситачилик вазифасида келган. Бу ерда лирик қаҳрамон ва Афанди образи уйғунлашди, унинг қадамини пойловчи шахслар қораланади.

Лекин бу билан шоир лирикаси бошдан охирига қадар халқона, бахшиёна оҳанглар билан давом этган, деган хулосага келмаслик керак. Шоир адабиётга кириб келган илк йиллардаёқ ўз мақсадини, йўлини, ижодий концепциясини белгилаб олган эди. Дастлаб, табиий равишда болалик, ўсмирлик шuurини эгаллаган халқ ижодиёти асосида шаклланган ижодий жараён кейинчалик олий таълим, ҳаётий ва ижодий тажрибалар натижасида катталашиб, улкан шеъриятга айлана борди.

*Кулма, кулма,
Нега куласан
Хижолат чекканнинг ҳолига.
Нега қўл тегиздинг
Камбағалнинг
Ўғрилардан қолган молига.¹²*

Халқимизда “Камбағални туяни устида ҳам ит қопибди” мазмунидаги мақол мавжуд. Бу мақол орқали ҳокисор инсон доимо мазлумликка маҳкум деган ҳукм бор. Шоир мана шу мақолни бироз бошқачароқ, ижтимоий воқеликка кучли эътироз тарзида назмий тақдим этган. “Кулма” буйруқ майлидаги феълнинг такрори ва кулган кимсага қаттиқ маломат орқали шоирнинг халқпарварлик туйғуси намоён бўлади.

¹² Орипов А. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. 1 жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000, – Б. 25.

Кулаётган аслида, ўғрининг ўзи, шеърдаги камбағал эса шоир ижод қилаётган дамдаги таланаётган миллатдошининг типик образи эди. Шоир истеъдодли рассом ўлароқ халқнинг ижтимоий ҳолатини маҳорат билан тасвирлайди. Қалбида “ўғрига” уйғонган нафрат, аслида, онаси, отаси, ака-укаси, жигарбандлари, маҳалладошлари – халқига бўлган муҳаббатдан сизиб чиққан. Шеърни ички икки структурага ажратиш мумкин:

1. Танқид, танбеҳ (илк уч сатри).
2. Чорасизлик, изтироб (кейинги уч мисра).

“Кулма, кулма, нега куласан?” шеъри 1960 йилда ёзилган. Тўла сарбаст эмас, сарбастнамо дейишимизнинг сабаби шундаки, мазкур тўртликнинг 1-, 2- ва 4-мисралари 9 ҳижоли, 3-мисраси 10 ҳижоли. Бундай ярим эркинлик, вазнда юзакилик юзага келса-да, мазмунни ўз ҳолига “қўйиб бериш”, сарбаст аралашган бармоқ жадид шоирлари ижодида кўп учрайди¹³. Халқ ижодиётидан илҳомланиш муайян ижодкор асарларида бўлиши табиий. Тўғри, асар фольклор мотивларини тўлиқ акс эттирмаслиги мумкин, лекин айрим шакллари учраши муқаррар. Юқоридаги кичик асарда ана шундай халқ донишмандлиги мужассам.

Демак, ижод йўлининг аввалидаёқ шоир ўзига хос услубни, умуминсоний мавзуларни, фалсафий мушоҳадани дастуруламал деб билди. Лирикасида шоирнинг руҳияти, драматизмга бой ички дунёси, нозик ва ўз навбатида қатъий туйғуларининг соялари кўриниб туради. Абдулла Орипов фавқуллодда закий, самимий инсон, юксак ижодий маҳорат ва бадиийликка эга шоир сифатида замондошларидан анча илгарилаб кетган эди. Шунинг учун ҳам адабиётшунослар, мухлислар ва шогирдлар янги ўзбек шеъри-

¹³ Бу ҳақда қ.: Афоқова Н. Жадид шеърияти поэтикаси. – Т.: Фан, 2005. – 67 б.

ятига қўшган ҳиссаси қаршисида мудом ҳайрат ва эътирофдир.

“Абдулла Орипов ўзбек адабиётини янги босқичга қўтарган нодир истеъдод соҳиби эди. Унинг юксак бадий, теран фалсафий шеърлари халқимиз кўнглидан чуқур жой олган. Драматик ва публицистик асарлари, дoston ва таржималари адабиётимиз ривожига улкан ҳисса бўлиб қўшилган. Абдулла Орипов Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳиясининг муаллифи сифатида халқимиз қалбида мангу яшайди”¹⁴

Шоир ўзбек миллатига хос хусусиятларни, халқ доғнишмандлигининг айрим эпитетлари, метафора ва ўхшатишларни бутун ижоди давомида фаол қўллади.

*Ўн қовоғим учди-ё,
Чап қовоғим учди-ё.
Узоқдаги шоир ўғли
Кимнинг ёдига тушди-ё.*

*ёки,
Ҳар битта бандани ташвишга солмиш
Насиба аталмиш тақдирнинг иши.
Бутун нон устида тирноғин олмиш
Ҳали чиқмасидан гўдакнинг тиши.*¹⁵

Абдулла Ориповнинг илк шеърий машқлари 2021 йилда “Шоирнинг туғилиши” номи остида шоир таваллудининг 80 йиллиги муносабати билан нашр қилинди. Бу тўплам илк шеърларининг мухлисларга тақдим этилгани билан қадрлидир. Шоирнинг дастлабки ижод

¹⁴ Мирзиёев Ш.М. Одамлар яхши яшаши учун зарур шароитлар яратиш – барча раҳбарларнинг асосий вазифасидир // Халқ сўзи. – Тошкент, 2017 йил, 28 февраль.

¹⁵ Қадимий таомилга кўра чақалоқнинг илк тирноғи бутун нон устида олинган ва кўчага сепиб юборилган. Бу ризқнинг бутун бўлсин ва уни териб егин деган маънони билдирган. Шоирнинг қайди.

дафтаридан ўрин олган шеърларида ҳам халқ оғзаки ижодига хос ўхшашликни қузатамиз. Масалан, “Нозли ёр” шеъри халқ қўшиқларини ёдга солади:

*Ширин сойнинг қовуни
Ширин экан, ёр-ёр.
Шундай қизга кўнгилни
Беринг экан, ёр-ёр.*¹⁶

“Халқнинг дostonларда мужассамлашган улкан рухий қудрати, тарихининг энг шарафли лаҳзалари, муқаддас анъаналари ва тафаккури, тасаввури, тахайюлотининг бепоён қуввати ўша фурсатларда бўлғуси шоирнинг ботини, истеъдоди билан омукталашган ва Абдулла Орипов сиймосида ҳар бир халқда вақти-вақти билан майдонга чиқажак мутафаккир шоирни, даҳони уйғотган”¹⁷

Бундан ташқари, шоир ижодида айнан ёр-ёр услубидан фойдаланиб ёзилган, лекин ижтимоий муаммоларни баён этган шеърлар ҳам бор. Масалан, “Тўрковлар қўшиғи” сарлавҳасидан ҳам қандайдир совуқ ҳолат, нохуш вазиятни эсга солади. Фожеликни ёр-ёр шаклида бера олиш учун катта маҳорат керак. Шеърда гўрков шахси ёки иш мазмунини эмас, балки кимнингдир йўқотишини кутиб яшайдиган бадбин кимсалар нияти қораланади. Шоир шеърда усталик билан биринчи шахс тилидан сўзлайдики, асарда ўз-ўзини фош этиш тамойилидан бўлак шаклни қўллаб бўлмас эди. Яъни қаҳрамоннинг табиати, шоир чизмоқчи бўлган салбий буёқ шуни тақозо этади.

¹⁶ Орипов А. Шоирнинг туғилиши. – Тошкент: Адабиёт, 2021. – Б. 22.

¹⁷ Райхонова М. Абдулла Орипов шеъриятида оламни идрок этиш ва бадий воқелантириш тадрижи: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. – Қарши, 2021. – Б. 15.

*Қабристонга, демангиз, тирик келди, ёр-ёр,
Қувонтириб бизларни, ўлик келди, ёр-ёр.*¹⁸

XX асрнинг 1960-1970 йиллари ўзбек адабиёти хронологик жиҳатдан ўрганилганда, давр шеърятининг қатъий чегараларини Эркин Воҳидов ва Абдулла Ориповларнинг ижоди бошлаб берганига амин бўламиз. Негаки, ҳар икки ижодкордаги туйғуларнинг очиқлиги ва самимийлиги, инсон ғояси, адабий-эстетик мезонлар нуқтаи назаридан концептуаллик кейинги адабиётга ижобий таъсир кўрсатди. Абдулла Ориповнинг шеърятнинг асл табиатига монанд миллат, она юрт, маънавият илдизлари, муҳаббат, иймон-этиқод, умр мазмунига тааллуқли поэтик мулоҳазалари контекстида битиклари асл поэтик тафаккурни уйғотди. Шоирнинг “Софлик ғояси” – самимият, комиллик, аслик каби тушунчалари турли йилларда турли ҳолатларда намоён бўлди.

1.2. Мумтоз шеърят анъаналари – поэтик тафаккур ўсишининг омили

Ўзбек мумтоз адабиёти Қуръони Карим, Ҳадиси шариф, тасаввуфий ғоялар – бир сўз билан айтганда, ислом фалсафаси билан тўйинган бетакрор бадий асарлар билан неча асрлардан буён башарият руҳий тарбиясига муносиб хизмат қилмоқда. Бу ноёб ҳодиса силсиласида Алишер Навоий даҳосининг ўрни, асарларининг аҳамияти ниҳоятда катта ўрин тутди. Ҳазрат Навоийнинг элпарварлиги, шеър илмидаги истеъдоди шоир ҳаётлигидаёқ эътирофга сазовор бўлган эди. Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд, Амир Давлатшоҳ Самарқандий, Абдурахмон Жомий, Ҳусайн воиз Кошифий, Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайний, Хондамир, Зайниддин Восифий каби муаррих ва тазкиранавислар асарларида Алишер Навоий шахсияти ва ижодига оид фикрлар юритилган.

“Дунё олимлари Навоийнинг ўзбек (туркий) адабий тили мавқеини кўтариш ва ривожлантиришдаги хизматларини инсоният тамаддуни тарихидаги буюк маърифатпарварлар – француз Дю-Белли ва рус М.Ломоносовнинг миллат маданиятида туб бурилиш ясаган саъй-ҳаракати билан тенглаштирадилар”¹⁹.

Бадий ижод оламига қадам қўйган санъаткор борки, Алишер Навоийни ўзига маънавий устоз деб билади. Навоий яратган образлардан таъсирланади, унинг асарларига муҳаммаслар боғлашга интилади. Ана шундай шоирлар орасида, шубҳасиз, Ўзбекистон Халқ шоири Абдулла Орипов ҳам бор, албатта. Шоирнинг адабий меросида, публицистик мақолаларида Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига самимий муносабатни, эътирофни кузатиш мумкин:

¹⁸ Орипов А. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. 1 жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000, – Б. 197.

¹⁹ Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий. Манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Тошкент, Akademnashr, 2011 – Б. 4.

*Абадият билан қай сўз эгизак,
Балки, яхши орзу, яхши ниятдир?
Мангулик англанар Навоий десак,
Навоийнинг ўзи абадиятдир.*²⁰

Абдулла Орипов шеъриятида Алишер Навоий шахсиятига ҳавасмандликни, ижодига ошуфталикни кўп учратамиз. Ушбу фаслда шоир ижодидаги арузда битилган ғазаллар, образлар таҳлили орқали Алишер Навоий ғазалиётининг замонавий ўзбек шеъриятига таъсири, акс-садосини кўриб чиқамиз.

Абдулла Орипов ўзбек адабиётига жуда эрта, атиги ўн олти ёшида ёниқ сатрлари билан кириб келди. “Учқун”, “Кушча”, “Юлдузлар”, “Тоғлар” каби дастлабки шеърларида сиртдан қараганда, табиат тасвири қаламга олингандек туюлса-да, аслида, ўзига хос фалсафий мушоҳадалари билан яна бир катта шоир ташрифидан далолат бермоқда эди.

“Этгали” радибли дастлабки ғазални шоир йигирма тўрт ёшида битди. Мумтоз адабиётга меҳр, арузнинг мусикий таронаси уни ўзига ром этди:

*Не ажаб, майдон топилса мен учун ҳам деб эдим,
Ўзга бир дилдор билан арузда бозор этгали.*²¹

Шоирнинг мумтоз шеърий йўлда битилган яна бир тўртлиги биографик характерга эга. “Онам вафотига” деб номланган ушбу битик унинг қалбидан оққан азобли оғриқ тасвиридир. Кутилмаганда энг яқин инсонининг ўлими билан рўбарў келиш, ажал отлиғ кеманинг ўз йўловчиларини бирма-бир олиб кетиш ҳақиқатини бевосита кузатиш ёш шоир қалбида азобли из қолдиргани шубҳасиз.

*Маконда ломаконсан, энди қайдан излагайдурман,
Фигоним кимга айтиб, кимга сендин сўзлагайдурман.*²²

Ушбу мисраларни ўқир эканмиз, кўз ўнгимизда яқинларимизни узоқ-узоқларга олиб кетаётган карвон, синиқ най навоси ҳамда сўзсиз, нолали йиғи намоеён бўлади. Шоир азоби, дарди китобхон юрагида ҳам оғриқ, мунг уйғотади. Шоир тўртликда анъанавий арузни танлайдики, бу бежиз эмас. Яъни аруз ўзига хос оҳанги билан инсон қалби ритмикасига ҳамоҳанг жанрдир. Аруз қоидаларидан бири шуки, шеър вазнида чўзиқ ҳижоларнинг кўплиги қайғу, ғам-андух, тушқунлик мотивларини ифодалайди. Юқоридаги “Онам вафотига” тўртлиги ҳазажи мусаммани солимда ёзилган, бўлиб, чўзиқ ҳижолар сони 12 та, қисқа ҳижолар эса 4 тадир. Вазн ҳам шоирнинг қалбидаги буюк армон, дардни юзага чиқаришга, шоир кайфиятини ўқувчига етказишга хизмат қилган.

Абдулла Ориповнинг “Бул ажаб, хор кимсадин имдод сўрайди хорлар” матлаъли ғазалида навоиёна ўхшатишларни, ташбеҳларни учратамиз:

*Гар фалак буржида шамс уйқуга солса ўзни,
Етди навбат бизга деб чақнар эмиш сайёрлар.
Саждага бошинг уриб фарёд чекма эй, рафиқ,
Энди сен топгаймидинг, топмабди-ку ағёрлар.*²³

Шоир ғазалда ёр, ағёр образларига мурожаат қилар экан, мозий элининг зорларини қаламга олганига ишора қилади. Ғазалнинг шоҳ байти сифатида қуйидаги мисраларни олиш мумкин:

²⁰ Абдулла Орипов. Танланган асарлар. – Тошкент: Sharq, 2019. – Б. 417.

²¹ Ўша манба, 56-бет.

²² Абдулла Орипов. Танланган асарлар. – Тошкент: Sharq, 2019. – Б. 63.

²³ Абдулла Орипов. Танланган асарлар. – Тошкент: Sharq, 2019. – Б. 91.

*Нафс ила дунёга дил берган фосиқлар, сиз буқун
Ясавий хок-пойидан айлаб олинг тумморлар.*

Мумтоз адабиёт намуналарида комил инсон ғояси, идеал қаҳрамон тасвири муайян бадиий асарнинг таянч нуқтаси ҳисобланади. Ислоҳ фалсафаси билан тўйинган ва у асосда яшаш шартлигини аъмол деб билган қалам соҳиблари, буюк ижодкорлар ўз асарларида ўткинчи дунёга меҳр қўйишни, нафсга берилишни қаттиқ қоралаганлар. Абдулла Орипов ҳам улуғ салафлари изидан боради, нафси учун ҳар нарсга тайёр айрим замондошларига Аҳмад Ясавий қарашларини, ҳикматларини эслатишни жоиз деб билади.

“Кетмоқдаман” радибли ғазалини шоир 1968 йилда ёзган. Шоирнинг ижодкор дўстлари билан тез-тез адабий суҳбатлар, тонготар шеърхонлик қилган пайтлари. Шундай кунлардан бирида шоир “Кетмоқдаман” ғазалининг 5 байтини ёзиб, тугалланмаган ғазални ўткир Ҳошимовга берган экан. Ёзувчи бир куни шоир билан учрашганда, мана шу ғазал унга ниҳоятда таъсир қилганини, бадиий ғоя берганини ва илҳомлантирганини айтиб, ғазални якунлаб беришини сўрайди. “Баҳор қайтмайди” асари билан ушбу ғазал гарчи мустақил асар бўлса-да, гўё бир-бирини тўлдириб туради. Алимардоннинг видоси, ўтган умрига ачиниши фақат аруз вазнидагина таъсирли чиқишини ижодкорлар ниҳоятда теран ҳис қилгани ҳамда танланган шакл мутлақо тўғри эканлигига такрор амин бўламиз.

“Бу ишқ сиррин китоб этдинг, китобинг ичра мен борман” матлаъли ғазалида “ичра мен борман” мисралари радиф; китоб, хитоб, шитоб, шароб, азоб, сароб, хароб, рубоб сўзлари эса ўзаро қофиядош бўлиб келган.

Абдулла Ориповнинг “Алишер Навоий ғазалига мухаммас”и ҳам буюк Навоийга буюк муҳаббатидан далолат беради.

*Танимни бўйла зах айлағон қон бири, бири ашқ,
Не эрди билмам, аё жоноки, ғалат сири ашқ,
Мени қилурким ғариқи дарё, нетай, охири ишқ,
Кўзум ҳақини биҳил қилдум, эй жавоҳири ашқ,
Ки бори ҳам онгинг-ўқ мақтамига сочиласиз.²⁴*

Шоир нафақат Алишер Навоий даврида қўлланилган фаол сўзлар, балки ғазал оҳангини, бош мотивини ҳам сақлаган ҳолда гўзал мухаммас боғлаган. Лирик қаҳрамон ошиқ, у ишқ сири қошида ожизу нотаваон. Қалбидан оққан қону кўзининг аччиқ жола-си бутун танини қамраб олган. У адоқсиз кўз ёшлар сели уни бир куни ғарқ қилишидан хавотирга тушади. Шеърятда инсон кечинмалари бадиий акс эттирилади. Дарахтдан ногоҳ баргинг узилиши, сокин тундаги чирилдоқ овози, фасллар алмашиши сингари табиий ҳодисотлардан ижодкор инсонгина фалсафий хулоса чиқара олади. Психологлар инсон олам ва одамни ўрганиш, кечинмаларни ҳиссий англаш асносида ўзига хос тамойилларни ярата боришини таъкидлайдилар.

“Абдулла Орипов қайси бир мавзуга қўл урмасин, ундан янги, ҳали биров айтмаган қирраларни топади, ўз фикрларини ифодалашда ҳали биров ишлатмаган образларни ишлатади. Шу йўл билан у ўзгаларни такрор қилмайдиган жозибали асарлар яратди”, деб ёзган эди адабиётшунос олим М.Қўшжонов²⁵. Ижод жараёни тўғрисида энг холис фикрни бизга ижодкорнинг қўлёзмалари беради. Адабиётшуносликда асар биографиясини тадқиқ этишга қаратилган қарашлар талайгина. Уларда одамзотнинг индивиддан шахсга, шахсдан феноменга ўсиб бориш ҳодисаси сингари муайян асарнинг тафаккурдан

²⁴ Абдулла Орипов. Танланган асарлар. – Тошкент: Sharq, 2019. – Б. 396.

²⁵ Қўшжонов М. Онажоним шеърят. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – Б.27.

мантиққа, мантиқдан ғояга, ғоядан сўзга, сўзлардан китобга айланиш жараёни ўрганилган. Шоир ёки ёзувчига биргина сўз ҳам илҳом бериши табиий. Бир сўзни матнга киритиш иштиёқи катта асарга ғоя бериши мумкин. Абдулла Орипов бутун умри давомида Алишер Навоий даҳосининг заковатига, беназир истеъдодига, адабий меросига чуқур муҳаббат билан ёндашди. Шоир суҳбатларнинг бирида: “Агар тақдир менга қотган нону сув бериб, эвазига улуғ Навоийни борица англаш бахтини ато этганида, мен бу тақдирдан заррача ҳам нолимас эдим”, – деган эди.

Шоир умрининг сўнгги беш йили ҳам ҳаётида, ҳам вужудида, ҳам руҳиятида ўткир драматизмлар билан ўтди. Лекин бу ҳолатни енгиб ўтиши учун фақат ижоддан куч олди, алам, оғриқ, дарду ҳасратини мисралар қатига маҳорат билан сингдирди. Ана шундай ғамгин лаҳзаларда мумтоз адабиёт, инчунун Алишер Навоийнинг рубобий ғазаллари унга тоғдек мадад берди. 2012 йил тўртинчи май санасидан то 2013 йилнинг май ойига қадар фақат ғазаллар ёзди.

*Ё, фалак, этгил мени
Норасолардан халос,
Норасолардан келар
Дарду балолардан халос.
Айтмагум, ёр ишқидин
Бир зум халос қилғил мени,
Айлагил бир зум беишқ
Аҳли жафолардан халос.*²⁶

Шоирнинг лирик қаҳрамони ушбу муножоти орқали фалакка ёлвориб, нодон, номукаммал кимсалар суҳбатига дучор бўлишдан паноҳ сўрайди. Дўсту ёр, биродарлардан эмас, аксинча, аҳли жафолардан халос этишини ўтиниб сўрайди. Бу ғазални

²⁶ Абдулла Орипов. Танланган асарлар. – Тошкент: Sharq, 2019. – Б. 574.

шоир шунчаки аруздаги маҳоратини кўрсатиш учун эмас, балки туну кун унга етаётган озорларга даво истаб, муножот тарзида ёзди. Мазкур муножот Алишер Навоийнинг қуйидаги мисраларига ниҳоятда ҳамоҳангдир:

*Мени мен истаган ўз суҳбатиға аржуманд этмас,
Мени истар кишининг суҳбатин кўнглим писанд этмас.*

Ёки Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девонидан ўрин олган “Халос” радифли ғазалига монанд ғоядан улгу олганинига гувоҳ бўламиз:

*Бода мени айлади зуҳду риёдин халос,
Зуҳду риё йўқки, минг ранжу анодин халос.*

Абдулла Орипов лирикасида ҳазрат Навоийга маънан издошликка мисол бўладиган бу каби жиҳатлар, мисралар кўплаб топилади. Масалан, ўзбек мумтоз адабиётида, жумладан, Алишер Навоий ижодида сўзни улуғлаш, сўзнинг қудрати ва таъсир кучи, илоҳийлиги борасида ислом фалсафаси билан суғорилган қарашлар мавжуд. “Хамса” дostonларининг муқаддимасида сўз таърифига махсус алоҳида боблар ажратилган. Мутафаккир шоир Қуръони Карим ва Ҳадиси шарифга таяниб, олам ва одамнинг бунёд бўлишида **СЎЗ** восита бўлганини бадий ифода этади.

*Тўрт садаф гавҳарининг дуржи ул,
Етти фалак ахтарининг буржи ул.*

Алишер Навоий сўзни энг буюк мўъжиза, барча нарсаларнинг ибтидо ва интиҳоси у эканлигини эътироф этар экан, сўзни эҳтиёткорлик билан қўллаш-ни тарғиб этади:

*Одамки, демак била киромийдуру бас,
Сўз дурри ишининг интизомидуру бас.
Сихат ончаки, аҳли ақл комидуру бас,
Ақлиға далил анинг каломидур бас.*

Сўз сеҳри олдида ожиз қолмаган инсон топилмаса керак. Худди шундай қарашларни Абдулла Орипов лирикасида ҳам учратамиз:

*Сўз асли пайғамбар,
У боис балки
Одамзод таниган ўз Худойини.
Эриган темирнинг томчиси каби
Ўртаб юборар у теккан жойини.*²⁷

Алишер Навоий ижодиётининг бутун мазмун-моҳияти инсонларни яхшиликка чорлаш, ёмонликдан қайтариш, бир сўз билан айтганда, комиллик ғоясини тарғиб этишдан иборатдир, десак янглишмаймиз.

*Яхшилиғ гар қилмаса, бори ёмонлиғ қилмаса
Ким ёмонлик қилмаса, қилганча бордур яхшилиғ.*

Мазкур қитъада шоирнинг инсонпарварлик ғояси ҳамда юксак итеъдоди ниҳоятда уйғун бир шаклда намоён бўлганини кузатамиз. Яхшилик ва ёмонлик антоним сўзларни қўллаб, кимсаким агар яхшилик қилиш қўлидан келмаган ҳолда ёмонликдан ҳам тийилар экан, бу унинг яхшилигидир, деган фалсафий хулоса чиқаради. “Навоий ижодиётини бепоён уммонга қиёслаш мумкин. Уммон тубида ҳали ҳам беҳисоб жавоҳирлар ётибди. Унинг асарлари юзасидан юзлаб илмий ишлар қилинган бўлса-да, Навоий оламини тўла-тўқис забт этолганимиз йўқ”²⁸. Адаби-

²⁷ Абдулла Орипов. Танланган асарлар. – Тошкент: Sharq, 2019. – Б. 420.

²⁸ Қаранг. Абадият гулшани: мақолалар, шеърлар. – Тошкент: Sharq, 2013. – Б. 98.

ётшунос олим Иброҳим Ҳаққул тўғри таъкидлаганидек, Навоий ижоди бир уммон бўлса, мутафаккир асарларининг замонавий ўзбек шеъриятига таъсири ҳам ундан кам эмас.

Абдулла Ориповнинг “Эмиш” радифли ғазалида:

*Яхшиликни билганга қил
Деган гап ҳам бор.
Билмаганлар ёвузликка*

Яқин томон эмиш – деган фикрлари Алишер Навоий хулосаларининг мантиқий давомидек таассурот қолдиради. Шоир яхшилик кўриб, унинг қадрини билмаганларни ҳам ёмонлик домига тушганлар сафига қўшади.

Абдулла Орипов бутун умри давомида Навоий шахсиятига чуқур ҳурматда бўлди. Алишер Навоийнинг асарларини қайта-қайта мутолаа қилишдан эринмасди ва ҳар сафар янги асарни ўқигандай завқланар эди. Шоир рафиқасининг хотираларидан Абдулла Ориповнинг Навоий ижодига муносабатини янада теранроқ ҳис қилишимиз мумкин.

“Абдулла ака, мумтоз ижодкорлар ҳақида сўз кетганида, шубҳасиз, Алишер Навоий ижодини бениҳоя юксак даражага қўяр эдилар. Ҳозиргача ҳам Алишер Навоий даҳоси, истеъдодига тенглаша оладиган бирорта ижодкор йўқ. Улуғ мутафаккир бобомиз замин одами эмас – деган гапни қайта-қайта такрорлар эдилар”²⁹.

Алишер Навоийнинг замондош муаррихлари “Хамса” ёзиб бўлингандан кейин, Хусайн Бойқарога тақдим этиш жараёнини ва бу хурсандчилик бутун Ҳиротга ёйилганини кўп ва хўб ёзганлар. Абдулла Орипов лирикасида ҳам ривоят билан боғлиқ шеърни учратамиз:

²⁹ Ҳанифа ая Мустафаева билан суҳбатдан. 2020 йил 11 январь. Дўрмон ижод боғи, шоир хонадони.

Навоий Ҳамсани тугатди ёзиб
 Қутлашга йиғилди аркони давлат.
 Бойқаро айрича ҳурмат кўргазиб
 Оқ отин минишга айлади даъват.
 Лекин узр деди шоири даврон,
 Балки, бу ҳолни у кибр деб билди.
 Шунда секингина лутф этди султон -
 "Буни отнинг ўзи илтимос қилди".³⁰

Шеърда табиий самимийлик яққол кўзга ташланади. Ижод масъулиятини теран ҳис қилиб, инсониятни нурга етакловчи асарлар ҳам, аксинча, моддий манфаат йўлида залолатга чорловчи сатрлар ҳам битилиши сир эмас. Қалби иймон нури билан тўлган ижодкорларгина ўзлари англамаган ҳолда оний лаҳзаларда онгу шуурига юборилган пайғомларни сатрга кўчирадики, бундай асарлар умуминсонийлик касб этиб мангуликка дахлдор бўлиши мумкин. "Бошқаларга ҳасад эмас, ҳавас билан қараш кишининг ҳаётсеварлигидан далолат беради. Ҳаётни севадиган, унинг неъматларига шукрона қилиб, эътироф этадиган киши атрофдагиларга ҳам яхшилик соғинади, эзгу ишларга интилади. Абдулла Ориповнинг шеърларини тинглаганда кишини соғинч туйғуси қамраб олади" ³¹.

Халқимиз ва миллатимиз нечоғлик тарихга эга бўлса, ўзбек тили худди шундай қадимийдир. Тилнинг ижтимоий ҳодиса сифатида даврлар ўтиши билан ўзгариши, бойиши табиий ҳолат. Энг қадимги ёзма ёдгорликларимиз, оғзаки ижод намуналари фикримизга мисол бўла олади. Дарвоқе, бадиий адабиёт ижтимоий-сиёсий жараён, маънавий-маданий юксалиш – миллат тарихининг инъикосидир. Муайян ижодкор асарларини тадқиқ этганимизда, ўша

³⁰ Орипов А. Танланган асарлар. Еттинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б. 69.
³¹ Улуғов А. Қалб қандили. – Т.: Akademnashr, 2013. – Б. 46.

давр муҳити, жонли халқ тили, анъана ва одатларидан ҳам бохабар бўламиз.

Ўзбек адабиётининг йирик вакили Абдулла Орипов шеъриятида ҳам қадим она юрт тараннуми баъзан эски туркий сўзларнинг истифодаси ўлароқ намоён бўлишини кузатиш мумкин.

Ўзинг Алп Тўнғасан ёки,
 Тутанхамон, эслаёлмассан.
 Боис улким, бошингга тушиди
 Кўп гаврон, эслаёлмассан.³²

Шоир умрининг сўнгги йилларида ҳам самарали ижод қилди. Йиллар давомида кўрган-кечирганлари, эътирофу эътирозлар натижасида ҳаёт фалсафани теран англаб етди ва иложи борица авлодларга қолдиришга куч топа олди. Руҳиятидаги тушкунлик кўпроқ учликлар ва ғазал шаклида қоғозга тушди. "Алп Эртунға" номли ғазали инсонга мурожаатдир. Алп Тўнға, Тутанхамон сингари тарихий шахслар номини келтириш билан мумтоз шеъриятдаги ийхом санъатини вужудга келтирса, инсоният тамаддунидаги тарихий бурилишлар даврини ҳам ўқувчига эслатишни жоиз билади. Ушбу ғазалда "гаврон" термини учрайди. Мазкур термин Қашқадарё, Сурхондарё, Жиззах вилоятларининг айрим ҳудудларида сақланиб қолган. Гаврон термини асосан, чўпонлар томонидан ишлатилиб, подани ҳайдаш учун мўлжалланган, ўрик дарахтидан қилинган бир ярим метрлар атрофидаги қизил таёқ. Гаврон чўпоннинг елкаси узунлигида бўлиши керак.

Яна қадимги туркий сўзлардан "индир" сўзини ҳам учратамиз. Сўз, аслида, "ин" шаклида учраб, "дир" қўшимчаси орқали буйруқ майлини ҳам ҳосил қилади.

³² Орипов А. Танланган асарлар. Еттинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б. 122.

Буюк фарзандларинг бордир
Самони ерга **индирган**,
Ва аммо учради афсус
Турфа хил ёлғон, эслаёлмассан³³.

Алишер Навоий асарлари луғати ³⁴ да **индурулмак**, **индур** сўзи икки хил маънода келиши айтилган. Биринчиси, баланд, юсак, тик; иккинчиси, эгилган маъноларини англатади. “Индурмак” эса юқоридан пастга туширмақ мазмунини бериши мисоллар билан изоҳланган.

Тушқач аҳли наво чолиб дерга,
Зухрани кўкдин **индуруб** ерга.

(Саббаи сайёр)

Навоий наво аҳлининг маҳоратидан ҳайратга тушиб, ҳаттоки Зухра сайёраси кўкдан уларнинг қошига тушиб келди – дея юсак даражада поэтик ҳолатни вужудга келтиради.

Шунингдек, **ин** лексемасининг ҳам изоҳи келтирилган бўлиб, икки хил мазмунда қўлланилишига мисоллар бор:

1. Ин – тушмоқ, юқоридан тушмоқ.

Қуёш кулбамга **ингандин** манга юз қатла хушроқ-дур,

Қаро шомимни равшан айлаган шамъи шабистоним.

(Хазойин-ул маоний III б, 406)

Яъни лирик қаҳрамон қуёш кулбасига тушгандан кўра, маҳбубани унинг қаро шомини ёритишини афзал билади.

³³ Орипов А. Танланган асарлар. Еттинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б.122.

³⁴ Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 274 б.

2. Эгилмоқ маъноси. Ҳар кишига иродати дуруст бўлмас эрдик, донишманд эрди ва боши ҳар кимга инмас эрди.

(Насойим-ул муҳаббат. XV, 143)

Индур – тушурмоқ, эгмоқ, паст қилмоқ.

Эй Навоий, бевафо давр аҳлига **индурма** бош
Ким алар қошида бош **индурган** эл бўйнин қашуб.

(Хазойин-ул маоний. III б, 69)

Абдулла Орипов ҳам худди Алишер Навоий каби ушбу сўзни ҳозирги ўзбек адабий тилида ёзилган шеърига маҳорат билан сингдира олган.

Алишер Навоийнинг навосоз қаҳрамонлари каби миллатнинг ҳам самони ерга эга олган фарзандларига тарих кўп бора гувоҳ бўлган. Шоир минг афсус билан ана шундай инсонлар гоҳида ёлғонларнинг, туҳматларнинг қурбони бўлганини ёзади.

Ахир, кўз ўнгимда улғайди ниҳол,
Нега ғурурланмай, эккан мен ўзим.
Балки, не **оғочлар** топгайдир завол,
Буларнинг умри-чи, жуда ҳам узун.³⁵

(Арғувон.)

Шеърда дарахт сўзининг қадимги туркийдаги варианты маҳорат билан қўлланилган. Агар шоир ушбу сўзни дарахт, чинор, терак деб ўзгартирса, унда шеър мазмунини анча торайтириб қўйган бўлар эди. Яъни тағмат қатламларини ўқувчи англай олмас эди. Бадиий адабиётда ниҳол сўзи ёш авлодга нисбатан ҳам қўлланилишини эътиборга олсак, бу ерда оғоч сўзи жуда ўринли ишлатилган.

³⁵ Орипов А. Танланган асарлар. Еттинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б. 46.

Бундан ташқари, “дўнмоқ” сўзини ҳам учратиш мумкин.

*Бир марта кўрганман,
Фақат бир марта,
Тушимнинг ҳаётда ростга дўнганин.
Бир марта кўрганман,
Фақат бир марта,
Ойнинг ўроғига юлдуз кўнганин.*³⁶

“Дўнмоқ” феъли икки хил маънода қўлланилади:

1. Орқага қайтмоқ.

2. Бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтмоқ, айланмоқ. Абдулла Орипов дўнмоқ феълини иккинчи маънода қўллаган, натижада лирик қаҳрамон виртуал-руҳий оламида содир бўлган воқелик – туш реаллик касб этган.

“Ойнинг ўроғига юлдуз кўниши – табиатда камдан-кам кузатиладиган ҳодиса. Шеърият мухлисининг кўз ўнгида ёрқин мухрланадиган бундай образни қўллаш шоирдан инжа эстетик дидни, юксак бадиий маҳоратни талаб этади. Ҳазрат Навоийнинг “Ғаройиб-ус-сиғар” девонидаги ғазаллардан бирида мана бундай байт бор:

*Заврақ ичра ул қуёш сайр айламас Жайхун аро,
Ахтари саъди ҳилол ичра кезар гардун аро.*

Яъни улуғ шоир қуёш юзли ёрнинг қайиқда Жайхун аро сайр этишини Ҳилол ичидаги бахт юлдузининг фалак бўйлаб айланиб юришига қиёслайди. “Ҳилол ичидаги бахт юлдузи” – “ойнинг ўроғига юлдуз кўниши” – булар айнан бир ҳолатнинг икки хил бадиий тасвиридир. Яна бир муҳим фарқи: ҳазрат Навоий байтида табиатдаги бу ноёб ҳодиса воси-

³⁶ Орипов А. Танланган асарлар. Еттинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б. 45.

тасида ёр тасвири берилган бўлса, Абдулла Орипов шеърида миллатнинг толе юлдузи, саодат қамари порлаганига ишора қилинмоқда.”³⁷

*Бойлик ва амал топиш қийин эмас дунёда,
Жиндек чаққонлик билан устакорлик бўлса, бас.
Душман-ку пойлаб турар ҳар ўру, ҳар қиёда,
Фақатгина чин дўстни учратмоқ осон эмас*³⁸.

(Ватан меҳри. 2014 й)

Навоий асарлари изоҳли луғатининг 3-томи 611-бетида “ўр” сўзи – юқорилик, баландлик маъносида қўлланилиши ёзилган. “Ўр” сўзи қадимги туркий тилда омоним сўз бўлиб, биринчиси, баландлик, тепалик, иккинчиси, чуқурлик маъносида қўлланган. Бу икки сўз унлининг қаттиқ-юмшоқлигига кўра фарқланган. Юқоридаги парчада ўр сўзи чуқурлик маъносида қўлланиб, қиё сўзи билан тазод санъатини ҳосил қилган.

Худди шу манбанинг 4-том 19-бетида “қаё” икки хил маънода ишлатилиши ҳақида маълумот берилди. Биринчидан, тоғ, баландлик деган маънони англатса, иккинчидан эса “қиё”нинг – қоя, қирра, тик, уч каби изоҳлари келтирилади.

*Кийиб қатл айламакка лолодин тўн,
Қиёдин тиф тортиб мисли жаллод.*

(Ҳазойин-ул маоний. II а-393). НАИЛ. 4-том.46-бет.

³⁷ Жабборов Н. Замон. Мезон. Шеърият. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2015. – Б. 122

³⁸ Орипов А. Танланган асарлар. Саккизинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – Б. 45

Абдулла Орипов ҳам “қиё” сўзини қоя, тепалик
маъноларида қўллаганини кўрамиз.

*Сой ўзим, ирмоқ ўзим,
Чопдим изингдан дарбадар,
Майсаларни уйғотиб, ё
Қумрилар қурдошиман.*³⁹

(Ғазал. 08.05.2012)

Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати 4-том 79-саҳифасида “қур” сўзи – қурмоқ, уюштирмақ, ташкил қилмоқ маъносида ишлатилиши айtilган. Шоир шеърда лирик қаҳрамон қушлар билан ҳамроҳ эканлигини ёзади. Бадий адабиётда қуш образи эркинлик, ҳурлик, самимият тушунчаларини ҳам ифодалайди.

Қадимги туркий сўзлар шоир ижодида самарали қўлланилганига мисоллар талайгина. Масалан, “Пайдо” деб номланган ғазалида “ўтрик” сўзини учратамиз.

*Раҳмдилсан, раҳм бирла
Юпатдинг йиғлаганларни,
Не тилда нола бор – ўтрик,
Не кўзда сохта нам пайдо.*⁴⁰

(Ғазал. Пайдо.)

Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати 4-томи 617-саҳифасида “ўтрук” “сўзи “ёлғон” маъносида қўлланилиши ёзилган. Ғазалда шоир Яратганга муножот қилиб, раҳм-шафқат фақатгина Ундан эканлигини эътироф этади. Қай банданинг дилида ёлғон нола, қайси бирининг кўзларида сох-

³⁹ Орипов А. Танланган асарлар. Еттинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б.115.

⁴⁰ Орипов А. Танланган асарлар. Еттинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б. 124.

та ёш зоҳир бўлиши ёлғиз Аллоҳга аёнدير. Навоийда “ўтрук” шаклида берилган сўзни Абдулла Орипов “ўтрик” тарзида қўллаган.

*Демишлар, ошиқ аҳли
Жаннатингга жам бўлиб киргай,
Итоб этма, қаторингга
Магар Абдулла ҳам пайдо.*

“Итоб” – маломат, таъна, қаҳр, ғазаб маъноларини англатиб, мумтоз адабиётда фаол қўлланилган терминлардан саналади.

*Ул шўхдин манга эрур гоҳ нозу, гоҳ итоб
Йўқ анда ихтиёр, доғи манда ижтиноб.*

(Мезон-ул авзон.49.)

Шоир ўзини Яратган даргоҳида чин ошиқлар қаторида кўришни дилдан истайди. Ошиқ аҳли жаннатга тўп-тўп бўлиб кира бошлаганида, улар сафида эканлигимни кўриб, маломат қилма, қаҳрингга дучор этма, дея ўтинади.

Нафақат сўз қўллаш борасида, ғазал поэтикасида ҳам шоир буюк салафи анъаналарини муносиб давом эттирди ва янгилай билди. Нурбой Жабборов таъбири билан айтганда: “Оҳорли мазмун, вазн, қофия ва бадий санъат мукамаллиги Абдулла Ориповнинг ғазалнависликда ҳазрат Навоий санъатхонасидан баҳра ола билган бахтли ижодкор эканининг исботидир”⁴¹.

Абдулла Ориповнинг “Истиқлол манзаралари” туркуми шоир ижодида алоҳида ўрин тутати. Унда мамлакатимизнинг истиқлол йиллари ҳаёти, юксалишлар тарихий фактлар асосида ёритилган. Мустақиллик эълон қилинишидан анча йиллар олдин тасодифан бир чўпон йигит “катта давра” нинг “зўр

⁴¹ Жабборов Н. Замон, мезон, шеърият. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2015. – Б.123.

мажлис"ида иштирок этади. Унга сўз беришганида, у қанийди, чекка ҳудудларимизга ҳам поезд борса, деб ниятини баралла айтиб юборади. Лекин бир зал "аҳли мажлис"нинг истеҳзоли кулгусига қолади. Лекин тез фурсатда тарих унинг орзуларини амалга оширди.

*Зўр мажлисдан сал ўтмай
Замонлар **чеврил**дилар.
Ёлғон кетиб ёлғонга,
Рост – ростга **эврил**дилар.⁴²*

Чеврулмоқ – "айланмоқ, ўгирилмоқ" маъносини ифодалаб, қадимги туркий халқлар лексикасида фаол ишлатилган. "Жонингиз эрамида файз шабнамидин нишот гули очилса, бу зори беқарор булбул каби ул гулшан теграсига **чеврулгай**".⁴³

Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати 3-том, 559-саҳифасида "эврулмоқ" феълининг икки хил изоҳи келтирилган.

- 1.Эврулмоқ – айланмоқ, ўгирилмоқ.
- 2.Қайтмоқ, юзланмоқ.⁴⁴

Абдулла Орипов, энг аввало, "чеврил" ва "эврил" сўзларини ўзаро қофия қилиб, ўзига хос поэтик муסיқийликни вужудга келтирган бўлса, иккинчидан, "чеврилди" сўзини "ўзгарди" маъносида маҳорат билан қўллаган. Агар ушбу сўзлар ўрнига ҳозирги ўзбек адабий тилидаги фаол муқобили қўлланилганда, қисқа сатрларда катта маънони сингдириш биров мушкул бўлар эди.

⁴² Орипов А. Танланган асарлар. Еттинчи жилд. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б.138.

⁴³ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Фан, 1984, 3-том, – Б. 459.

⁴⁴ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Фан, 1984, 3-том, – Б. 559.

Худди шу дostonдан ўрин олган яна бир шеърдан парча келтирамиз:

*Бу йўлларда тарих ҳам
Карвонлардек **маташган**.
Ҳатто юртнинг номини
Довон дея аташган.⁴⁵*

"Мата" – феъл сўз туркумига оид бўлиб, боғла маъносини ифодалайди. Шеърда бир-бирига улашиб, боғланиб кетган йилларни маташган, боғланган, карвон йўлидек мустаҳкам деган маъносида ифодаламакда.

"Довон" термини қадимги туркий, уйғур тилларига хос бўлиб, "даба" феъли "тоғ орқали ўтиш", "тоғ йўли" маъноларини англатади. Қолаверса, Довон топоним сифатида қадимги давлатчилигимиз тарихида ҳам учрайди.

*Йўл кенгайса одам ҳам
Ундан **улгу** олгайдир.
Кимнингдир феъли аммо
Торлигича қолгайдир.⁴⁶*

"Улгу" сўзи халқ сўзлашув нутқида, айрим шева-ларда ҳозир ҳам сақланиб қолган бўлиб, "ўрناق, намуна ва андоза" маъноларида ишлатилади. Инсон кўнгли ҳам кенгликларга қараб баъзан кенгайгандек, улканлашгандек, кўтарилгандек туюлади. Шунинг учун инсон тоғу қирларни, кўз илғамас сайхонликларни тез-тез кўмсайди. Лекин ана шундай муҳташамлик қаршисида ҳам баъзи феъли тор кимсаларнинг тажанглиги, инжиқлиги ёйилмас экан.

⁴⁵ Орипов А. Танланган асарлар. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. – Т.: 2013. – Б.149-150.

⁴⁶ Ўша манба. – Б 151.

Ажиб сиймо эрурсан,
Инжимаъ дарҳол кечиргайсан,
Мурувватлар қилиб гоҳ,
Бўлса ҳам даввол кечиргайсан.⁴⁷

“Инжимоқ” – ранжимоқ, хафаланмоқ маъноларини ифодалайди. “Кечиргайсан” шеърида шоир бандалар қанчалик гуноҳ қилмасин, кўпинча Аллоҳнинг раҳматига, мурувватига ноил бўлишини қаламга олади. “Даввор” сўзи Навоий асарлари луғатида “айбдор” маъносини бериши таъкидланган. Абдулла Орипов бу сўзни “даввол” шаклида қўллаган. Жонли халқ тилида “р”нинг “л” га ўтиши мавжуд бўлиб (девор-девол, зарур-зарил), ушбу сўзда шу ҳолатни кўрамыз.

Кимнидир қарғашар: – Кўзинг оқсин, деб,
Кимнидир алқашар: – Омад боқсин, деб.
Биров кўшнисини ёзғурар эди:
– Ёлмаган томингга ёмғир ёғсин, деб.⁴⁸

Навоий асарлари луғати⁴⁹ да “ёзғурмоқ” - айбламоқ, гуноҳкор қилмоқ, гуноҳкор ҳисобламоқ, орқаваротдан шикоятланмоқ деган маъноларни англатиши мисоллар билан кўрсатиб берилган.

Қадаҳ ичмак ёзуқ деб, асру мардуд этмагил, эй шайх,
Бу қисм эрса азалдин бежиҳатдур бизни ёзғурмоқ.
(Ғаройиб ус-сиғар)

⁴⁷ Орипов А. Танланган асарлар. Еттинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б.120.

⁴⁸ Орипов А. Танланган асарлар. – Тошкент: SHARQ, 2019. – Б. 565.

⁴⁹ Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972 йил, – Б. 208.

Юқорида келтирилган тўртликда Абдулла Орипов қасадгўйлик, иғво, кўролмаслик иллатларини қоралаган. Яъни инсонлар орасида диёнатнинг кўтарилиши оқибатида, савоб-гуноҳ, яхши-ёмон деган тушунчалар тобора бадар кетаётганидан афсусланади. Аслида, халқимиз қадриятлари ичида маҳалла-кўй, кўни-кўшнилари аҳил бўлиб яшаши лозимлиги тўғрисида қатор ибратлар мавжуд. Кўшнилари бир-бирлари олдидаги ҳақлари муқаддас манбаларда ҳам такрор эслатилади. Шоир “қарғамоқ, ёзғурмоқ” феълларини “алқамоқ” феълига зид қўйиб, таъод санъатининг гўзал намунасини яратган.

Қуйидаги парчада эса тарози детали – шайин сўзини қўллаган.

Муз ҳам эриб бир кун майинланади,
Тарози бордирки – шайинланади.
Авлиё бўлиши мумкин ҳар одам,
Фақат пайғамбарлар тайинланади⁵⁰.

Мазкур парчада шоирнинг ўзига хос фалсафий ҳулосаси ифодаланган бўлиб, оламнинг биз илғамас сир-синоатлари мавжудлигига ишора қилинади. Қуёш тафтига қаттиқ муз ҳам тоқат қила олмаганидек, Ҳақнинг адолат тарозуси шайини доимо тўғри ва аниқ ишлашини ҳеч ким инкор эта олмайди. Яратганининг мақбул бандалари қаторида бўлишни барча бирдек истайди. Лекин нафсни енгиш, кибрдан тийилиш жуда кучли руҳий тарбияни тақозо этади.

Шоир шеърлятида она тилимизга бағишланган шеърлар кўп учрайди. Қуйидаги парчаларда ҳам қадимги туркий сўзларни маҳорат билан қўлланилганини кўриш мумкин.

Юксак Ҳисор тоғларининг бағрида қат-қат
Тошни ёриб ўсиб ётган наъматак эди.

⁵⁰ Орипов А. Танланган асарлар. – Тошкент: SHARQ, 2019. – Б. 565.

Устоз Ойбек шеърин эслаб шоир Холмамат,
Бизнинг жойда унинг номи “Хулулу” деди.⁵¹

Шоир шогирди Холмамат Ҳасан билан биргаликда она диёрнинг сўлим гўшаларига саёҳат қилади. Саёҳати жараёнида суҳбати беихтиёр тилимизда қўлланилаётган сўзларнинг қадимги варианты ва шеваларда қўлланилишига бориб тақалади. Шундай қилиб, ушбу ҳолат ҳосиласи ўлароқ ажойиб шеър майдонга келади. Юқоридаги парчадан “наъматак” сўзининг “хулулу” варинати халқимизнинг айрим шеваларида сақланиб қолганини билиб оламиз.

Бир кун тиниб қолган эди боғда булбулим,
Сандулочим! – деган эдим сайраб юборди⁵².

Э.В.Севортяннинг “Туркий тилларнинг этимологик луғати”⁵³ да **сандуғач, сандығаш, сандывач, сандувоч, сандулач** сўзлари қадимги уйғур, бошқирд, туркий тилларда учраб, “булбул” маъносини англатиши ёзилган. Шоир ҳозирги адабий тилда истеъмолда бўлмаган айрим сўзларни моҳирлик билан шеърга сингдириши орқали китобхонларни она тилимиз тарихига қизиқишини уйғотса, ушбу сўзларни ўз маъносида шеър табиатига сингдириши унинг тилимиз билимдони эканлигини ҳам кўрсатади.

Бусбутун кўрай деб **кемтик** ҳаётни,
Боболар ҳаттоки тортганлар **черик**.⁵⁴

⁵¹ Орипов А. Танланган асарлар. Еттинчи жилд. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б.18.

⁵² Орипов А. Танланган асарлар. Еттинчи жилд. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б.18.

⁵³ Э.В.Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. – М: Изд. Наука, 1974, 7-том, 204-стр.

⁵⁴ Орипов А. Танланган асарлар. – Тошкент: SHARQ, 2019. – Б. 561.

Юқоридаги парчада “кемтик”, “черик” сўзлари қадимги туркий тилимизга хос сўзлардир. “Кемтик” сўзи ярим, нимталанган, парчаланган, “синган” маъноларни ифодалайди. Ушбу сўз кўпинча иморатга нисбатан ишлатилади. Лекин шоир ҳаётни бутун бир иншоот тарзида тасаввур қилади ва ҳаётини кечинмалари бу иморатнинг нақадар номукаммаллигини исботлайди. “Увада камзулга биллур тугма” дея бетакрор поэтик образни яратгани каби “кемтик ҳаёт” деб ўзига хос ўхшатишни кашф этади.

5 банд 20 қатордан иборат “Кўнгил мулки” шеърида “кемтик” сўзи 4 марта тақрорланади. Абдулла Орипов одатда, шеърларида бир сўзни узоғи билан икки марта қўллаши мумкин. Лекин ушбу шеърда шоир дунёда ниҳоятда бўшлиқлар кўплигини, одамзот қанча елиб-югурмасин, барибир, ками тўлмаслигини ёзар экан, энг ёмони, кўнгилнинг кемтиклиги эканини таъкидлайди. Бир кам дунё ибораси халқ донишмандлигининг нодир топилиши эканига амин бўлади.

Шеърингда **кемтик** бор, дединг Адиба,
Ўзинг айт, дунёда бутун нима бор?
“Калта Минор” каби кўркем обида
Кемтик орзулардан эмасми ёдгор.⁵⁵

Ўқувчи лирик қаҳрамон шеърларидаги кемтиклик, аслида, ҳар бир армони, изтироб, ҳасратларидан кўнглида пайдо бўлган ёриқлар эканини дарҳол англайди. Бу кемтиклик – қора туйнуклардан шоирнинг армонлари кўриниб турганини тасаввур қилади.

“Черик” қўшин маъносини англатади.
Султон Бойқаронинг **пинжиг**а кириб,

⁵⁵ Орипов А. Танланган асарлар. – Тошкент: SHARQ, 2019. – Б. 548.

Мартаба топишган **ялтоқи** зотлар
Қатл эттирганлар Мўмин Мирзони.⁵⁶

“Пинж” сўзи ўзбек халқ шеваларида “қўйин”, “бағир” сўзларининг эквиваленти сифатида фаол қўлланилади. Кўпинча салбий бўёқдор гапларда “пинж” сўзи ишлатилади. “Ялтоқланмоқ, жалтоқланмоқ” сўзи, аслида, шеваларда эгасига хушомад қилувчи итларга нисбатан ишлатилган. Кейинчалик хушомадгўй одам мазмунини англатган. Шеърда ақл-заковат билан эмас, подшоҳга ялтоқланиб, хушомад қилиб, амалга минган, мартаба орттирган кишилар танқид қилинган.

Бировига эса ёқмабди мансаб,
Атрофин **ялтоқи** зотлар ўрабди.
Қай куни қирқ йиллик дўстига қараб,
Исминг нима эди, - дея сўрабди.⁵⁷

(“Телефон дафтари”)

Шоир ҳар иккала сатрда ҳам шеърнинг мазмунидан келиб чиқиб, салбий маъно ифодаловчи сўзларини ишлатади. Ва айнан шу сўзлар ўқувчига шоир бадий ниятини тўғри англашга тўлиқ ёрдам беради.

Ижодхонанг **пучмоқ**ларида
Қолиб кетмай, этма фаромуш.

(“Тажриба” шеъридан)

⁵⁶ Орипов В. Ранглар ва оҳанглар / Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. – Т.: Ўзбекистон, 2012. – Б.110

⁵⁷ Орипов А. Танланган асарлар. – Тошкент: SHARQ, 2019. – Б. 369.

...Шамоллар ҳам кезар хаёлдай,
Оқиб ётар дарёлар **далли**.⁵⁸

(“Тажриба” шеъридан)

“Пучмоқ” сўзи “овлоқ жой” маъносини билдиради. “Далли-гулли” сўзи эса “кўнглида кири йўқ” одамга нисбатан ишлатилади. Шоир ушбу шеърда далли сўзини дарёга нисбатан ишлатган.

Мен **чароғ**ни излагандим
Нур дея ушлаб қалам,
Менга қарши чиқди зулмат
Чўнг фалокатлар билан.⁵⁹

(“Ҳамза нидоси”)

Чироқ хонани ёритиш мосламаси. Бадий адабиётда ёруғлик, нур маъносида ҳам қўлланилади. Сўзлашув услубида болажонларни баъзан эркалашда ҳам “чироғим” сўзи ишлатилади. Усмонли турк тилида эса “шогирд” маъносини ҳам билдиради. Ушбу шеър Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий тилидан айтилган бўлиб, шоир ўз тақдиридан куйиниб сўзлайди. “Чароғ”, “нур” ни излагани сайин зулмат таъқиб этганини баён қилади. Ушбу шеърда “**чўнг**” сўзи ҳам ишлатилган бўлиб, йирик, катта, маҳобатли маъноларини англатади.

Каъбанинг муқаддас намозгоҳида
Минг-минглаб мўминлар **юкинмоққа** шай.⁶⁰

(“Тиланчи бола”)

⁵⁸ Орипов А. Танланган асарлар. – Тошкент: SHARQ, 2019. – Б. 545.

⁵⁹ Орипов А. Танланган асарлар. – Тошкент: SHARQ, 2019. – Б. 321.

⁶⁰ Орипов А. Танланган асарлар. Иккинчи жилд. – Тошкент: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – Б. 186.

Ушбу мисралардаги “юкинмоқ” сўзи “юкиниш” – бош эгиш, эгилиш маъноларини англатади. Бу ерда инсонларнинг Каъба теграсида ибодатга бош эгишларини бадий ифодалаган.

Араб саҳросида йўл юриб карвон,
Топди бир манзилда **қўним** ва қарор.
Ҳорғин Расулulloҳ – **озурда** ул жон,
Ҳордиқ чиқармоқни қилди ихтиёр.⁶¹

(“Ҳордиқ”)

“Қўним топмоқ” деб кезиб-кезиб, бир манзилни макон айлашга айтилади.

Уни қизиқтирди на дўстнинг ҳоли,
Ва на қўшнисининг **ўксик** аҳволи.⁶²

(“Дунё”)

Ўксик – хўрланган, эзилган деган маъноларни англатади.

Қўрқмагин, олмасман заррача **сафо**,
Сенинг на кундузу кечаларингдан.⁶³

(“Сўровнома”)

Сафо – шодлик, хурсандчилик мазмунини ифода-
лашга хизмат қиладиган сўздир.

Баҳор келса, Ўрта чўлнинг далаларида,
Чўлиқларнинг даврасида кун иттарди.

⁶¹ Орипов А. Танланган асарлар. Иккинчи жилд. – Тошкент: Ға-
фур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – Б.
199.

⁶² Орипов А. Танланган асарлар. Иккинчи жилд. – Тошкент: Ға-
фур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – Б.
249.

⁶³ Орипов А. Танланган асарлар. Иккинчи жилд. – Тошкент: Ға-
фур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – Б.
273.

Ғиёҳ териб гоҳо ўрим паллаларида
Хўпчиларнинг усулида байтлар битарди.⁶⁴

(“Ҳаким ва ажал” дан)

“**Чўлиқ**” деб чўпоннинг ёрдамчисига айтилади.
“**Хўпчи**” – хўкиз билан ғалла янчувчи киши. “Ҳаким
ва ажал” достонидан олинган парчада “чўлиқ” ва
“хўпчи” шахс оти бўлиб, қадимги туркий сўзлардан
ҳисобланади. Ушбу сўзлар ҳозирда айрим ҳудудлар-
нинг шеваларида фаол қўлланилади.

Ҳаким дили алланечук **гувранди** шу дам,
Бамисоли эшитгандай бир сўз – жон физо.⁶⁵

(“Ҳаким ва ажал” дан)

“Гувранмоқ” – ғурурланмоқ, фахр туймоқ маъно-
ларини ифодалайди.

Хулоса қилиб айтганда, юқоридаги таҳлиллардан
қўринадики, Ўзбекистон Халқ шоири Абдулла Ори-
пов шеъриятида қадимги туркий сўзлар ҳам фаол
қўлланилган. Биринчидан, қадимги туркий сўзлар
замонавий ўзбек шеъриятида маҳорат билан қўлла-
нилган. Иккинчидан, шеърлар таҳлилига кўра ки-
тобхон қадимги сўзларнинг маъноларини қидириш-
га эҳтиёж сезади ва топишга интилади. Бу эса унинг
она тилимиз тўғрисидаги тасаввурларини яна ҳам
бойитишга хизмат қиладди. Шоир шеърлари шу йў-
синдаги илмий тадқиқотларга бемалол манба бера
олади.

⁶⁴ Орипов А. Танланган асарлар. Иккинчи жилд. – Тошкент: Ға-
фур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – Б.
371.

⁶⁵ Орипов А. Танланган асарлар. Иккинчи жилд. – Тошкент: Ға-
фур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – Б.
383.

Ушбу шеър орқали Абдулла Орипов сиймосида миллат қиёфаси намоён бўлади.

*Кезиб бу шаҳарни балки ҳоргайсан
Ва лекин Аллоҳга дилинг ёргайсан.
Адаша-адаша Маккани топдинг,
Энди адашсанг гар қайга боргайсан.*⁶⁶

Мазкур шеър “Ҳаж дафтари” туркумидан ўрин олган бўлиб, бутун инсониятга қаратилган даъват руҳидадир. Инсонни тўғри йўлга бошлаш, ҳаётдаги аъмолларини англатиш учун диний-маърифий билимлар юборилган. Қайси манзилни ният қилмайлик, энг аввало, инсон рутбасига муносиб ҳаракат қилиш керак, деган тағ маънони илғаймиз. Беришган барча неъматлар учун шукр, гуноҳлар учун узр сўраладиган даргоҳдан ўзга нажот йўли борми? Шоир мана шу туркумда инсонга хос бўлган салбий жиҳатлар кўпинча ижобий фазилатлардан устун келишига иқрор бўлади ва бунинг сабабларини қидиради. Масалан, “Аслият” деган шеърда инсон учун ҳаётнинг оқимини тўхтатиш нақадар оғир бўлса, гуноҳдан тийилиш ҳам шунчалик залворли иш эканига иқрор бўлади. Ҳаттоки Ҳаж зиёратида бўла туриб ўғрилиқ, зулмга йўл берган жиҳатнинг манбасини қидиради. Лекин инсон бу борада ожиз. Саволларига жавоб топа олмаган шоир охири вазиятни киноя воситасида ифодалашга ҳаракат қилади. Мухбир ва Ҳожи бобо диалогидан ташкил топган “Ҳаж савоби” шеърда тамомила ирония етакчилик қилади. Шарқ, жумладан, ўзбек адабиётида ҳам азалдан ранглар, тимсоллар, фикрни ҳажв орқали ифодалаш етакчилик қилган. Мазкур шеър 10 банддан иборат, яъни беш саволга беш жавоб тарзида шакллантирилган.

⁶⁶ Орипов А. Танланган асарлар. Иккинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – Б. 192.

Вши бир жойга етиб Ҳаж амалини адо қилган отакондан мухбир йигит интервью олар экан, барча саволи деярли очиқ қолади. Йигитнинг ҳожилик мақомига эришдингиз, деган қутловига чол оддийгина қилиб, ҳовли-жойни сотиб кетганига ишора қилади. Қолаверса, чол ҳам кетган уйини ўрнини тўлдириш учун тижорат қилганини ўз оғзидан мақтаниб айтиб қўлади. Бу ўринда шоир савдо ва савдогарчиликка қарши фикр билдирмайди, аксинча, Ҳожи бобонинг ҳақиқий МАҚСАДидан осонгина чекинганига ҳайрон бўлади. “Бошқа бирорта ортиқча сўз, изоҳ, шарҳ, поэтик талқин ёхуд таҳлил шарт эмас, уларнинг бари диалогнинг ўзида жо бўлган. Шоир матнда айтилмаган қанчадан-қанча маънони топишни, унинг тагига етиб, идрок этишни ўқувчининг ўзига қолдиради. Шеърхон бу ишнинг уддасидан чиқишга ишонади”⁶⁷.

“Маълумки, адабиётнинг тасвирлаш имконияти жуда катта. Унда жамият ҳаётида бурилиш ясаган катта воқеалардан тортиб, ўша жамият аъзоларининг турмуш тарзи, урф-одати, ахлоқ нормаларига-ча акс этади. Абдулла Ориповнинг бир қатор шеърлари борки, уларда баъзан оддий, кўз илғамас, бир қарашда унча муҳим бўлиб кўринавермайдиган ахлоқий масалалар олға сурилади ва шоирона ҳал қилиб берилади.”⁶⁸

Ҳулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий ҳам, унга маънан издош шоир Абдулла Орипов ҳам Аллоҳ тало томонидан ато этилган истеъдодга бир зум бўлса-да, хиёнат қилмади. Инсониятни камолотга, самимиятга, нур ва зиёга чорлаб ўтди. Фикрларини, аجدодларимизнинг ҳаётий ўғитлари билан мустаҳкамлаб, эстетик идеалини ўзига хос поэтик

⁶⁷ Каримов Н. ва бошқалар. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1999. – Б. 475.

⁶⁸ Қўшжонов М., С.Мели. Абдулла Орипов. – Т.: Маънавият, 2000. – Б. 39.

талқин қилди. Ўзбек адабиёти тадрижида бу каби мисоллар жуда кўп ва қатор илмий ишларга дастур бўлиб хизмат қилади, десак хато бўлмас.

1.3. Жаҳон адабиётининг шоир поэтик тафаккур тақомилига таъсири

Муайян миллатнинг жаҳон адабиётида ўзига хос из қолдирган, умуминсоний ғоялари билан башариёт ижтимоий-эстетик қарашларига таъсир кўрсатган даҳолари бўлади, албатта. Шарқ ва Ғарб адабиётидаги буюк ижодкорлар ва улар қолдирган сараасарлар фикримиз исботидир. Ёзма адабиёт пайдо бўлган даврлардан бери неча-неча китоблар дунё юзини кўрди, лекин бутун Ер аҳли онгу шуурига кучли таъсир қилганлари бармоқ билан санарли. “100 та энг сара асарлар”, “10 буюк адиб ва асарлари” жумлалари бежизга келиб чиқмаган. Қолаверса, қайсидир миллатнинг жаҳоншумул обрў қозонишига ҳам катта ижодкорларнинг хизмати бўлиши табиийдир. Масалан, Сервантес испан, Шекспир инглиз, Алишер Навоий ўзбек, Гёте немис, Толстой рус, Чингиз Айтматов қирғиз миллатининг фахри ва ташриф қоғози, десак мутлақо янглишмаймиз.

*Мана Италия – Данте диёри,
Тагор шухратига ноил Ҳиндистон.
Фарзандлар ўз юртин номуси, ори,
Булбулим бор дейди ҳар қандай бўстон.*⁶⁹

Улар қолдирган адабий мерос жаҳон адабиёти тараққиётига ҳар томонлама ижобий таъсир кўрсатди. Юксак истеъдод эгаларининг чуқур ақл-заковати, фалсафий хулосалари, мантикий фикрлаши, образли ифода услуби, тарғиб этган ғояларининг замона-

⁶⁹ Орипов А. Танланган асарлар. – Тошкент: Sharq, 2019. – Б. 493.

вийлиги ўзидан кейинги бадиий адабиёт табиатини тайин этишда улкан ҳисса бўлиб қўшилган.

*Ғарчи заминда кўп ҳар хил хору хас,
Тоғларга менгзашар дунё томини.
Аёнки, тўрт-бешта ёмонлар эмас,
Яхшилар танитар юртнинг номини.*⁷⁰

Абдулла Орипов феноменини шакллантиришга хизмат қилган омиллар жуда кўп. Шоир адабиётга қали мактабга бормасидан аввалроқ меҳр қўйди. Даставвал, онаси айтган эртақ, қўшиқ, афсоналар таъсирида адабиётнинг сирли жозибаси ром этган бўлса, кейинчалик акаларининг бой кутубхонасидаги жаҳон адабиёти дурдоналари билан танишиш унинг мақсадини тайин қилди. Бўлғуси шоир ўз таржимаи ҳолида таъкидлагидек, Абдураззоқ акасининг турли таҳририятларга машқлар юбориб туриши ва муҳаррирлардан келган жавоблар мазмунидан хабардор бўлиши унга қайсидир маънода адабий мактаб вазифасини ўтагани рост. “Даҳо истеъдодлар ижодини миллий ва жаҳон адабиёти, санъати контекстида таҳлил қилиш лозим. Шунда улар тафаккури ва асарларининг ўзига хослиги, қўшган ҳиссаси, истеъдодининг қўлами ва салоҳияти аниқроқ очилади. Акс ҳолда у ҳақда айтилган фикрлар исботсиз, баландпарвоз мақтовлар йиғиндисига айланиб қолади”.⁷¹ Дарҳақиқат, шоирни муайян миллат улғайтиради, агар у чинакам истеъдод эгаси бўлса, унинг ёзганлари умуминсоний аҳамият касб этади. Шоирнинг ўзи таъкидлаганидек, буюк олим, ёзувчи, ижодкорнинг миллати бўлмайди, уни ҳамма бирдек ўзиники деб қабул қилади. Жаҳон адабиёти, илм-фани, цивилизацияси намоёндалари

⁷⁰ Ўша манба. – Б. 494.

⁷¹ Эркаев А. Абдулла Орипов даҳоси. – Т.: Олтин нашр, 2021. – В.21.

фикримизга далилдир. Абдулла Ориповнинг дунёнинг етук ижодкорлари асарлари билан танишиши, бадий тафаккуридан илҳомланиши ўзининг ижодий жараёнига ҳам, албатта, таъсир қилди. Азалдан ато этилган фалсафий фикрлаш тарзи, инсонпарварлик ва миллатпарварлик туйғулари энди жаҳон адабиёти даражасидаги мавзуларга ҳам кўча борди.

Абдулла Орипов ижодида космик миқёсдаги, жаҳон ижодхонасидаги энг долзарб мавзуларга бағишланган асарлар кўп. Улар орасида “Юзма-юз” асари Софокл, Данте Алигъери, Шекспирларни қийнаган тақдир, одам қадри, инсон камолоти каби саволларга жавоб қидирилгани билан маънан яқин туради. Асар орқали Одам одам билан юзлаштирилади. Ибтидодаги масъумиятни нафс, ҳирс, ҳасад каби туйғулар тамоман йўққа чиқарган. Асар аввалида шоир кўҳна дафтарни варақлар экан, айни замонга қадар кечмишларни бир-бир ёдга олади. Ва негадир лирик қаҳрамоннинг табиат оламига яқинроқ эканлиги ўқувчи диққатини тортади. Аслида, одам боласи қорин ғамида ҳайвонотга дахл қилса-да, шоир очлик ҳисси устун келган қавмдошига эмас, мамонтларга шафқат кўзи билан қарайди. Аксинча, одамларни “ваҳший оломон” деб атайди.

*Дунё ҳам бир вақтлар мамонт талашиб,
Адашиб кетганди йўлидан мендай.*⁷²

Асрлар оша шоир маломат қилган дунё “ваҳший оломон”нида табақалаштириб борди. Аввали бир-галлашиб табиатни маҳв этган нафс кейинчалик мамонтлар қисматига эш мазлумларни ўлжа қилди. Шоир таъкидлаган азалий удум бузилди ва ҳали-ҳануз тузалган эмас. Золимларнинг такаббур қаҳқаҳа-

⁷² Орипов А. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. Биринчи жилд. – Т.: Адабиёт ва санъат, 2000. – Б.61

си ва эзилувчилар тоифасининг фарёдидан бу даҳри дун қамон завқланмоқда.

*Асрлар шундайин тентиб ўтдилар,
Ёр узра ҳукмрон ғам бўлди фақат!*⁷³

Бу ҳасрат жаҳон адабиёти намоёндаларининг гоҳ комедия, гоҳ трагикомедия, гоҳ трагедия шаклида ифодаланган нидолари эди.

*Наҳот ўша Фрейд ҳақ бўлса ёҳу,
Наҳот қотил бўлса, ўсиб чақалоқ?!*

Қолаверса, дунё адабиёти билан чуқур танишув ва сўз санъаткорларидан ҳайратланиш Абдулла Орипов ижодида нодир таржималарнинг пайдо бўлишига ҳам замин ҳозирлади. Жаҳон адабиётининг бетакрор намояндаси Алигъери Данте ижодидан “Илоҳий комедия”нинг “Дўзах” қисмини маҳорат билан ўзбек тилига таржима қилди.

Таржима кенг китобхонлар оммасига 1975 йилда тақдим этилди. Шоирнинг фалсафий тафаккури ва сўз қўллаш маҳорати сабабли Данте “ўзбекча лутфи”дан, дунё тамаддуни ва инсон, жамият, тақдир, башарият ҳақидаги ўй-мулоҳазаларидан халқимиз ҳам баҳраманд бўлди. “Космик миқёсда фикрлашга агар бадий маҳорат қўшилса, ҳар қандай асарни юксак даражага кўтаради, ижодкорга халқаро доврўқ олиб келади. Бунга юксак санъат, мумтоз адабиёт мисолида амин бўлиш мумкин.”⁷⁴

“Илоҳий комедия” асари, аслида, Данте даҳоси тимсолида Ғарб фалсафасининг дунё, ҳаёт, одамларга бўлган муносабатининг акс-садоси ҳам эди. Шоир таржимага киришар экан, аввало, жаҳон адабиёти

⁷³ Ўша манба. – Б.61

⁷⁴ Эркаев А. Абдулла Орипов даҳоси. – Т.: Олтин нашр, 2021. – Б. 23.

тенденциялари, эстетик қарашлари, ғарб дунёқарашига оид сара асарлар мазмуни билан янада чуқувроқ танишиб борди. Ушбу адабий-фалсафий асарни шарқона руҳда қайта “яратиш” учун, албатта, кучли илмий, фалсафий дастмоя зарур эди. Абдулла Ориповнинг ёшлигидан жаҳон адабиётига меҳр қўйиши, дунё адибларининг бетақрор асарлари билан мунтазам танишиб бориши ва шахсий тафаккур тарзи ана шундай муҳташам асар таржимасида қўл келди. Данте шахсияти ва асар муқоясасидаёқ, ёзувчининг теран космик фикрлаши, келиб-кейтишдан маъно ахтариши, ҳар бир амалнинг, албатта, қандайдир жавоби бўлиши кераклиги ҳақидаги мантиқий ҳулосаси ва бу қарашларнинг диний адабиётлар билан мустаҳкамланиши ўқувчидан мутолаа учун жиддий тайёргарликни тақозо этади. Асар мазмун-мундарижасидан инсониятнинг илдизи бир, орзу-интилишлари муштараклигини янада яққолроқ ҳис қиламиз, лекин нафс, шуҳратпарастлик хусусиятлари ҳам айнанлигини англаб оламиз. Дантенинг ижодий катарсисини, қалб оғриқлари, одамлар ва улар тузган жамият устидан аччиқ кулгусини тўлалигича очиб бериш учун катта маҳорат керак эди. Абдулла Орипов мана шу оғир ва машаққатли вазифани маҳарот билан адо этди. Чунки шоир ижодга катта орзулар билан кириб келган вақтда уни йўлдан олмоқчи бўлган “устоз”ларининг, “улкан сўз санъаткорлари”нинг муносабати натижасида катта йўлнинг аввалидаёқ унда ҳам дантеёна ҳулосалар барқарорлашиб бораётган эди. Ёнидаги одамларнинг асл юзини кўриш, идеал ва реал тўқнашувидаги фожелик, тасаввурдаги инсон портетига чизгиларнинг чапланиб кетиши, албатта, шоир руҳиятида из қолдириб бораверди. Балки, шунинг учундир шоир “Илоҳий комедия” таржимасидан кейин ҳам қалбида тўлиқ қониқиш ҳис этмади. Разолат ва жаҳолат қуршаган замин дардини “нариги дунё” фонида куйлашга жазм этди. Худди

Дантенинг қаҳрамонлари ўз замондошлари бўлгани сингари, “Жаннатга йўл” драматик достонидаги образлар ҳам Абдулла Ориповга бегона эмас эди. Шоир бир суҳбатда ушбу дoston ҳақида тўхталиб, асардаги ҳамма одамларни ҳаётимда кўрганман, масалан, Дўст образи таниқли адабиётшунос олим, дўстим Беғали Қосимов, деган эди. Шунингдек, шоир дostonда имконияти даражасида қаҳрамонлар ички ва ташқи дунёсини очишга ҳаракат қилгани, аслида, Дўзах ва Аросатдаги кимсаларни батафсил тасвирлашга сўз ҳам, бўёқ ҳам йўқ эканлигини таъкидлаган эди. Бу қарашлар шоир хотиралари билан янада мустаҳкамланади. “Менинг ижодимда ёлғизлик, маҳзунлик туйғулари кўп учрайди, дея даkki беришган ва бунинг сабабини турлича шарҳлашган ҳам. Аслида эса менинг табиатим ўзи шунақароқ бўлса керак. Иккинчидан, мени қийнаган саволларга жавоб тополмай ўртангандирман, учинчидан, шу ҳасад деган балонинг ҳужумига жуда эрта дуч келдим. Буларнинг барчаси сатрларимда қандайдир шаклда акс этган бўлса ажаб эмас.”⁷⁵

“АҚШ матбуоти томонидан тарқатилган хабарда айтилишича, буюк даҳо Алигъери Дантенинг 1307-1321 йиллар оралиғида ёзилган “Илоҳий комедия” асари охириги минг йил ичида Ғарбда яратилган энг сара ўнта китобнинг биринчиси сифатида эътироф этилган. Ўтган минг йилликнинг ана шу ўнта китоби қаторида, шунингдек, Фома Аквинскийнинг “Теология кўлами” (1463 й.), Томас Морнинг “Утопия” (1616 й.), Иммануэл Кантнинг “Соф онг танқиди” (1781 й.), Фридрих Ницшенинг “Зардўшт шундай дейди” (1883-1885 й.), Зигмунд Фрейднинг “Тушлар таъбири” (1900 й.) каби машҳур асарлари юқори ўринларни эгаллаган.”⁷⁶

⁷⁵ Орипов А. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. Биринчи жилд. – Т: Адабиёт ва санъат, 2000. – Б.11.

⁷⁶ Саидов А., Абдурахмонов Қ., Ғулом Мирзо. Ўзбекистон – дилбар ватаним. –Тошкент: Akademnashr NMM, 2021. – Б.43.

Данте ҳақида яна бир буюк шоир Гёте “Данте бизга буюк бўлиб кўринади, аммо унинг ортида неча асрларнинг маданияти ётибди”, деб ёзган эди.⁷⁷ Файласуф олим Нажмиддин Комилов шарқ ва ғарб адабиётининг ўзаро таъсири, интеграция жараёнлари ва самаралари тўғрисида кўп изланиш олиб борган тадқиқотчи сифатида Данте ижодига ҳам мусулмон шарқи алломаларининг таъсирини таъкидлайди. “Илоҳий комедия”да тасвирланган осмон жисмлари, улар ҳаракати ва хусусиятлари борасидаги гаплар, масофа ўлчовлари – ҳамма-ҳаммаси Ал-Фарғонийдан олингандир. Сайёралар ҳаракатини кишилик иқтидори ва фаолиятига боғлаб тушунтирган Ал-Фарғонийга эргашиб, Данте ёзади: “Зухра уни ҳаракатга келтирувчиларнинг саховати туфайли бизнинг руҳимизга ва бошқа хислатларимизга ҳокимлик қилади” (“Базм”, II,2). Бошқа сайёралар тўғрисида гапирганда ҳам шоир ўзбек олими фикрларини ҳақиқат деб тақдим этади.⁷⁸ Дантенинг “Илоҳий комедия”сидаги мураккаблик, сайёра ва рақамларнинг қатъий чизгиси, аслида, шарқ адабиёти ва илмий манбаларига таълиф, десак адашмаган бўламиз. Демак, муаззам асар яралишида шарқ ва ғарб тафаккури синтези намоён бўлади.

*Лекин пайдо бўлиб офтоб шу маҳал
Юлдузлар тўдасин ортга кузатди:
Илоҳий муҳаббат мисол даставвал,
Ситоралар тўпин бу ён узатди.*

(“Дўзах”, I, 37-40. Абдулла Орипов таржимаси)

Ушбу мисраларни ўқиганимизда Алишер Навоийнинг коинот ва сайёраларни чуқур астрономик билим билан тазмин қилгани беихтиёр эсга тушади.

⁷⁷ Эккерман П.Л. Разговоры с Гёте в последние годы жизни, М.-Л.: Академия, 1934, стр. 318.

⁷⁸ Комилов Н. Тафаккур карвонлари. – Т.: Sharq, 2011, – Б.74

Абдулла Орипов Данте ижоди мисолида Ғарб тафаккур дунёсининг шарққа эътиромини, эътирофини кўргани учун ҳам шу асар таржимасига киришгандек тасаввур уйғотади.

*Кўзимни узоққа югуртдим шунда:
Ҳисобдон Эвклид, Батлимус, Гален,
Гиппократ, Ибн Сино, Ибн Рушд пайдо –
Инги гоёларни тартиб этган чин.*

(“Дўзах”, IV, 142. Абдулла Орипов таржимаси)

Ҳа, Данте ҳақиқат изларди – одамларни дўзахий қилган гуноҳлардан поклаш, мукаммал ахлоқий софлик сари элтиш йўлларини қидирарди.⁷⁹ Абдулла Орипов шеъриятининг бутун моҳияти ҳам мукамаллик, самимият, иймон, инсоф, диёнатни куйлашдан иборат бўлди.

*Бу олам шунақа қурилган ўзи,
Ҳидлашиб кўришар ҳатто ҳайвонот.
Кўрғоний каломдир “Ассалом” сўзи,
Дўзахи саналур такаббур ҳар зот.⁸⁰*

Кибрнинг сўроғи қаттиқ бўлишини, инсонларни илоҳий аҳкомлар доирасида яшашини шоир қаламга олган. У атрофида юрган айрим одамларнинг нафс, ҳасад, кибр, бойлик, мартаба илинжида инсонлик қиёфасини батамом йўқотиб бораётганидан даҳшатга тушади. Ҳаттоки бу ҳолни қиёмат аломатларига менгзайди.

*Идрок одамларни буткул тарк этган,
Гўдаклар кўзида ёввойи бир ҳис.
Авлиёлар кўкка бош олиб кетган,
Ҳукмини ўтказар ҳар қайда Иблис.⁸¹*

⁷⁹ Комилов Н. Тафаккур карвонлари. – Т.: Sharq, 2011, – Б.85

⁸⁰ Орипов А. Танланган асарлар. 8 жилд. – Т.: Ғафур Ғулом, 2016, – Б.17

⁸¹ Орипов А. Танланган асарлар. 7 жилд. – Т.: Ғафур Ғулом, 2013, – Б.69

Кўринадик, юқоридаги парчалар неча-неча асрлар олдин Данте қаламга олган манзарага ниҳоятда уйғун. Демак, йиллар ўтса-да, шоирлар қалб кечинмалари, руҳий ҳолати, изтироблари ифодаси бир хил акс этаверар экан.

Биринчи дostonда 34 та, иккинчи ва учинчи дostonлар таркибида эса 33 тадан қўшиқ мавжуд. Қўшиқларнинг ҳар бир банди уч сатрдан иборат ва бу учликлар ҳам ўзаро қофияланиб, ҳам мазмунан занжирдай боғланиб келаверади. Бу тартиб қўшиқнинг бошидан охиригача давом этади.⁸²

Шоир таржима асносида асарнинг бошқа таржималарини ҳам кўздан кечирган, таҳлил қилган, қиёсий таққослаган. Аммо шоирдаги ижодий баркамоллик, фалсафий теранлик, инстинктив билимга эгалик асарнинг структураси, схемаси ва ғоясининг аслидай берилишига хизмат қилган. Асар ритмини сақлаб қолиш учун наинки сўз, балки унли, ундош товушларнинг иштирокига ҳам алоҳида аҳамият қаратган. Лирик қаҳрамон руҳий дунёси, ички оламини ёритишда ҳатто товушларнинг ҳам ўрни борлигини, оҳанг ҳам рамзийлик касб этишини шоир яхши англади учун ҳам таржима мукамал чиққан.

“Бадиий ижодда акс этган фалсафий концепциялар асос нуқтаи назаридан икки хил бўлиши мумкин. Буларнинг биринчиси, анъанавий бўлиб, ижодкор замонагача ва унга замондош бўлган фалсафий фикрлардан келиб чиқади. Фалсафий бадиий талқиннинг бундай шакли нисбатан универсал моҳият касб этади. Фалсафий-бадиий талқиннинг иккинчи шакли ҳам юқоридаги элементлардан тамомила ҳоли бўла олмайди. Шу билан бирга бунда индивидуал талқин етакчилиги кўзга ташланади. Шу характердаги асарлар муаллифлари эса айнан фалсафага мойил ижодкорлар сирасига кирадилар.

⁸² Саидов А., Абдурахмонов Қ., Ғулом Мирзо. Ўзбекистон – дилбар ватаним. –Тошкент: Akademnashr NMM, 2021. – Б.43.

Улар ҳар қандай умуминсоний воқеликдан фалсафий хулосалар яшагача омил бўладилар.”⁸³ Юқоридаги фикрларга таянадиган бўлсак, Данте ҳам, Абдулла Орипов ҳам фалсафий хулосалар чиқариши, оригинал тафаккур тарзи билан ҳар икки таснифга ҳам тўлиқ мос келади. Озод Шарафиддинов “Абдуллажон, “Илоҳий комедия”нинг биринчи китобини ўқур маҳорат билан, юксак шоирона руҳда таржима қилган эди.” - деб ёзади.⁸⁴

Жаҳон адабиётининг Абдулла Орипов ижоди-га таъсири мутлоаа, таржима, таълиф, тазминлар шаклида давом этди. “Илоҳий комедия” асарининг таржимаси асносида шоир асар ритмини, моҳиятини, Данте руҳиятини сақлаб қолишга муваффақ бўлди. Шу ўринда мамлакатимиз раҳбари Ш.М.Мирзиёевнинг фикрларини келтиришни жоиз топдик. “...агар Италиядаги элчимиз шу мамлакат ишбилармонларининг вакиллари йиғиб, буюк итальян шоир ва мутафаккири Алигьери Дантенинг “Илоҳий комедия” асарини бизнинг улуғ шоиримиз Абдулла Орипов таржима қилганини айтиб, ўзбекча дантехонлик уюштира, биласизларми нима бўлади? Уларда Ўзбекистонга ҳурмат, қизиқиш, ҳамкорлик қилишга интилиш пайдо бўладими-йўқми? Мен, ўйлайманки, албатта, пайдо бўлади.

Мен Абдулла аканинг бир китобида шундай гапларни ўқиганман. У киши Италияга борганида: “Ўзбекистондан Дантенинг таржимони келибди”, - деб турли партияларнинг вакиллари бир жойга тўпланиб, шоиримиз билан суҳбатлашган экан.

Ўшанда бир сиёсатчи Абдулла акага: “Ҳурматли меҳмон, биз, аслида, бир-биримизга ашаддий рақибмиз. Партияларимиз, мафкураларимиз ҳар хил.

⁸³ Жўрақулов У. Биографик талқин: тарихи, табиати, методологияси // ЎЗМУ хабарлари. – Тошкент, 2006. – Б.97.

⁸⁴ Иқтибос қуйидаги манбадан олинди: Орипов А. Адолат кўзгуси. – Т., Адолат, 2005. – Б. 17.

Бир-биримиз билан доим кескин рақобатдамиз. Лекин мана бугун, буюк Дантенинг хурмати, сизнинг шарофатингиз билан бир дастурхон атрофида аҳил-иноқ тўпланиб турибмиз. Сизга катта раҳмат”, – деган экан”.⁸⁵

Атоқли олим Н.Комилов ҳам Данте асарлари тили, айниқса, “Илоҳий комедия”нинг ниҳоятда мураккаб шаклда ёзилганини қайд этади. Бу асарни таржима қилиш нафақат жаҳон тафаккур тарзи, фалсафаси, балки адабий жанрларни ҳам чуқур билишни тақозо этади. Олим асар таржимаси ҳақида фикр билдирар экан, Абдулла Орипов айни ижодий камолотга етган паллада юксак маҳорат кўрсатиб, муваффақият қозонганини таъкидлайди. “Илоҳий комедия”ни таржима қилиш осон иш эмас эди. Чунки асарнинг қурилиши ниҳоятда мураккабдир: у терциналар қаторидан иборат. Терцина – учлик демакдир, яъни ҳар бир банд уч сатрдан ташкил топади, аммо учликлар ўзаро қофияланиб занжирдай ўзаро боғланади. Бошқача айтганда, терцинанинг биринчи ва учинчи мисралари қофиядош бўлса, орадаги иккинчи мисра кейинги терцинанинг биринчи мисраси билан қофияланади ва бу тартиб ҳар бир “қўшиқ” (боб)нинг бошидан охиригача давом этади.”⁸⁶

Бундан ташқари, ижодкор йирик асарнинг бадиияти, тасвирланган рамз ва образлар, тасвирий воситалар, шакл ва мазмуннинг аслиятга мос равишда беришда ниҳоятда улкан меҳнат қилган. “Абдулла Орипов мана шу муаззам ва мураккаб бадиий обиданинг биринчи қисмини салобат ва салоҳият билан ижодий қайта яратиб, адабиётимиз хазинасига

⁸⁵ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Ташқи ишлар вазирлиги ва мамлакатимизнинг хорижий давлатлардаги элчихоналари фаолиятига бағишланган йиғилишидаги нутқидан // <http://uza.uz/12.01.2018>

⁸⁶ Комилов Н. Тафаккур карвонлари. – Т.: Sharq, 2011. – Б.121.

хазина қўшди” – деб эътироф этган эди. Нажмиддин Комилов.

*Мени қон қақшатган водийдан ошиб,
Тоғнинг унгурига етдим ва шу он
Юксак тепаликка бордим ёнашиб.*

*Боқдим, сайёралар бўлди намоён.
Уларнинг раҳнамо нури басма-бас
Порларди тоғларнинг кифтида шоён.*

*Гўё тун қўрқуви бўлганди абас,
Даҳшатлардан холи руҳим ҳам, биллоҳ,
Олганди анчайин енгил хуш нафас, –*

Ушбу сатрлар “Дўзах”нинг бошланмасидан олинган. Гарчи шоир дўзах тасвирини бераётган бўлса-да, унга хос самимият таржимага ҳам ёруғлик бағишлайди. Халқ сўзлашув нутқида хос сўзлардан маҳорат билан фойдаланадиги, таржима эмас, мустақил бир асарни ўқиётгандек тасаввур пайдо бўлади. Масалан, “қон қақшатган”, “тоғнинг унгури”, “тепаликка бордим ёнашиб”, “даҳшатлардан холи руҳим” бирикмалари ниҳоятда заковат билан қўлланилган.

“Абдулла Орипов ижодида шундай ўнлаб шеърлар борки, (бундай шеърлар асосан, шоир ҳаётининг сўнгги йилларида жуда кўп учрайди) инсон нечоғли иродали, матонатли, ғайратга тўла бўлмасин, у барибир, ўз қисмати олдида ожиз, деган ҳукм-хулоса инграгандек бўлади. Қадимги антик дунё (Эсхил, Софокл), уйғониш даври (Данте) адабиётига хос қараш, фикр, маслак ифодасига ҳамоҳанг яратиклар ўқувчини олам ва одам ҳақида айрича бир фикрлашга ундайди.”⁸⁷

⁸⁷ Райхонова М. Абдулла Орипов шеърлятида оламни идрок этиш ва бадиий воқелантириш тадрижи: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. – Қарши, 2021. – Б.71.

Абдулла Орипов ушбу таржима орқали инсон миллати, дини, менталитетидан қатъи назар битта қадрият – ҳақиқатга интилишини ўзбек китобхонларига ҳам айтди. Биз таржиманинг мисрама-мисра таҳлилидан йироқмиз. Лекин таржимоннинг дунё тамаддунида тан олинган мураккаб шакл, ихтилофий фикрлар уйғотган бадиий матн, ифода тарзидаги қатъий қолиплар майдонидаги поэтик маҳорати-ни алоҳида таъкидламоқчимиз.

Акмал Саидов шоир ва таржимон ўртасидаги яқинликка қуйидагича муносабат билдирган: “Назаримда, аслида ҳам Алигъери Данте билан Абдулла Ориповнинг ижод ва ҳаёт йўлида ўзига хос, қутилмаган даражада ғаройиб, айни чоғда, ўта табиий ўхшашликлар мавжуд. Биринчи навбатда, улар ўртасидаги энг асосий яқинлик иккала шоир ҳам фавқулодда ноёб истеъдод соҳиблари экани билан боғлиқки, Худо берган ана шу илоҳий неъмат кучи туфайли уларнинг даҳо шеърияти, ёши, жинси, дини, миллати, маслағи, касб-коридан қатъи назар, миллионлаб мухлисларнинг доимий эътибори ва эъзозидадир.”⁸⁸

⁸⁸ Саидов А., Абдурахмонов Қ., Гулом Мирзо. Ўзбекистон – дилбар ватаним. –Тошкент: “Akademnashr” NMM, 2021. Б.43.

БИРИНЧИ БОБ БЎЙИЧА ХУЛОСАЛАР

1. Абдулла Орипов шахси янги ўзбек шеъриятида алоҳида мақомга эга. Шоир илк шеърлари билан поэзиянинг чинакам вазифасини белгилашда, ўқувчи бадиий дидини юксалтиришда, адабиётнинг ҳақиқий мақсадини тайин этишда ўзига хослигини намоён этди. Миллат ва миллийлик, фалсафийлик, самимият масаласи шоир ижодий концепциясида қатъий ўринга эга. Ижодкор бадиий адабиётга кириб келган вақтдаги вазиятга қарамасдан қалби буғурган (шоир таъбири – “Альбомга шеъридан”) мавзунини ёзишга жасорат топа олди. Янги ўзбек шеъриятидаги софлик, бадиийлик мезонлари шоир ижоди таъсирида янгиланди. Ижодининг илк кезларида қаламга олинган мавзулар, бадиий ғоя ва тушунчалар кейинчалик ҳаётий, бадиий тажриба, дунёқараш воситасида кенг кўлам касб этди.

2. Шоир поэтик тафаккурига таъсир кўрсатган омиллардан энг биринчиси сифатида халқ оғзаки ижодини кўрсатиш мумкин. Ижодкор туғилиб ўсган днёр табиати, одамларидаги адабиётга, халқ дoston, терма ва қўшиқларига бўлган меҳр унга ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Абдулла Орипов кўпгина шеърларида қадим ўзбек халқига хос бўлган анъаналар, фольклор унсurlари, халқ қўшиқлари шаклидан унумли фойдаланди. Эпик мазмунга эга ҳажвий шеърларида Афанди латифалари, халқ қиссаларининг таъсирини кўриш мумкин.

3. Абдулла Орипов наинки улуг шоир, балки миллат тарихининг яхши билимдони ҳамдир. Асарларида туркий миллатнинг ўтмиши, аждодлар заковати, мумтоз адабиётини пухта ўзлаштиргани намоён бўлади. У Маҳмуд Кошғарий, Аҳмад Яссавий каби олимлар қарашларини яхши ўрганди. Айниқса, Алишер Навоий даҳосини, мутафаккир шоирнинг инсо-

нийлик ва ижодкорлик фазилатларини юксак баҳолади. Навоий ижодини шеърят мезонларининг асоси деб билди. Шунинг учун шоир ижодида Алишер Навоийга интилиш, маънан яқинлик кўзга ташланади. Ғазалларида навоийёна ташбеҳлар, мавзуларни қўллашга ҳаракат қилди. Алишер Навоий ғазалига тахмиси шоирнинг мумтоз адабиётга муносабатини янада очиқроқ ифодалайди. Абдулла Орипов янги ўзбек шеъриятига мумтоз ғазаллар билан ҳам муносиб ҳисса қўшди.

4. Ижодкор туркий сўзлар, жумладан, ўзбек тили тарихига доир ҳам чуқур билимга эга шоир. У бармоқ вазнида ёзилган айрим шеърларида тилимиз тарихига мансуб сўзларни, халқ шеваларига хос элементларни маҳорат билан қўллаган. Баъзи ўринларда бир шеърда мазкур сўзларнинг ҳам қадимги, ҳам ҳозирги кўринишини қўллайдики, натижада ўқувчининг билим даражаси ҳам ошади. Қолаверса, атайлаб мазкур сўзларни ўқиганда унинг асл маъносини қидиришга ҳам зарурат қолдирадики, ўқувчи луғатлар, илмий адабиётлар билан танишишга эҳтиёж сезади. Бу шоирни ўқувчининг китобхонлик маданиятини оширишга бўлган хизматидир. Натижада, она тилимиз тўғрисидаги тасаввурларни яна ҳам бойитишга хизмат қилади.

5. Муайян инсон, давр, адабиёт ижтимоий, адабий алоқаларсиз ривожлана олмайди. Ижодкор дунёқарашини ўстиришда инсоният тамаддуни муҳим ўрин тутати. Бадий адабиёт пайдо бўлган даврлардан бошлаб олам, одам, тақдир, муҳаббат, руҳ, ижод каби тушунчаларга доимо жавоб қидирилган. Дунё адабиёти деб ном олган катта мактаб кўплаб ижодкорларга устоз вазифасини ўтаган. Абдулла Орипов ҳам бу мактабдан таълим олди, буюк санъаткорлар асарларидан ҳайратланди. Ҳавас ва ҳайрат шоир ижодида нодир таржималарнинг пайдо бўлишига ҳам замин ҳозирлади. Жаҳон адабиётининг

бетақрор намояндаси Алигъери Данте ижодидан "Илоҳий комедия"нинг "Дўзах" қисмини маҳорат билан ўзбек тилига таржима қилди.

6. Жаҳон адабиёти намуналарининг шоир ижодида таъсири доимий мутолаа, таржималар, таълиф, таъминлар шаклида ҳам давом этди.

II БОБ. ШОИР ЛИРИК АСАРЛАРИДА ПОЭТИК МАЗМУН ТАКОМИЛИ

1.1. Фалсафий тафаккур – поэтик мазмун так- милининг асоси

“XX аср бошида Францияда Р. Де Гурмон, Россияда Ю.И. Айхенвальд каби олимлар томонидан биографик метод “ортиқча элементлар”дан тозаланди. Яъни Сент-Бёв ишларида биографик метод ўша давр ижтимоий ва бадий қарашларга, фикрларга чуқу-роқ ёндашган бўлса, Тэн ижодида эса ирқ, атроф-муҳит ва вақт таъсири кузатилган, Брандеснинг асосий эътибори эса жамият характеристикасининг тузилиши билан чегараланган эди. Ва шу қаторда олимлар эътиборини, ижодкор руҳиятидаги чега-расиз импрессионизм “ички мен”нинг очилишига қа-ратдилар.”⁸⁹

Адабиётшуносликда биографик метод муҳим усул сифатида тан олинади, чунки бадий асарни ўрганиш давомида бадий образнинг келиб чиқи-ши, маъно ва моҳиятнинг кўламини аниқлашда, у айрим бошқа маълумотларга қараганда, кенгроқ ёр-дам бериши мумкин.

XX аср адабиётшунослигида ҳам ёзувчилар, олим-ларнинг адабий портретларига бағишланган рисо-лалар, биографик ўрганиш муаммоларига қаратил-ган докторлик ва номзодлик тадқиқотлари маълум. Аммо уларда бу методни янги концепциялар билан бойитадиган аниқ хулосалар учрамайди. Кўринадик, биографик метод ўзининг манбавий ва хроноло-гик кўлами, таъсир доираси жиҳатидан муайян сал-моққа эга. Жаҳон тан олган йирик олимлар бу метод-га эътибор билан қараганлар.

“Ушбу метод ижодкор биографиясидан фақат ах-барот манбаи сифатида фойдаланмайди, балки бун-да ижодкор биографияси бир бутун тизим ўлароқ ижод моҳиятини очишга хизмат қилади. Бу шундай тизимки, ички структураси жиҳатидан кўплаб му-камал тизимчаларни ўзида мужассам этади, шу-нингдек, ижодкор ҳаёти ва фаолиятини атрофлича қамраб олишга қаратилади... Биографик метод та-анадиган омиллардан яна бири ижодкорнинг маи-ший турмуш тарзи саналади. Ижодкорнинг оила турмуши, қариндош-уруғлари, дўст-биродарлари билан муносабати, яшаш тарзи, унга доир одатлар, уни қамраб турган омиллар бир жиҳатдан унчалик нуқим туюлмаслиги мумкин. Лекин ижодкор ҳаёти-да рўй берадиган ғайриоддий ҳолатлар, оламшумул воқеаларга нисбатан ниҳоятда кўп фоизини ташкил этувчи одатий ҳаёт тарзи бевосита маиший турмуш билан боғлиқки, бу кўп жиҳатдан ижод намуналари-да ўз муҳрини қолдиради”⁹⁰.

Сент-Бёв ёзади: “Адабий танқид соҳасида ва ада-биёт тарихида буюк одамлар биографияси каби юракка яқин, гўзалроқ, ибратлироқ нарса камдан-кам учрайди. Биография муаллиф ҳаёт йўлининг шунчаки баёни эмас. Ҳақиқий биографик тадқиқот юзага келиши учун тадқиқотчи ижодкор руҳиятига кириши, унинг турли қирраларини кўрсата били-ши, бу инсонни ҳаракат қилишига, гапиришига, на-фас олишига мажбур этиши, энг муҳими, уни оила даврасида, ўзига хос одатлари билан тасаввур эта олиши лозим. Негаки буюк ижодкорлар ҳам оддий одамлар каби майда турмуш ташвишларидан ҳоли бўлмайдилар.”⁹¹

Илмий-ижодий фаолияти адабий жараённи био-график талқин этишга қаратилган олимлардан яна

⁸⁹ <http://www.google.ru>

⁹⁰ Жўрақулов У. Худудсиз жилва. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 14-18.

⁹¹ Жўрақулов У. Худудсиз жилва. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 22.

бири Андреа Моруадир. А. Моруанинг "Лабрюйердан Пурстгача" (1964), "Прустан Камюгача" (1963) "Жиддан Сартргача" (1965), "Арагондан Мотерлангача" (1967) сарлавҳалари остида нашр этилган тўрт жилдлик йирик тадқиқотларида, "Адабий портретлар" каби китобида биографик методнинг илмий-назарий принциплари ўз ифодасини топган. Мисол тариқасида, А. Моруанинг Шатобриан ҳақидаги тадқиқотини келтириш мумкин. А. Моруа Шатобрианнинг "Қабрдан мактублар" асарини тадқиқ этиш жараёнида "унинг руҳий дунёсига, қалбнинг энг қоронғу нуқтасигача кириши, лозим бўлса, тадқиқотчи Шатобриан шахсияти, ижтимоий фаолияти, сиёсий қарашларини ёритиш мақсадида ўрганилади"ки, бунда тадқиқотчи ўз қизиқишларига яраша жавоб топиб, унинг ўша даврда сиёсат ва ижтимоий фаолияти билан боғлайди.

"Ушбу метод ижодкор биографиясидан фақат ахборот манбаи сифатида фойдаланилмайди, балки бунда ижодкор биографиясига бир бутун тизим ўлароқ ижод моҳиятини очишга хизмат қилади."⁹² Бунга биз адабиёт тарихидан шундай далилларни келтириб ўтишимиз мумкин. XVIII аср инглиз сентементал адабиёти вакили Эдуард Юнгнинг (1683-1765) ҳаётида бўлиб ўтган фожиа нечоғлик унинг ижодида таъсир ўтказганини кўрамиз. 1742 йил хотини ва тутинган қизининг вафотидан сўнг адиб тушқун кайфиятга йўлиқадики, бундай кайфият унинг ижодида ҳам акс этади. Шоир томонидан 1742-1745 йиллар орасида "Инсоният ёхуд ҳаёт, ўлим ва боқийлик ҳақида тунги ўйлар" поэмаси вужудга келади. Кўриниб турибдики, ҳаётида бундай йўқотиш уни ўлим борасида ўйлашга, умрнинг бевафолиги борасида сўз юритишга ундайди. "Бадий асарни тадқиқ этишда таянадиган яна бир омиллардан бири ижодкор фалсафасидир. Чунки ҳар қандай ижодкор ҳа-

⁹² Ўша манба, 14-бет

ади давомида англаган фалсафаси асосида фаолият юритади, ижод қилади.

Бунда ижодкор яшаган ижтимоий муҳит, у мулоқотда бўлган илмий адабий давралар, у ўқиган китоблар, унинг ижтимоий мавқеи ва ҳоказоларнинг ўрни катта бўлади..."⁹³

Шоир Абдулла Орипов ижодини ҳам биографик методга таянган ҳолда тадқиқ этиш, шоирнинг ижод сирларини, шеърларида акс этган дард ва изтироб, гевинч ва қайғуларнинг негизини унинг биографиясига, атроф-муҳит таъсири асосида ўрганишга ҳаракат қилдикки, бунда шоирнинг шоҳ асарларининг дунёга келишига сабаб бўлган воқеа-ҳодисалар, руҳиятини тўлқинлартирган ё бўлмаса, қалбига озор етказган ноҳақликларнинг асл моҳиятини имкон қадар очиб беришга уриндик.

"Ижод – бу кашфиёт, яратиш завқи, ўз-ўзини англаш, намоийш қила билиш, ўз ҳақиқатига ўзгаларни ишонтириш ва эргаштириш, бутун бир муҳитни ўзгартиришга интилиш қудрати илоҳий илм ва зеҳн, олам ва одамни ичдан чуқур билиш санъати ҳамда маъсулияти."⁹⁴

Дарҳақиқат, ижод намунаси ижодкорнинг бир фарзанди кабидир. Фарзанднинг бу ёруғ дунёга келиши нақадар заҳматли бўлса, ижоднинг ҳам яралиши ҳазилакам эмас. Тарих сарҳадларида фақатгина инсон қалбини ларзага солган ва унинг дардларини куйлаган, шу билан бир қаторда инсон бахтли яшайдиган жамият, шу жамиятнинг фуқароси бўлишга эришарлиқ комил инсон соғинчи билан тўйинган, чекинмишларсиз ўз ёзганларида изчил акс эттирган, ўз гоёларини ҳаётдаги ғалабаси учун кураша билган,

⁹³ Жўрақулов У. Худудсиз жилва. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 18.

⁹⁴ Ганиев И., Афоқова Н. Озод руҳ фалсафаси. Тошкент: ФАН, 2006. – Б. 5.

лозим бўлса, жон фидо этган ижодкорларнигина асарларини асрай била олади.

“Тақдир ва тарих туркийларнинг чин шоирларидан бири сифатида Абдулла Ориповни танлади”⁹⁵. Абдулла Орипов мисраларида мужассам бўлган ички исён, муҳаббат, соғинч, ҳар бир инсон қалбини ларзага келтиради. Буларнинг замирида шоир туғилиб-ўсган замин, оилавий шароит, у босиб ўтган йўл, уни тарбиялаган инсон ва воқеа-ҳодисалар мажмуи тургани шубҳасиз. Шоир биографиясини мукамал ўрганмасдан, унинг табиатига хос хусусиятлардан хабардор бўлмасдан, оилавий ва ижтимоий муҳитига кирмай туриб, асарларининг фалсафий талқинини амалга ошириш мумкин эмас.

Маълумки, ҳаёт бир текисда давом этмайди. Тун билан тонг ёнма-ён юргани каби шодлик ва изтироб инсоннинг мангу ҳамроҳидир. Одам бошига тушган кўргуликлар қаршисида ожиз қолади. Тақдирнинг аёвсиз зарбаларига баъзан исён ҳам қилади. Начора. Агар у шоир бўлса-чи? Аслида, бевафо дунёнинг номукаммаллигини бошқалардан кўра теранроқ англаб етган ижодкор бу изтироблар қаршисида қандай йўл тутайди? Албатта, ёниқ сўз билан ёниб сўзлайди.

Топиш ва йўқотишлар Абдулла Орипов ҳаётида ҳам кўп бўлди. Шоир ижодида шахсий муносабатлар, оила қувонч ва ташвишларидан хабар берувчи шеърлар сони унча кўп эмас. Аксинча, унинг ижодида Ватан, эл-юрт, миллат, комиллик мавзусида ёзилган асарларга кенг ўрин берилган. Шоирнинг баъзи фарзанд ёхуд оиласига тааллуқли шеърида ҳам шахсийликдан кўра, жамият ҳаёти уйғун тарзда ифодаланганига гувоҳ бўламиз.

Шоирнинг изтиробларига, сўнгсиз қайғуга ботишига сабаб бўлган дастлабки ҳодиса 1966 йили содир бўлди. Яъни йигирма беш ёшли ўсмир, ижод

оламига энди қадам қўйган ёш ижодкор икки мустақкам қанотининг биридан, яъни онаси Турди Карвон қизидан айрилади. Бу айрилиқ шоир руҳиятига шунчалик қаттиқ таъсир кўрсатадики, дунёнинг ўтганчилиги, фанийлиги тўғрисидаги туркум шеърларининг яралиши айнан шу йилларга тўғри келади.

Марсия руҳида ёзилган, биринчи шеъри “Онам вафотига” деб номланади. Лирик қаҳрамон сўзларни қалбининг тубидан чиқади, шунинг учун тўртлик баланд овозда ўқилишни талаб этмайди. Лирик қаҳрамон кўнглида гўёки шундай ўйлар кечади: “Айрилиқ модомики сенинг вужудингга, қонингга, қалбингга дахлдор бир кимсага қўл чўзган экан, ҳаётингга чинакам бир бўшлиқ пайдо бўлган экан, бу жуда катта мотамдир”. Тўртликда ифодаланган фарёд “Онажон” шеърида қасида кўринишида давом этган. Шоир инсон умрининг боқий эмаслигига, ақлан ишонса-да, онасидан мангуга айрилганига, дийдор қиёматга қолганига ишонмайди. Гоҳида туш ва рўёга айланиб кетган ҳолат таъсирида, билиб билмай “бундай қилма, Онажон” дея ёлворади. Аслида, воқелик тамоман бошқача, она оламдан эрта кетган эди. Кенжа фарзандининг шоир бўлишидан умиди катта онаизор, унинг илк тўплами “Митти юлдуз”ни доимо ёстиғи остида сақлар экан.

*Эсимдадир титрар эдим,
Ғамгин болиш пастиди.
Китобимни кўрдим ногоҳ
Бошгинангни остида.
Тошдай қотдим ўшал они,
Бор тоқатдан айрилиб.
Шоир ўғлим, дединг менга
Секинга қайрилиб.*⁹⁶

⁹⁵ Ғаниев И., Афоқова Н. Озод рух фалсафаси. Тошкент: ФАН, 2006. –Б. 5.

⁹⁶ Орипов А. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. Биринчи жилд. – Т.: Адабиёт ва санъат, 2000. – Б.108.

Лирик қаҳрамон она матонати, оғир бетобликда ҳам ўз жони эмас, балки фарзанди эртасини ўйлашга қаердан куч олганига ҳайрон қолади. Шоир онаси дардига даво истаб ғамга чўккан дамларида, онаи-зор ўзи учун эмас, фарзанди тўйига атаб йиғиб юрган пулларини отасига берганини эшитиб бир дарди мингга айланади. “Наҳот она, сўнгги дам ҳам фарзандингни ўйласанг” – дея нола чекади. Шоир бу дунё ўткинчилигига қатъий ишонади, ўлим ҳақлигига имон келтирган ҳолда шундай ёзади: Балки, кун келиб менинг ҳам паймонам тўлар, балки менинг кетганимдан кимдир қайғуга чўкар, балки қабрим устидан оташин сўз айтар. Лекин она, ўша дамдаги менга кўрсатилган эҳтиромлар, аслида, сеникидир. Бор ҳаётим, номим, шоним барчаси сенга бахшида бўлсин, – дея эътироф этади.

Шу мазмундаги мисралар кейинчалик “Она” шеърида ҳам давом этади. Шоир баъзан кўкка кўз тикиб онасини эслайди. Халқ орасида “Кўкда юлдуз учса, кимнингдир тақдири битди”, деган ўзига хос ибора юради. Бу нечоғлик ҳақиқат ёки йўқ, лекин яхши топилма. Агар галактикада бирор юлдуз сўнса, қайтиб тикланмас экан.

*Она кетса, юлдуз-ку юлдуз
Қулаб тушса арзийди осмон.*⁹⁷

Бу сатрлар шоирнинг изтиробини, юрагига қайғу солган жудолик, ҳали ҳам сўнмаганини исботлайди. Демак, инсон ёшидан қатъи назар онага муҳтож, унинг меҳрини ўзга ҳеч бир кимсадан туя олмас экан-да.

2004 йил 25 майда шоир онасига яна бир шеър бағишлайди. “Дийдор” деб номланган ушбу шеър қуйидагича:

⁹⁷ Ўша манба. – Б 128.

*Онам эрта кетди дунёдан нолон,
Ёшидан ўтганман мен аллақачон.
Қартайган ўғлингни охират кун
Таний олурмисан, билмам, онажон!*⁹⁸

Унда Ватан, тил, миллат, башар каби умуминсоний тушунчаларни мужассам этган инсонни мунаммал кўриш, унда инсоф, меҳр, диёнат, адолат, анжудон каби матлаблар тобора ноёблашиб бораётганлигидан ташвишга тушиш, уларни асрашга чақириниш, яъни инсонни бадий фалсафий талқин қилиш даражасида конкрет ҳиссий идрок этиш туйғуси, истаги шоир ижодида инсон талқинининг характерли хусусиятини ташкил этади. Шеърларни биографик анжудондан талқин қилар эканмиз, шоир шахсияти билан бир қаторда, ижоди ҳам улканлашиб, мушоҳадалари теранлаша борганини илғаш қийин эмас.

*Ҳазрати Ҳизрга йўлиқсам, албат,
Фақат бир нарсани сўрардим, фақат:
Ёмон назарлардан толиқди руҳим,
Онам нигоҳини кўрсатинг, ҳазрат.*

Ушбу шеър шоир вафотидан атиги ўн ой муқаддам ёзилган. “Она нигоҳи” деб номланган тўртликда лирик қаҳрамоннинг руҳ ва жисм оғриқлари қарши-сида волидаси меҳрини кўмсаганига гувоҳ бўламиз. Инсонни, аслида, атрофдаги уни тушунмаган лоқайд одамлар, ҳасадгўйларнинг иғволари, меҳрсизлик емиради. Тан оғриғи вақтинчалик бўлиши мумкин, лекин руҳий изтироб бутун танани қамраб олиши фанда исботланган-ку! Демак, шоир ижодининг аввалида она меҳри, руҳидан мадад сўраб йўлга отланган бўлса, сўнгги дамда ҳам яна она дийдоридан, меҳрли нигоҳидан устун туйғу топа олмаганига иккунор бўлади.

⁹⁸ Орипов А. Танланган асарлар. – Тошкент: Sharq, 2019. – Б.454.

Хулоса қилиб айтганда, Абдулла Орипов ижодидадаги айрим биографик шеърлар таҳлилидан шоир характеридаги ўзига хос нуқталар, ошкор этилмаган исмсиз дардлар, ёхуд шукроналикни кашф қиламиз. Шеърларини ўқир эканмиз, шоирнинг умр манзилларида бирга кезиб, ҳаёт ибратидан, умр дафтари-дан баҳраманд бўламиз. Бу лирика, ижодий мактаб йиллар давомида бизга сабоқ беришга қодир ўлмас адабий меросдир. Топиш ва йўқотишлар, онасидан ўтган ўйчанлик, дунёга фалсафий баҳо бериш шоирнинг донишмандлик қирраларини очилишига туртки бўлди.

Бадий адабиётга кириб келган ижодкор борки, ижодий концепциясида Инсон ва Миллат маънавияти тушунчаси параллел туриши кераклигини яхши англайди. Аксинча, у ён-атрофидаги муаммоларни ўзиники деб билмас экан, ёзганлари шунчаки шахсий оҳ-воҳлардан нарига ўтмаслиги аниқ. Абдулла Орипов ҳам мана шу тамойил асосида қалам тебратди. Дастлабки шеърлариданоқ кўрган-кечирганлари борасида рўй-рост, самимий ёзишни мақсад қилиб қўйганини англашимиз мумкин. Адабиётшуносликда шоир лирикаси кўп таҳлил қилинган, шеърларининг ғоявий-эстетик қиммати борасида анча мулоҳазалар илмий жамоатчиликка тақдим этилган.

Абдулла Орипов лирикасида фалсафий мушоҳада етакчилик қилиши ҳеч кимга сир эмас. Шоир хоҳ катта дoston ёки мўъжаз тўртлик ёзадими, албатта, унда умуминсоний масалаларни ўртага қўяди. Асарда бермоқчи бўлган фалсафий хулосани одатда, шеър ёки дoston финалида айтишга одатланган.

Шоир нафақат ўзи мансуб бўлган муайян муҳитнинг балки, даврнинг кузатувчиси, керак бўлса, баъзи маънавий таназзуллардан огоҳлантирувчиси сифатида ҳам майдонга чиқади. Абдулла Орипов лирикасида миллий маънавиятни асраш, имон ва эътиқодда собит туриш, самимият каби тушунча-

лар доимо етакчилик қилган. Ўз даврининг уйғоқ фарзанди сифатида баъзан оммавий маданиятнинг салбий оқибатларини ҳам қаламга олади. Бутун инсоният аҳлини бу каби иллатлардан нари бўлишга ундайди. Олам яралганда ҳамма нарса соф ва шаффоф эди. Токи ўртага иблис аралашиб, инсониятни нафсининг қулига айлантиргунга қадар турли жир-ванч ҳодисалар ҳали мавжуд эмас эди. Шоир Одам боласи бора-бора илоҳий тийнатидаги нурни унута йораётганидан ташвишга тушади.

"Асосий нусха" шеърида кибрга берилиб, кимлигини унутган кимсалар танқид қилинади. Илм аҳли ўртасида асл нусха, асосий нусха каби тушунчалар мавжуд. Яъни бирон назарий ёки диний-маърифий масалада хулоса чиқаришда баъзан ихтилофий фикрлар тугилса, манбанинг асли ёки таянч нусха билан таққослаш тақозо этилади. Шу тариқа илмда чалкашликнинг олди олинади. Ота-боборларимиздан мерос нодир кўлөзмаларнинг кўз қорачиғидай асралишининг ҳам боиси шундан, албатта. Бундан ташқари, бирон бир ҳайвон, мисол учун, от танлашда ҳам зотига қаралган.

*Тулпорнинг насли-ку эскирмас асло,
Дерлар бобосида бўлган қанотлар.
Уларнинг баҳоси йўқ эрур, аммо
Ўрнини босолмас жайдари отлар.*

Лекин асл тулпорлар бўлганидек, умумий от деб юритилгани ҳолда, уларнинг жайдари, чатишган турлари борлиги ҳам маълум.

*Менга кибр билан боқма, эй, банда,
Юзингда қўринмас табаррук у чанг.
Сен таҳрир бўлгансан, ростин айтганда,
Аршда қолиб кетган асосий нусханг.⁹⁹*

⁹⁹ Орипов А. Танланган асарлар. Саккизинчи жилд. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2016. – Б.103.

Тилшуносликда юз, чехра, ораз каби синоним қаторларнинг салбий бўёқдорликка эга *нусха* тушунчаси ҳам мавжуд. Бирон салбий қусурга эга кимсага нисбатан “нусха” сўзи қўлланилади. Бу ерда шоир биргина “нусха” сўзи орқали учта маънони беришга эришган. Масалан, биринчисиди кибрга берилган аниқ бир кимсага мурожаат этилса, иккинчисиди эса аслидан йироқлашган, шайтони лаин томонидан “тахрир қилинган” одам болаларига, учинчи яширин маъно эса Аллоҳ Таоло ўзининг бор қудратини жо этиб яратган илк нусханинг(моҳиятнинг) йўқотилганига эътибор қаратади. Аллоҳ таоло Одам алайҳиссаломни тупроқдан яратди, унинг қалбига маърифат, муслимлик туйғуларини ҳам жойлади. Шоир юқорида “табаррук чанг” деганда, мана шуларни назарда тутган эди.

Шоир бу каби мавзунини бошқа шеърларида ҳам қаламга олганига гувоҳ бўламиз. Масалан, “Одам ва шайтон қиссаси” деб номланган шеъри гарчи ҳазилона характерда бўлса-да, аслида, унинг заминиди аччиқ жиддийликни кўриш мумкин. Бу қисса диний-маърифий мифологиянинг замонавий талқинига яққол мисол бўла олади.

*Жуда-жуда қадим замон
Юз бериб бир хатомиз.
Аршдан кетган Момо Ҳаво
Ҳамда Одам Атомиз.*

Бу ҳикмат гарчи барчага диний-маърифий манбалар орқали маълум бўлса-да, шоир уни қайта ҳикоя қилиб беришдан тийилади. Мана шу ривоят воситасида ўз фалсафий хулосаларини баён этади. Хуллас, шеър матни Одам Ато ва Момо Ҳаво ерга бадарға қилинганидан кейин одатий турмуш тарзини кечираётгани баёни билан бошланади. Азозил ҳам итоатсизлиги туфайли лаънатланиб, Аршдан қувилади.

У бундай оқибатнинг бош сабаби деб Одамни билади ва ўзинча ундан қасос олишга киришади. Шайтон ўз мақсадига эришиш учун яна Момо Ҳаводан фойдаланади (*Арши аълода ҳам тақиқланган мевани едиришни айни Момо Ҳаво орқали амалга оширган эди* – Рабғузий “Қиссаси Рабғузий”), яъни боласини унга қараб туришга қолдиради. Кечга томон Одам Ато келиб қарасаки, уйда шайтонвачча илжайиб турибди. Бундан газабланиб, шайтончани кенг денгизга чўктириб юборади. Эртаси куни Одам яна овга жўнаши билан Шайтон болачаси билан пайдо бўлади. Момо Ҳавога хушомад қилиб, боласига қараб туришни сўрайди-ю, жуфтакни ростлаб қолади. Хуллас, бу ҳолат узоқ давом этади. Одам шайтонваччани турли йўллار билан нобуд қилаверади, Шайтон эса боласини ташлаб кетаверади. Охири бардоши тугаган Одам Ато шайтон боласини пишириб еб қўяди. Шайтони лаиннинг бош мақсади ҳам аслида, шу эди, бу натижадан қувонган иблис Одам Атога қарата дейди:

*Қовурдоғинг ҳазм бўлгай,
Мен ҳаммасин билгандим.
Шайтончамни еб битирдинг,
Шуни орзу қилгандим.*

Мана, шайтоннинг қандай ҳийлалари бор. Шоир атрофимизда учраётган муттаҳам, лўттибозларни кўрганида, улар қилмишидаги бу нобоп ишларнинг сабаби, одам боласи қонидаги шайтонликдан деб билади.

*Кўрдик қанча шайтонликини,
Қанча шайтон Инсонни.
Чиқаролмай оворамиз
Қонимиздан Шайтонни.¹⁰⁰*

¹⁰⁰ Орипов А. Талош палласи. – Т.: Маънавият, 2007. – Б.29.

Ҳар иккала шеърда ҳам Инсон деган номга лойиқ бўлиш, турли нафс хуружларидан баланд бўла олиш гоёси илгари сурилади. "А.Орипов шеъриятида ҳажвиёт ҳам катта ўрин эгаллайди. Шоирнинг «Тулки фалсафаси», «Ёзувчиликка ариза», «Турғунбой», «Темир одам», «Эътиқод» каби шеърларида, «Ранжом», «Жаннатга йўл» дostonларида ҳажвиёт хусусиятлари яққол намоён бўлган. Бу асарларда адолатсизлик ва қаллоблик, айёрлик ва кўзбўямачилик, хиёнат ва виждонсизлик, порахўрлик ва ёлғончилик, иккиюзламачилик ва таъмагирлик сингари иллатлар турли шаклларда ҳажв остига олинган»¹⁰¹.

Кейинги пайтда одамзотни ўйлантираётган масалаларнинг энг аввалида, маънавий бутунлик орзуси турибди, десак янглишмаймиз. Масалан, одамзот эришган энг катта ютуқлардан бири Интернет. Агар ундан оқилона фойдалансак, катта ахборот манбаи олишимиз, узоқдаги қадрдонимиз билан ёнимиздагидек яқинликни ҳис этишимиз мумкин. Лекин афсуски, мана шу замонавий технологиялардан ғаразли мақсадда фойдаланётган кимсалар ҳам йўқ эмас. Шоир бу масалага ҳам бефарқ қараган эмас. "Интернет" шеърида шундай ёзади:

*Инсоният исботлаб ўз даҳосини,
Қурган эди Тоғмаҳалу Румосини.
Интернетни барпо этдик бугун аммо
Кимдир ундан тарқатмоқда ифвосини.*¹⁰²

Айрим нокас кимсаларнинг глобал тармоқ орқали тарқатаётган фиску фасодлардан озор чекаётганларнинг борлиги сир эмас-ку. Неча-неча оилалар, давлатлар тинчлигига ҳам мана шундай омилдан ғаразли фойдаланаётганлар сабаб бўлмоқда, аслида.

¹⁰¹ Мирзаев С. XX аср ўзбек адабиёти. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б.391.

¹⁰² Орипов А. Талош палласи. – Т.: Маънавият, 2007. – Б.55.

Мана, шоирнинг ижодий концепциясида маънавият насаласи асосий ўрин эгаллашига яна бир исбот.

Шеърятда азалдан севги-муҳаббат мавзуси кенг тараннум этилган. Бу мавзу Абдулла Орипов лирикисининг ҳам четлаб ўтган эмас. Муҳаббат сирли мўъжиза. Инсон фарзанди бу илоҳий туйғу қаршисида донм ожиз. Шоир бу туйғунинг инсон ҳаётидаги ўрин борасида мушоҳада қилар экан, оммавий маданият, қадриятларнинг қадрсизланиши унга ҳам зиён етказаётганидан ташвишга тушади.

*Муҳаббат аталмиш бир ҳис бор эди,
Уни деб қавмлар бир-бирин еган.
Жульетта исмли бир қиз бор эди,
Бир йигит бор эди, Ромео деган.*

"Европа" деб номланган ушбу шеърда шоир ҳаётнинг майда икир-чикирларига ўралашиб қолган одамзот қалбида муҳаббат туйғуси аллақачон нобуд бўлганини надомат билан қаламга олади. Бир замонлар заминда тўғри маънодаги рашк, ёрини бегона кўздан ҳимоя қилиш маъшуқ учун энг катта қалб амри эканини ёзади. Отеллони жиноятга бошлаган ҳис соф муҳаббат эди. Тўғри, Шекспир куйлаган соф туйғу, аслида ҳам шундай. Холисона фикр билдирадиган бўлсак, Шекспир муҳаббатни эмас, балки севги-муҳаббат адиб асарларини мумтоз даражага олиб чиққан эди. Лекин афсуски, бу ерларда энди бу ҳиссиёт борса-келмасга бадар кетди. Янада очиқроқ қилиб айтганда, шоир шеърда европаликлар ёқлаб чиқарган эркин муҳаббат ва никоҳ тушунчасини қаттиқ қоралайди.

*Хўроз хўроз билан ўтказса тўйин,
Буқалар буқа деб ипини узса.
Бу қандай томоша, бу қандай ўйин,
Сигирлар сигирга кўзини сузса.*¹⁰³

¹⁰³ Орипов А. Танланган асарлар. – Тошкент: Sharq, 2019. – Б.550.

“Муҳаббат ҳақида ўтли, оташин, самимий туйғуларга йўғрилган мисраларни битган шоирнинг дили соғлом ақлга зид бундай “стандарт”лардан безовта, ярадор. Гап фақат жинслар ўртасидаги муносабатларнинг бугунги кўринишлари ҳақида эмас, балки фан-техниканинг мислсиз ривожланишидан ҳеч бир қолишмайдиган даражада инсоният тутумида ҳам юз бераётган ўзгаришлар, иймон, виждон, савоб деган фазилатлар, инсонга хос азалий туйғулар ўрнини зулм, шафқатсизлик эгаллаб бораётгани ҳақида”.¹⁰⁴

“Европа” шеърисида шоирнинг замонавий воқеликни кузатуви асосида севги мавзусига ўзига хос ёндашиши, ўз фалсафий хулосалари мужассам этган. Шоир муҳаббатни илоҳнинг буюк неъмат, бебаҳо туйғу деб билади. Муҳаббат учун тарихда қанча жанглар бўлиб ўтганини эслатишни жоиз билади. Шеърда шундай қадим бу туйғунинг топталаётгани аниқ ифодаланган. Шунчаки ҳикоя тарзида бошланган ғоялар мисрама-мисра кескинлашиб боради. Шеър финалига келиб, уйғоқ қалб изтиробига айланади.

“Уммон орти илҳомлари” туркумига кирган шеърлари орасида “Осмондаги зилзила” асари алоҳида ўрин тутаяди. Унда табиий офат туфайли самоддаги тебранишлар самолётга ҳам таъсир ўтказиб, қаттиқ тебраниш содир бўлгани тафсилоти баёнида жон талвасасидаги одамларнинг “ички дунё”лари очиб ташланади. Одатда, бадиий адабиётда йўл, йўловчи, бекат каби рамзлар фалсафий маъно ташиб, ҳаёт, тақдир, руҳий кечинма кабиларни англаш учун муҳим калит вазифасини ўтайди. Шеър 14 банд ва 56 мисрадан иборат. Шеърда тасвирланишича, са-

¹⁰⁴ Бегимкулов Д. Садоқат // Орипов А. Танланган асарлар. 8-жилдига ёзилган хотима мақоладан. – Ёғулум номидаги НМИУ, 2016. – Б 309.

налет бортида турфа тақдир эгалари ёнма-ён кетинида. Агар кутилмаган фалокат содир бўлмаганда эди, бир-икки сония олдин бир-бирлари билан турфа ниқоблар остида жилмайиб сўзлашиб кетаётган инисалар ҳеч қачон ўз-ўзини фош қилмас эди. Шоир бир шеърисида “қочган ҳам, қувган ҳам Аллоҳим дейди”, – деб ёзади. Табиийки, инсон кутилмаган зарбалар, қўрқув ва ночорлик ҳолатидагина Яратганга чин дилдан илтижо қилар экан. Дину диёнатдан оз бўлса-да, хабардорлар астойдил истиғфор айтишмоқда, лекин ёши бир жойларга бориб қолган кампир эса ҳадеб учувчини қарғаш билан овора. Осмондаги зилзила тўхтайвермагач, кампирни ҳам қўрқув босади ва у энди қарғашни тўхтатиб, калима қайтараётган иншиларга қараб, “Менам шу, менам шу” деб йиғлайди. Шоир бу ўринда кекса онахонни камситиш эмас, одам болаларини Иблис шу даражада йўриғига солганидан ранжийди. Агар онахон молу дунёга, кибрга шу қадар берилмаганда эди, балки маънавий тарбияга оз бўлса-да, вақт топган бўлармиди?!

Бу кўрвув кейинги қатордаги соч-соқоли оппоқ Ҳожи отахонни ҳам “гапиртиради”. У ҳаждан нияти савдо-сотик эканини баралла айтиб юборади ва бу қилмиши учун Аллоҳдан кечирим сўрайди. Кампир-ку ростдан ҳам дину диёнат кўчасидан бир қадам нари экан, лекин Ҳожи номини олиб, кибрланиб юрган отахоннинг касалига қандай ташхис қўйиш керак?!

Одам баъзан қандай дунёга келгани, қандай одамлар кўмагида оёққа турганини унутиб қўяди. Агар шундай кимсани тақдир мансаб билан сийлаган бўлса-чи? Ўзлигини ёддан чиқарган одамдан одамгарчилик кутиб бўладими? Лекин минг афсуски, жамиятимизда бундай “шахслар” учраб туриши сир эмас. Шоир замон зайли билан улар нафақат учрашиш, балки “яшаш бахтига” муяссар бўлган эди. Бундан пайдо бўлган оғриқ шеърга кўчади:

Бир олим ғўлдирадди:
– Худо, ҳолимга боққин.
Ҳай аттанг, кўп едим мен
Талабаларнинг ҳаққин.

Талабалар наздида бебаҳо инсон, жамият тан олган олимнинг бу “икрор”ини нима деб тушуниш мумкин?! Бу олимнинг ёнида яна бир адабиётшунос мунаққид ҳам бўлиб, у ҳам самовий қалтироқ қаршисида баргдай титрайди. Гўёки ўз наздида замонасининг фалон “шунос”и ҳаёти, қилмишлари қора доғлар билан тўлганини баён эта бошлайди. Ўша дамда виждон амрига бўйсуниб иш кўрмаганидан қаттиқ пушаймон бўлади.

Самолёт салонида ваҳимага тушмаган, кўрқув қаршисида мардона турган фақатгина битта йўловчи бор эди. У ҳам бўлса – норасида болакай. Аксинча, у онасини овулар, кўрқувдан чалғитишга митти қалби билан астойдил ҳаракат қилар эди. Шоир бу ерда ўзига хос ўхшатиш қилади. Аслида, инсонларни кўрқитган ўлим васвасаси эмас, балки Яратганнинг қошида қандай ҳисоб беришини тасаввур қилганидаги руҳий изтироб эди.

Ҳар бир одам туғилиб, жамиятда ўз ўрнини топишга ҳаракат қилар экан, бу жараёнда унинг биологик қиёфаси билан бир қаторда, маънавий дунёси, руҳий олами ҳам мукаммаллашиб, мураккаблашиб бораверади. Унинг феъл-атвори, хатти-ҳаракатидаги у ёки бу хислатлар оила, мактаб, жамият бир сўз билан айтганда, атроф-муҳитга қараб ё ижобий ёки аксинча, томонга ўзгариб боради. Ёш бола илк бор мактабга қадам қўйганда у ўзини бошқа оламга тушгандай ҳис этади. Тенгқурлари билан муносабати жараёнида унинг ўзигагина хос бўлган фазилат ёки қусурлар англашилади.

Осмондаги зилзила балки, бир сония, балки ўн дақиқа мобайнида содир бўлгандир. Лекин бу ерда замон ва маконнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Шеър

нинг мантиғи инсон виждони қаршисида ўз-ўзи билан ёлғиз қолгандаги ҳолатнинг берилишида.

Шоир қалб амрига бўйсунган ҳолда бу шеърни ёзган бўлса, кейин ақл тарозусида ўлчаб бундан биров хижолат ҳам чекади. Лекин ҳақиқий шеър илҳомий ва ҳақиқий даргоҳдан келади. Бу сатрларни биз авлодларга етказиш, аслида, шоирнинг маънавий ҳаққи эди. Биз эса улардан ибрат олишимиз, хулоса чиқаришимиз керак. Бундай шеърларга асос бўладиган шоир қарашлари, давр ва одамларга муносабати акс этган иқтибосни келтиришни ўринли деб билдик: “Афсуски, ўтган асрда такаббурлик негадир кучайди, экологиянинг бузилиши шўролар замонида давлатнинг катта миқёсдаги режаларини ўйламай-нетмай ошириши боис келиб чиқди. Бугунги ёшларимиз накта даласига сепилган захри қотилларни кўрмаган...”

Латифа келтириб ўтай: бир киши суҳбатдошига, ярим миллиард йилдан кейин охир замон бўлармиш, дебди. “Чатоқ-ку”, - деб иккинчиси хафа бўлиб қолибди. Бироз вақтдан кейин, бояги суҳбатдош “Ингилишибман, бир миллиард йилдан кейин охир замон бўлармиш”, дебди. Шунда буниси, “Хайрият” деб хурсанд бўлиб кетибди, гўё бир миллиард билан ярим миллиарднинг инсоннинг қисқа умрига нисбатан фарқи бордай.

Такрор айтамиз, одамлар мендан кейин нима бўлса, бўлаверар, деган туйғу билан яшашга одатланди. Бундай ҳаёт тарзи боқимандалик кайфиятини вужудга келтирди”.¹⁰⁵ Шоир ижодий концепциясида маънавий бутун инсон қиёфасини орзу қилар экан, хижолат, ҳасад, кибр каби иллатлар муқаррар гуноҳга етакловчи омиллар эканидан огоҳлантиради.

Абдулла Орипов адабий меросида 2012 йилда нашр қилинган “Ранглар ва оҳанглар” китоби ҳам

¹⁰⁵ Орипов А. Танланган асарлар. 6-жилд. – Тошкент: Шарқ НМАК, 2010. – Б.334.

алоҳида ўрин тутати. Шоирнинг ўзи китобнинг мўъжаз сўзбошисида бунини эътироф этиб шундай ёзади: “Инсон руҳияти ғоят сирли, ниҳоятда мураккаб бир оламдир. Руҳият доимий иқдорлар, тубсиз армонлар, чексиз орзулар диёридир. “Ранглар ва оҳанглар” деб номланган шеърини туркумда эса ёйиқ, воқеабанд ифода шаклига мурожаат қилдим.”

Туркумнинг аввалига шоирнинг олтига ғазали киритилган. Ғазалларни ўқиб таҳлил қилар эканмиз, айни мана шу ғазалларнинг яратилиши учликлар тарзида тақдим этилган руҳий кечинмаларга замин тайёрлаган, деган хулосага келамиз. Чунки мумтоз адабиётда аруз вазни алоҳида ўрин тутати. Арузда, бизнингча, шоир ҳам, ўқувчи ҳам руҳга сайр қилади. Негаки бу вазнинг табиати шуни тақозо этади.

*Сочларинг ёймай туриб
Тушган қоронғу тун эмас.
Тишларингни қўрмайин
Тонг ҳам оқарган кун эмас.*

Шоир ушбу ғазалда анъанавий ташбеҳ санъатидан фойдаланган. Яъни тасвирланаётган малак сочлари шу қадар тим қора ва тишлари, аксинча, дурдек оппоқки, туннинг сиёҳлигию, тонгнинг оқлиги бу тийнатиладан заифроқдир.

*Тунда ой, кундуз қуёш
Навбат билан боққай сенга,
Мендайин собит эмасдир,
Мендайин мафтун эмас.¹⁰⁶*

Лирик қаҳрамон бу ғазалда Яратганга бўлган изҳорини баён этган. Улуғ устозлар йўлидан бориб, ўзи айтмоқчи бўлган руҳий иқдорларини қаламга

олади. Шоир мурожаатида Олий хилқат васли умидида ой ва қуёш навбати билан боқиши, бу улуғворлик қаршисида оний лаҳзалардаги ҳайратни англай олиши учун бир дам чекинишга мажбур бўлишини айтилади. Ўзи эса туну кун Унинг жамолига мафтун. Шоирнинг ушбу ижод намуналари яратилган пайтларда у масъул лавозимлардан биров четлатилган эди. Не ажабки, илгари ёнида бўлишга интилган дўстлари, баъзи шогирдлари гўёки изсиз йўқолган донлар. Шоир бу дунёнинг бевафолигини яхши англаган. Лекин инсон болаларининг бунчалик турланишини мўйсафид ёшига етганида боласидан-да кичик “қадрдон”ларидан кутмаган бўлиши табиий. Шундай улкан шеърини майда-чуйда важлар туйғули таҳлил қилиш нотўғри, албатта. Лекин улкан тошни ҳам муттасил томиб турадиган бир томчи ёмириши ҳам ҳақиқат-ку.

*Икки чашмим жоласига
Боқмангиз ҳайрон бўлиб,
Асли улдир икки дарё,
Сир эмас, Жайхун эмас.*

Лирик қаҳрамоннинг руҳи шу қадар изтироб чекадики, бу афғон вужудга сиғмай қолади ва беихтиёр кўз ёшларга айланиб, бошқаларга ҳам аён бўлади. Шоир бу ҳолатни кузатувчиларига изоҳ бериб, уни мажнун деб атаганларга қарата, “Англамассиз, англамассиз, чунки сиз дилхун эмас”- деб ёзади.

“Ранглар ва оҳанглар” туркумига учлик шаклидаги (терцина) 15 та шеър киритилган. 15 та шеърнинг ҳар бири 15 банддан иборат, демак, туркумдаги мисралар 675 сатрни ташкил этади. Ҳар бир шеър алоҳида мавзуда ёзилган, лекин мантиқан бир-бирига боғлиқ, яъни бир бутунликни ташкил этади. Учлик шаклида ёзилган бу шеърларни ўқир экансиз, шоирнинг “тубсиз армонлар ва чексиз орзулар”ини

¹⁰⁶ Орипов А. Танланган асарлар. Еттинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2013. – Б.114.

топишга ва тафтиш қилишга ҳаракат қиласиз. Буни қарангки, шахсий кечинмаларга доир бир-икки сатр ҳасби ҳолни эътиборга олмасак, аксариятида, ватан, миллат, яхшилик ва эътиқод туйғулари қоришиб кетганининг гувоҳи бўламиз.

*Аввал-охири йўқ мажҳул дунёнинг
Суврату сийратин чиза олган ким?!*
*Синаб кўражак у сени ҳам, албат.*¹⁰⁷

Туркумнинг биринчи шеърида шоир мана шу гапни айтмоқчи бўлади. Инсонни огоҳлик ва сергакликка чорлар экан, мана шу концепция асосида фикр айтади. Тўғри, шеърда фикр бериш бироз нотабиийдек туюлиши мумкин. Лекин мақсад, аввало, лирик қаҳрамон ва алал оқибат китобхон ўз руҳий оламига назар ташлашга мажбур бўлади.

Шоир инсониятга кўп имкониятлар берилгани ҳолда, айрим ўринларда ожиз эканимизни таъкидлар экан, яхшиям-ки, одам боласи фарёднинг, шамолнинг, зулмнинг, кибрнинг, қалбнинг рангини кўра олишдан маҳрум дейди. Агарки, бу ҳолат бир зумгина воқеъ бўлса, бундай издиҳомда тинч ухлаб бўлмайди. “Бироқ сен, ижодга азм этган шоир, Уни адаштирамай фарқламоғинг шарт” мисралари шоир ижод концепцияси асосини ташкил этади. “Абдулла Орипов – мутафаккир шоир. Шунинг учун ҳам у бошқаларнинг етти ухлаб тушига кириши маҳол бўлган оригинал бадий умумлашмаларга кела олади, – деб ёзади адабиётшунос Нурбой Жабборов. – Жумладан, унингча, ижодга азм этган шоир рангларни зоҳир кўзи билан эмас, ботин дийдаси билан идрок этмоғи керак. Чунки инсон кўзи сураткаш анжоми бўлмагани каби унинг қулоғи ҳам оддий сомеъ эмас – улар нозик меҳробларга тегишли. Яъни ижодкорнинг на-

¹⁰⁷ Орипов В. Ранглар ва оҳанглар / Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. – Т.: 2012. – Б.23.

зарин ҳеч ким илғамаган гўзалликни пайқаши зарур. Шоирнинг қулоғи бирор одам боласи эшитиши мумкин бўлмаган оҳангларни тингламоғи керак”¹⁰⁸.

Туркумдан ўрин олган иккинчи шеър “Уйғунлик” деб номланган бўлиб, фалсафий хулосаларга бойлиги билан ажралиб туради. Шоир бу шеърда вақт, дунё, муҳаббат ва ватан туйғуларини уйғун тасаввур қилади. Бу оламда бўшлиқ деган тасаввур бор, ҳолас, деган фикрни илғари суради. Биз бўшлиқнинг ичидан кўра олмаймиз. Аслида, уни вақт деган олий закам ва сон-саноксиз жисмсиз руҳлар макон этган бўлиши мумкин.

*Буюк истисно бор дунёда бироқ,
Бунёд этиб бўлмас уни қўл билан
Муҳаббат дейдилар, уни, Муҳаббат.*¹⁰⁹

Шоир муҳаббат тушунчаси ҳақида ёзганида даставвал Яратганнинг бандага муҳаббатини назарда тутди. Ҳар нечук куёшнинг нурлари мисол барчага – золимга ҳам мазлумга ҳам, донишманд одамга ҳам тубан кимсага ҳам бирдек тақдим этилган Меҳр, ато этилган туйғуни инсон ўз ихтиёри билан бунёд қила олмайди. Бу бир туйғуки, тоғлардан буюгу гуллардан нозик. Иккинчидан, шоир наздида энг буюк муҳаббат бу ватанга бўлган меҳрдир.

*У боис сен учун бетимсол миллат,
У боис сен учун тилинг ҳам тансиқ,
У боис сен учун муқаддас Ватан!*¹¹⁰

“Уйғунлик” шеърдан кейин “Қисмат” деб номланган яна бир шеър ўрин олган бўлиб, у алоҳида баҳо

¹⁰⁸ Жабборов Н. Маоний аҳлининг соҳибқирони. – Т.: Adabiyot, 2021. – Б.238.

¹⁰⁹ Ўша манба. – Б.24.

¹¹⁰ Орипов В. Ранглар ва оҳанглар / Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. – Т.: 2012. – Б.25.

берилганда мустақил бир асар. Лекин турқум таркибидаги шоир фикрларининг мантикий давомидир. Муҳаббат туфайли инсоннинг инсонга, туғилган ерига, қавму қариндошларига яқинлик туйғуси юзага чиқса, қисмат эса ана шу туйғуга сабаб бўлган илоҳий ҳукм.

Кимнингдир бой-бадавлат ва аксинча, бошқа бировнинг ночор турмуш тарзи, аслида, ҳар икки томонга ҳам синов учун берилган омонат либос кабидир. Бундай қисмат орасида яна бир аянчилиги ҳам борки, бу ватансизликдир. Шоир узоқ йиллар муқаддам Европага сафар қилади ва сафари асносида ташкил қилинган кечада иштирок этади. Ўшанда тузум бошқача бўлишидан қатъи назар ўзбек миллати шарафига кўтаринки нутқ сўзлайди. Шу пайт шу даврада ҳозир бўлган нуфузли меҳмон кўзига жиққа ёш тўлади. Кейин маълум бўлишича, бир пайтлар юртидан узоқлашган муҳожирларнинг фарзанди экан. Шоир қисмат деб аталмиш улкан синоат қаршисида бой ҳам, камбағал ҳам бирдек эканини эътироф этади. Ҳинд халқининг айрим қавмларида тиланчилик, бошқалар раҳм-шафқатини уйғотиб бир бурда нон топиш учун соғлом туғилган болаларини атайлаб мажруҳ қилиш ҳолати кузатилади экан. Шоир бечора ҳиндий билан ҳалиги муҳожир ўзбек қисматида уйғунлик кўради. Яъни бири нон гадоси, иккинчиси, Ватан гадоси! Начора бу қисмат!

1.2. Поэтик мазмун ривожига миллий руҳ тасвирининг ўрни

Маълумки, ҳар бир миллий адабиётнинг тараққиёт тенденциялари уч омил билан белгиланади. Биринчидан, халқ оғзаки ижоди намуналарининг таъсири, иккинчидан, мумтоз адабиётнинг таъсири, учинчидан, жаҳон адабиётининг таъсири кабилар. Юқоридаги икки омил миллий адабиёт илдизидан олинганса, кейингисида маданиятлараро интеграция натижасида муайян ижодкор мисолида жаҳон адабиёти контекстидаги концепциялар акс этади ва ўз навбатида, дунё адабиётига ҳам самарали таъсир кўрсатади. Айрим мунаққидлар томонидан ушбу жиҳатлар айнан ўзлаштирилган, деган даъволарни юзага чиқариши мумкин. Лекин дарахт илдизи ҳам ўзи ўрнашган замин тупроғидан озуқа олгани каби, ижодкорлар ҳам токи ўз услуби, мақсади ва йўналишини барқарорлаштириб олгунга қадар асарларида бу каби унсурларнинг бўлиши табиий ва зарурийдир. Катта ижодкорларнинг буюклиги ҳам шундаки, улар халқ даҳосини ўз истеъдодлари билан уйғунлаштирган ҳолда йирик пландаги асарлар яратадилар. Шунинг учун шоир ва ёзувчилар асарларида халқона оҳанглар, жаҳон адабиётига хос жиҳатлар кўзга ташланса, уни дарҳол бошқа асарларни “қайта яратиш”да айбламаслик керак, албатта. Агар синчиклаб таҳлил қилинса, ҳатто таржимада ҳам шоирнинг, ёзувчининг индивидуал ёндашуви, “мен”и, дастхати, маҳорати яққол кўриниб туради. Қолаверса, бу миллатлар ва маданиятлараро алоқалар ва ўз навбатида, адабий тафаккур ривожига ҳам ҳисса қўшиши тайиндир. Абдулла Орипов жаҳон адабиётидан илҳомланди, таржималар қилди. Лекин афсуски, унинг асарлари бутун моҳияти, мазмун-мундарижаси, шоир характерини очиб беришга қодир таржима бўлмади. Шунинг учун ҳам шоирнинг “илҳом-

нинг ўтли тиғида самолари кўзлаган сози, соҳир овози икки дарё оралиғида қолиб кетди". Лекин ўз даврида адабий таржимонларни турли қинғир йўллар билан оғдириб олган амалдор ижодкорларнинг таржима қилинган асарлари на жаҳон адабиёти, на миллий адабиёт синовларидан ўта олмади. У таржималар ҳозир биронта кутубхонада сақланиши ҳам даргумон. Лекин бир вақтлар ўзбек адабиёти деган катта майдонни шундай асарлар гази билан ўлчангани ачинарли, холос. Бадиий асар қачонки, муайян халқ қалбидан жой олиб, унинг орзу-интилишлари, кўнгил кечинмаларини ифода этсагина миллийлик касб этади. Марказида Инсон образи турган ҳар қандай асар агар у юксак истеъдод, фалсафий руҳ, умминсоний ғоя асосида яратилар экан, бутун дунёга дахлдор бўла олади. Демакки, бундай асарлар жаҳон адабиёти дурдоналари рўйхатига киритилишининг объектив белгиси ҳисобланади. Масалан, интернет тармоғидаги WorldCat сайти орқали Абдулла Ориповнинг асарлари рўйхати ва дунё кутубхоналарида сақланиш ҳолати аниқланган. Шунинг ўзиёқ шоир ижодига дунё ҳамжамиятининг эътиборини кўрсатиб турибди.

Абдулла Орипов ҳақида сўз кетганда, катта ижодкор, улуғ шоир деган сифатларга ўрганиб қолганмиз, лекин унинг ана шу сифатларини яққол очиб берадиган мезон ҳали тўлалигича ишлаб чиқилган эмас. Шундай экан, Абдулла Орипов шахсияти, ижодий лабораторияси, миллат, маънавият ва адабиётга таъсирини тўлиқ биламиз, деб айта оламизми? Унинг лирик шеърлари, тўртликлари, дostonлари; сўз қўллаш маҳорати, шеър устида ишлаш техникаси, асарлари вариациялари; психобиографияси, ижодий динамикаси; мақолалари, ижтимоий-сиёсий тадбирлардаги нутқлари; мадҳия ёзиш жараёни заҳматлари; таржималари алоҳида тадқиқотларга бемалол манба бўла олади. Абдулла Орипов феноме-

ни ўзбек адабиётида том маънода ҳодиса ҳисобланади. Чунки шоир ижодга кириб келган йиллардан бошлаб, адабиётга, шеърятга қарашлар батамом ўзгариб кетди. Шоир ижоди нафақат шеърят, балки адабиётшунослик, танқидчиликка ҳам янги, тоза руҳ олиб кирди. Асарларни социал методлар асосида авра-астарини титиш принципларини ҳам сиқиб чиқара бошлади. Нафақат адабиёт мутахассиси, ҳатто ҳар бир ўзбек шоирнинг самимий ифода тарзи, рост изҳорлари, чин туйғулари ва ватанпарварлиги аниқ этган мисраларда ўзини кўрди. Унинг шеърларини жамлаб, қалин дафтарларга кўчириб, ёд олиб юришганини катта авлод вакиллари кўп гапирашадди. Бир инсон тафаккур тарзининг, ижодий концепциясининг янгиланиши миллат дунёқарашига ҳам таъсир ўтказди. Абдулла Ориповнинг адабиётга кириб келиши, нафақат шеърятнинг, балки миллатнинг ҳам янгиланишига, уйғонишига туртки бўлди. Озод Шарафиддинов, Матёқуб Қўшжоновлар ёш шоирга катта ишонч билдириб, ўзбек адабиёти янги сифатга юз бурганини эътироф этдилар. Шоир 1957-1958 йилларда шеърлари билан энди танила бошлаган бир вақтда ҳали ҳам эски, сийқасиз, ҳозиржавоблик, шиорбозлик руҳидаги назм парчалари зўр бериб ёзилмоқда эди. Шунинг учун ҳам ёш шоирнинг олиб кирган йўли, танлаган услуби улар учун ёт ва ноодатий туюлди. Китобхон Абдулла Ориповни қанчалик интиқлик билан кутса, янги завоқни туйиш ҳисси бегона адабий гуруҳлар шунчалик майдондан четлатиш пайида эдилар. Лекин Чўлпон айтмоқчи, халқнинг кучли тўлқини уни ва ижодини кейинги даврларга омон ўтказди. Абдулла Қаҳҳор, Миртемир ва Ойбекнинг миллий адабиётга бўлган жонкуярлиги Абдулла Ориповга нисбатан ижобий муносабатидан намоён бўлди.

Шундай қилиб, тафаккур, чуқур фалсафийлик, миллий руҳ ифодаси кенг масшабли янгиланиш

жараёни ва адабий издошлик анъаналарини ҳам олиб кирди. Ижтимоийлик, партиявий чақириқлар, муҳим саналарга бағишловлар шеърятнинг бош мавзуси бўлиб турган бир пайтда, адабиёт марказига кирган “Севгисиз одам”, “Сендан йироқда”, “Куз ҳаёллари” каби инсон кечинмаларининг акси чинакам ҳодиса эди. Шоир шеърлари ўзидан олдинги айрим ижтимоий пафосга эга, сиёсий иллюзиялардан иборат асарларга қарши чиқа олди. Бу, аслида, жамиятнинг нафосат мезонларига бўлган янги эҳтиёжининг инъикоси ҳам эди. Шоирнинг ўзи ҳақиқий ижодни, шеърни, асарни бежизга эҳтиёж фарзанди деб ноламаган. Абдулла Орипов ижодга кириб келган кезларда жамиятда янги воқеликлар юз бермади, аксинча, шоир воқеликни, чинакам муаммо ва ечимларни, кечинмаларни янгича тавсифлаш усулларини кашф этди. Аслида, адабиётнинг бош мезони ҳам эстетик гўзалликни бадий жихатдан мукаммал, образли ифодалашдир. Лекин мустабид тузум, партиянинг саноксиз вазифалари, беш-ўн йиллик планлар адабиётни ижтимоийлаштирган, гўзаллик категориясини парчалаб ташлаётган эди. Абдулла Орипов феноменал ҳодисаси мана шундай мураккаб вазиятда шаклланди. “Зотан, ижодкор қисмати – жуда мураккаб феноменологик ҳодиса. Ижоднинг қолипи йўқ. Ижодкор муайян ижтимоий талабларга мос стереотиплар ичида ўзлигини йўқотади. Қалам аҳлининг келажигидан башорат бериш мушкул. Ижод сўзга, руҳиятга, кўнгил маъвосига, шон-шухратга дахлдор; юксалиш ва таназзулларни ўзида жамлайди. Инсониятга фойдали самараларни, ўз индивидуал ҳаётига тегишли бесамар ўтган умрни инъикос эттиради”.¹¹¹ Юқорида таъкидланганидек, Абдулла Орипов бутун иқтидорини, истеъдодини ва вақтини бадий ижодга бағишлади. Майший муаммолар, фарзанд-

¹¹¹ Баҳодир Карим. Руҳият алифбоси. – Т.: Фафур Гулом номидаги НМИУ, 2018. – Б.86.

лар ва ҳатто ўзининг соғлиғи, турмуш ташвишлари учун охириги ўринда турар эди. Шоирнинг бетиним бадий жараёнда бўлиши, шеър токи матбуот юзини кўргунга қадар юз маротаба қайта кўчирилиши, таҳрир қилиниши унинг юксак адабий диди, ўқувчи олдидagi масъулиятидан дарак беради. Шунинг учун унинг бошқа ижодкорлардан ажралиб турадиган фазилати ҳам шеърни ҳажмидан қатъи назар ёд ўқир эди. Қайта-қайта таҳрир ва ўзгартиришлар натижасида тиниш белгилари ҳам ёд бўлиб кетиши табиий ҳол, албатта. Абдулла Орипов бир суҳбатида “ўзи ёзганини ёддан ўқий олмайдиган шоирларни кўч тушунмайман, одам қандай қилиб ўзи ёзганини қоголга қараб ўқиши мумкин”, – деб таажжубланишини айтган эди.

Абдулла Орипов лирикасини ўрганиш, шеърларининг биографик асоси ва ижодкор шахсий кечинмаларининг ўзаро алоқалари чегарасини аниқлаб олиш, ундаги маънавий-руҳий қувватларни ўқиш ва ўқитиш, ҳаётий, фалсафий хулосалардан ибрат олиш бугунги авлод тарбиясида муҳим аҳамиятга эга.

Шоир бадий адабиётга кириб келган илк кунлардан бошлаб, Ватан, она табиат, тил софлигини сақлаб қолишга доир мавзуларни қаламга олди. Дастлабки шеърларидан тортиб, то умрининг сўнгги дамларида ёзилган асарларининг барчасида ифодаланган миллат манфаати, самимият, ҳақиқатга хизмат қилиш каби тушунчалар шоир ҳаётининг бош аъмолли эканлигини кўрсатиб турибди. Шоир умрининг сўнгги йилларида хасталик туфайли хориж шифоналарида даволанди. Лекин ўша оғир дамларида ҳам бир лаҳза бўлса-да, шеърятдан узоқлашмади. Масалан, “Уммон бўйидаги ўйлар” шеъри йирик ҳажмда, яъни 80 мисрадан иборат. Бу шеър 2015 йил 1 сентябрда ёзилган бўлиб, ватанимиз мустақиллик байрамига бағишловдир. Шоир гарчи жисман оғриқлар исканжасида бўлса ҳам, қалбан юртидан бир лаҳза ҳам айро тушмаганининг гувоҳи бўламыз.

*Менинг кўз ўнгимдан ҳар лаҳза, ҳар дам
Асло кетган эмас юртим жамоли.
Узоқ бу уммонда сузиб юрсам ҳам,
Юзимга урилди гўё шамоли.*

Гоҳо тиг тагида туриб ҳам ватан келажаги ва равнақи борасида ўй суриш улкан жасоратдир. Яратгандан умид қилганда ҳам ўз саломатлиги эмас, балки Ватани келажаги борасида ўтинди.

*Бир умр курашдик орзулар учун,
Ҳавойи сўз айтиб, ўртама жонни.
Дунё карвонининг бошида бир кун
Кўрсам етарлидир Ўзбекистонни.¹¹²*

Шоир ҳар жабҳада мукамалликни кўришни орзу қилади, дунёда инсоф, меҳр, диёнат, адолат, виждон каби матлаблар тобора ноёблашиб бораётганлигидан ташвишга тушади. Инсонни бадий-фалсафий талқин қилиш шоир ижодида инсон талқинининг характерли хусусиятини ташкил этади.

“Шеър – руҳий ҳолат маҳсули. Руҳ ва тафаккур бирлашган жойда шеър пайдо бўлади. Шеърнинг туғилиши акс-садога боғлиқдир. Мияда мувозанат бузилдими, унинг акси ё ижобий, ё салбий шеърни яратади. Физика фанидаги мусбат ва манфий зарядларга ўхшаш бўлади. Адибда таассурот, қарама-қаршилик кучли бўлганда ажойиб шеърлар туғилади”.¹¹³ Ижодкор ҳаёт йўлидаги динамикасини, тарихий ва шу билан бирга гинетик томондан кузатишга ёрдам берувчи усуллардан бири биографик метод ҳисобланади.

¹¹² Орипов А. Танланган асарлар. Саккизинчи жилд. Тошкент: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2016, – Б. 221.

¹¹³ Орипов А. Гўзаллик қасри // Совет Ўзбекистони. – Тошкент, 1989 й. 20 сентябрь.

Дарҳақиқат, шоир ҳаётида рўй берган яхши ҳодисалар ёхуд драматизмга бой воқеликлар ана шу кайфиятни ифода этувчи шеърлар яралишига замин тайёрлайди. Биографик методнинг мақсад ва вазифасига ижодкор тарихи ва унинг иш фаолияти билан боғлиқ бўлган ҳодисаларни ўрганиш киради. Биографик метод асосида, ўрганилаётган шахс ва уни ўраб турган атроф-муҳит таъсири ётадики, асарни талқин ёки талқин этиш жараёнида унда акс этган воқеа-ҳодисалар, ё бўлмаса, қаҳрамонлар характери, аслида, ўз ҳаётида учратган кимсалар характери билан узвий боғлиқ бўлиши мумкин.

*Менинг битта армоним бор,
Кимлигинг билмай,
Сен ҳақингда чиқармасин биров хулоса.
Лекин юзсиз рақибларинг андиша қилмай,
Туткилайди таржимаи ҳолингни роса.¹¹⁴*

Бу мисралар ҳам лирик қаҳрамон шахсий ҳаётига алоқадор, дея айта оламиз. Негаки атрофидаги айрим кимсаларнинг лирик қаҳрамонга берган озорини, баъзи пайтларда тирноқ остидан кир қидиришлар бу каби мисраларнинг туғилишига замин ҳозирлагандир балки. “Адолат” деб номланган юқоридаги шеърда ҳасадгўйлик қораланади. XXI аср ўзбек одами нега бу ҳолатга тушиб қолганидан ҳайратга тушади. Билиб-билмай бошқа бир инсонга тош отиш, нафс ва мансаб илинжида бегуноҳ одамни бадном қилиш одати муаззам аجدодларимиздан қолмаган эди-ку? Руҳ ва жисм эҳтиёжи орасидаги мезоннинг носангисини нега бошқара олмаяпмиз? Нега ҳар бир одам бугунга келиб ўз қилмишига жавоб бера олмай қолмоқда? Шоир бу каби ўйлар қаршисида руҳан

¹¹⁴ Орипов А. Танланган асарлар. Саккизинчи жилд. Тошкент: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2016, – Б. 278.

эзилса-да, лекин ҳасад ва бадбин кимсалар қилмишидан анча баланд эканини, бу ҳолатни тақдирдан деб қабул қилиш анча яшаш учун осонроқ кечишини мана бу сатрлар орқали кўрсатиб беради:

*Ташна чоғинг намакобни узатса тақдир,
Дейсан, ушбу ишорада маъно бор, катта.
Балки, сувни ичолмассан, лекин, барибир,
Шукроналар айтмоғинг шарт дилдан, албатта.*

“Инсон болалари бир сайёрада истиқомат қилар эканлар бир-бирларидан ниманидир ўрганишлари шарт. Бир-бирига ҳасад билан эмас, ҳавас билан қарашлари лозим.

Мен “Уммон орти илҳомлари” туркум шеърларини ёзар эканман, ҳаёлимда ҳар лаҳза мана шундай оғриқли саволлар ўтиб турди. Кўпгина шеърларимда шу каби мавзуларга ишоралар мавжуд”- деб эътироф этган эди шоирнинг ўзи. Инсониятни тоза иймон, тўғри йўл муқаррар гуноҳдан асраб қолишига даъват этади.

“Умримиз йўллари” шеърида ўз ҳаёт йўлига назар ташлайди. Шеърни ретроспектив таҳлил қилсак, шоир ҳаёти, шеърларининг психобиографик асосига замин ҳозирлаган воқеликларни ҳис қилгандек бўламиз. Босиб ўтган умр йўли сўнгида чиқарган хулосаларини фарзандига баён қилар экан, бу шоирнинг ҳаётий фалсафаси эканига амин бўламиз.

*Ўғлим, фақатгина Ҳақнинг йўлини тут,
Мудом эзгулик деб қилгин ибодат.
Бир кун бу синовлар бўлғайдир унут,
Буюк иродангга таянгин фақат.*

Бу шеър шоир вафотидан атиги беш ой илгари ёзилган. Ҳақиқий биографик тадқиқот юзага келиши учун тадқиқотчи ижодкор руҳиятига кириши, унинг турли қирраларини кўрсата билиши, бу инсонни ҳа-

ракат қилишига, гапиришига, нафас олишига мажбур этиши, энг муҳими, уни оила даврасида, ўзига осодатлари билан тасаввур эта олиши лозим”.¹¹⁵

Демак, юқоридаги шеърни биографик жиҳатдан тадқиқ этар эканмиз, ҳаёт деб аталган катта даргоҳга одам бўлиб келиш осон, лекин инсон бўлиб қолиш нақадар мушкул эканига шоир ишора қилгандек бўлади. Яъни бу дунёда ҳақиқий яшаш ва кун кўриш каби тушунчалар гарчи уйғун келса-да, аслида, бошқа-бошқа эканини таъкидлайди. Яшашнинг маъноси турли синовлар қаршисида мардона туриш чинакам инсонийлик, бойлик ва ҳашамат илинжида ўзлигидан воз кечиш, мустаҳкам ҳаётий тамойилга эга бўлмаслик оқибатида дуч келган нағмага ўйнаб кетавериш ҳаётнинг мувозанатини бузиб юборадиган фожиа эканлигини таъкидлайди. Шоир шунинг учун ён-атрофидаги воқеаларга бефарқ қарамайди. Миллат дардини ўзиники деб билади. Айрим нопок хислатларга дучор бўлган кимсалар қилмишидан ранжийди. Бу шахсий кечинмалар фонида эмас, балки умуммиллий, умуминсоний идеаллар орзуси билан уйғун келади. Ана шу таҳлиллар шоирнинг бутун борлиғи, ижод йўналиши самимият, адолат, инсонпарварликка айлана борганидан далолат беради.

Шоир лирикасининг деярли барчаси психобиографик асосга эга, деб айта оламиз. Лекин ўз навбатида, уларни шунчаки шахсий кечинма, деб қабул қилмаслик керак. Чунки у одамзотнинг бир ютуғидан қувонса, бошқасидан ранжийди. Биз авлодлар эса буюк ижодкорлар фалсафий хулосаларидан ибрат олишимиз, адабий меросини англашимиз ва амал қилишимиз керак.

Инсон касби, ёши ва мавқеидан қатъи назар бадий адабиётга эҳтиёж сезиши табиий. Сўз сеҳри олдида ожиз қолмаган инсон топилмаса керак. Ас-

¹¹⁵ Журақулов У. Худудсиз жилва. – Тошкент: Фан, 2006. – Б 22.

лида, даҳри дунда олам ва одамдан-да қадимийроғи сўз эканлиги алломалар томонидан кўп бора айтиб ўтилган. Демак, ибтидо сўз билан бошланган экан, башарнинг сўзга эҳтиёжи шундандир, балким.

Шеърни руҳга сайр деб ҳам эътироф этишади. Киши қалбини исмсиз дардлар ёхуд изтироблар кемирганида, бевосита бадий адабиёт ёрдамга келади.

Ижод масъулиятини теран ҳис қилиб, инсониятни нурга етакловчи асарлар ҳам, аксинча, моддий манфаат йўлида залолатга чорловчи сатрлар ҳам битилиши сир эмас. Лекин шунинг баробарида ижодкор ўзи англамаган ҳолда оний лаҳзаларда онгу шуурига юборилган пайғомларни сатрга кўчирадики, бундай асарлар умуминсонийлик касб этиб, мангуликка дахлдор бўлиши мумкин.

Ўзбек адабиётининг йирик шоири Абдулла Орипов XX асрнинг 60-йилларида адабиёт оламига кириб келди. 75 йиллик умрининг 56 йилини сўз, қалам, ижод билан ёниб, курашиб ўтказди. Жисмоний азоблар исканжасида бўлса-да, вафотидан атиги бир соат олдин ҳам шеър битиши, ато этилган илоҳий неъматнинг масъулиятини теран адо этиши фавкулодда катта жасоратдир.

Шоирнинг 20-25 ёшлар оралиғида ёзган шеърларини кузатганимизда, ҳозирги ёш шоирлар шеърларидагидек саркашлик ёки енгил мавзуларни учратмаймиз. Аксинча, ўзига хос фалсафийлик, **СЎЗ** салобати сезилиб туради.

Масалан, *“Ҳақ Тур тоғи узра кўрсатди жамол”* мисраларини ёзганда шоир, бу сатрлар фалсафасини ифодалаш ёшидан анча кичик эди. Жамият аъзолари орасида миллий ва диний қадриятлар биров қадрсизланган шароитда бундай сатрларни ёзиш учун унинг моҳиятидан хабардор бўлиш зарур. Шоир ижодининг илк йилларидаёқ, *“Қалбим буюрмаса бирор сўзни ҳам, ҳеч қайда ёзмасман, ҳеч вақт,*

ҳеч қачон” дея аниқ мақсадини баён қилган. Демак, унинг ижодий концепциясида тўғри ва самимий ёниш асосий вазифа қилиб белгиланган. Кўринадигани, гарчи бошқа мавзуларга бағишланган асарлар бўлса-да, мавзунини яққолроқ очиш учун мисралар замирига мана шундай тушунчалар маҳорат билан сингдирилган. *“Не тиласанг, шуни бергай деган гап ҳам бор”* (Диалектика, 1985), *“Фақат савоб борки, жаноҳ бус-бутун”* (Савоб, 1982) ва ҳоказо.

Абдулла Орипов қалбидаги диний-маърифий туйғулар *“Ҳикмат садолари”* ва *“Ҳаж дафтари”* туркумларида янада яққолроқ бадий ифода этилди. Масалан, *“Қаъбатуллоҳ”* шеъри шоирнинг муқаддас даргоҳда дилининг туб-тубидан чиққан изҳорлари бўлса-да, унда шахсийликдан кўра миллат номидан сўзлаш, миллат дардига дармон ишташ баёни устиворлик қилади.

Миллатимиз тарихига назар ташласак, жуда кўп йиллар мустамлакачилик зулми остида кечганига гувоҳ бўламиз. Шоир юраги элининг ҳали-ҳануз бири икки бўлмаганидан озор чекади. Бу шеър гўёки миллат тарихининг бадий инъикосидек таассурот уйғотади. *“Бир замон унинг ҳам бўлган қудрати, дунёни ёритган зехни, фикрати”*.¹¹⁶ Ал Хоразмий, Веруний, ибн Сино, аз Замахшарий каби қомусий олимларнинг тафаккур зиёси бугунги замонавий дунё илм-фанига пойдевор бўлгани тўғрисидаги қарашлар мана шу сатрлар замирига жо бўлган. Чингизийлар салтанатининг бутун дунёни забт этишга интилиши Мовароуннаҳр сарбонларини басир қилиб, не-не карвонларни тўзғитиб юборган эди.

Ушбу шеърда миллатнинг дину диёнатдан узоқлаштирилган, *“ўтмишнинг кир, қора кунлари”* (А.Қодирий таъбири) да шайтоний зулмлар авж олган даврлар ҳам шоир назаридан четда қолмайди.

¹¹⁶ Орипов А. Танланган асарлар. Иккинчи жилд. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – Б.182.

*Бизга кенг очилди шайтон даргоҳи
Ахир нима эди элнинг гуноҳи?!*

XIX асрнинг охири XX аср бошларида илми бор зиёлиларнинг хор бўлгани, Абдулла Қодирий сўзи билан айтганда, “меҳробдаги чаён”лар зулмидан ҳам фидойи инсонлар қатағонга учрагани шоир назаридан четда қолмайди. Шоир масалага тарихийлик, ҳужжатлилик нуқтаи назаридан баҳо берибгина қолмай, муаммони ёритишда бадий сўздан фойдаланиб, мажозий ибора ва ўхшатишлар воситасида образли хулосалар чиқаради. Кўринадики, “Келдим, мадад бергил, ё Каъбатуллоҳ” жумласи мантикий жиҳатдан шеър композициясини бирлаштириб туврувчи таянчдир.

Шеър 11 банд, 44 мисрадан иборат. Инсон одатда, ибодат чоғидагина шахсий илинжларидан сўзлаши табиий ҳолат. Адолат билан ўйлаб кўрайлик, Ҳаж зиёратини амалга оширишга ноил бўлиб, Каъба қопқасида туриб, миллат дардини сўзлаш, унга имдод сўраш учун шундай ватанпарварлик қўлимиздан келадими?! 44 мисралик шеърнинг фақат бир қаторидагина шоир, “шафқатинг аяма мендан ҳам, Эгам” дея муножот қилади, холос. Кўринадики, ижодкор доимо миллат масаласини шахсий муаммо ва ўтинчлардан устун қўйган. Бу шеърда миллат хронотопи билан шоир хронотопи ҳамоҳанг келади. Демак, Абдулла Орипов миллатнинг бугуни ва келажаги учун жон куйдирган инсон эканлиги тўлақонли ўз ифодасини топган. “Бошқаларга ҳасад эмас, ҳавас билан қараш кишининг ҳаётсеварлигидан далолат беради. Ҳаётни севадиган, унинг неъматларига шукрона қилиб, эътироф этадиган киши атрофдагиларга ҳам яхшилик соғинади, эзгу ишларга интилади. Абдулла Ориповнинг шеърларини тинглаганда кишини соғинч туйғуси қамраб олади”.¹¹⁷ Ушбу шеър орқали

Абдулла Орипов сиймосида миллат қиёфаси намоён бўлади.

*Кезиб бу шаҳарни балки, ҳоргайсан
Ва лекин Аллоҳга дилинг ёргайсан.
Адаша-адаша Маккани топдинг,
Энди адашсанг гар қайга боргайсан.*¹¹⁸

Мазкур шеър “Ҳаж дафтари” туркумидан ўрин олган бўлиб, бутун инсониятга қаратилган даъват руҳидадир. Инсонни тўғри йўлга бошлаш, ҳаётдаги аъмолларини англатиш учун маърифий билимлар юборилган. Қайси манзилни ният қилмайлик, энг аввало, инсон рутбасига муносиб ҳаракат қилиш керак, деган тағ маънони илғаймиз. Берилган барча неъматлар учун шукр, гуноҳлар учун узр сўраладиган даргоҳдан ўзга нажот йўли борми? Шоир мана шу туркумда инсонга хос бўлган салбий жиҳатлар кўпинча ижобий фазилатлардан устун келишига иқрор бўлади ва бунинг сабабларини қидиради. Масалан, “Аслият” деган шеърда инсон учун ҳаётнинг оқимини тўхтатиш нақадар оғир бўлса, гуноҳдан тийилиш ҳам шунчалик залворли иш эканига иқрор бўлади. Ҳаттоки Ҳаж зиёратида бўла туриб ўғрилиқ, зулмга йўл берган жиҳатнинг манбасини қидиради. Лекин инсон бу борада ожиз. Саволларига жавоб топа олмаган шоир охири вазиятни киноя воситасида ифодалашга ҳаракат қилади. Мухбир ва Ҳожи бобо диалогидан ташкил топган “Ҳаж савоби” шеърида тамомила ирония етакчилик қилади. Шарқ, жумладан, ўзбек адабиётида ҳам азалдан ранглар, тимсоллар, фикрни ҳажв орқали ифодалаш етакчилик қилган. Мазкур шеър 10 банддан иборат, яъни беш саволга беш жавоб тарзида шакллантирилган. Ёши бир жойга етиб Ҳаж амалини адо қилган отахондан

¹¹⁷ Улуғов А. Қалб қандили. – Т.:Akademnashr, 2013. – Б.46.

¹¹⁸ Орипов А. Танланган асарлар. Иккинчи жилд. – Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – Б.192

мухбир йигит интервью олар экан, ҳеч бир саволига тайинли жавоб ололмади. Йигитнинг Ҳожилик мақомига эришдингиз, деган қутловига чол оддийгина қилиб, ҳовли-жойни сотиб кетганига ишора қилади. Шоирнинг наздида мана шу чолдек ўзига тўқ, ортиқча уч-тўрт ҳовлиси бор “омадлилар”гина бундай шарафга тезроқ эришмоқдалар, деган хулоса ҳам йўқ эмас. Қолаверса, чол ҳам кетган уйининг ўрнини тўлдириш учун тижорат қилганини ўз оғзидан мақтаниб айтиб қўяди. Бу ўринда шоир савдо ва савдогарчиликка қарши фикр билдирмайди, аксинча, чолнинг ҳақиқий МАҚСАДидан осонгина чекинганига ҳайрон бўлади. Шунинг учун ҳам туркумнинг сўнгида Иблисни тошлар тагида қолиб кетганидан қилган умиди пучга чиқиб, аксинча, Шайтон уларни тайёрагоҳда кутиб олганидан фиғони фалакка чиқади. Бу нима эди? Ҳожиларнинг бир-бирларига йўл бермай бир-бирига кўрсатган ҳурматсизликлари, мол аччиғида у ёқдан-бу ёққа югуришлари ва ҳоказо...

“Маълумки, адабиётнинг тасвирлаш имконияти жуда катта. Унда жамият ҳаётида бурилиш ясаган катта воқеалардан тортиб, ўша жамият аъзоларининг турмуш тарзи, урф-одати, ахлоқ нормаларига-ча акс этади. Абдулла Ориповнинг бир қатор шеърлари борки, уларда баъзан оддий, кўз илғамас, бир қарашда унча муҳим бўлиб кўрина бермайдиган ахлоқий масалалар олға сурилади ва шоирона ҳал қилиб берилади.”¹¹⁹

Бадий адабиётга кириб келган ижодкор борки, ижодий концепциясида инсон ва миллат маънавияти тушунчаси параллел туриши кераклигини яхши англайди. Аксинча, у ён-атрофидаги муаммоларни ўзиники деб билмас экан, ёзганлари шунчаки шахсий оҳ-воҳлардан нарига ўтмаслиги аниқ. Абдулла

¹¹⁹ Қўшжонов М., С.Мели. Абдулла Орипов. – Т.: Маънавият, 2000. – Б. 39.

Орипов ҳам мана шу тамойил асосида қалам тебратди. Дастлабки шеърлариданоқ кўрган-кечирганлари борасида рўй-рост, самимий ёзишни мақсад қилиб қўйганини англашимиз мумкин. Адабиётшуносликда шоир лирикаси кўп таҳлил қилинган, шеърларининг ғоявий-эстетик қиммати борасида анча мулоҳазалар илмий жамоатчиликка тақдим этилган.

Абдулла Орипов лирикасида фалсафий мушоҳада етакчилик қилиши ҳеч кимга сир эмас. Шоир хоҳ катта дoston ёки мўъжаз тўртлик ёзadими, албатта, унда умуминсоний масалаларни ўртага қўяди. Асарда бермоқчи бўлган фалсафий хулосани одатда, шеър ёки дoston финалида айтишга одатланган.

Шоир нафақат ўзи мансуб бўлган муайян муҳитнинг балки, даврнинг кузатувчиси, керак бўлса, баъзи маънавий таназзуллардан огоҳлантирувчиси сифатида ҳам майдонга чиқади. Абдулла Орипов лирикасида миллий маънавиятни асраш, иймон ва эътиқодда собит туриш, самимият каби тушунчалар доимо етакчилик қилган. Ўз даврининг уйғоқ фарзанди сифатида баъзан оммавий маданиятнинг салбий оқибатларини ҳам қаламга олади. Бутун инсоният аҳлини бу каби иллатлардан нари бўлишга ундайди. Олам яралганда ҳамма нарса соф ва шаффоф эди. Токи ўртага иблис аралашиб, инсониятни нафс тўрининг қулига айлантиргунга қадар турли жирканч ҳодисалар ҳали мавжуд эмас эди. Шоир Одам боласи бора-бора илоҳий тийнатидаги нурни унута бораётганидан ташвишга тушади.

Янги ўзбек адабиёти бир томондан халқ оғзаки ижоди, мумтоз анъаналар ва жаҳон адабий дурдона асарлари билан тўйинган адабиётдир. Муайян замонавий ижодкор асарларини таҳлил қиладиган бўлсак, улар мазмунида мана уч жиҳатни яққол кўришимиз мумкин. XX аср бошлари жадид зиёлилари бошлаб берган янгиланиш нафақат ижтимоий-сиёсий, балки адабий-маданий жараёнга ҳам ўз таъси-

рини кўрсатди. Вазн янгиланиши, лирик қаҳрамон ва образларнинг мутлақо янги тасвири, драма, роман, қисса, сонет, баллада каби янги жанрларнинг кириб келгани бу давр адабиётининг асосий белгиларидан ҳисобланади.

БАЛЛАДА¹²⁰ дастлаб француз адабиётида майдонга келган. Кейинчалик инглиз ва бошқа Европа адабиётида ҳам баллада намуналари яратила бошланган. Балладага таъриф берилганда, унинг сюжети кўп қиррали бўлишига аҳамият қаратилади. Масалан, у ўзида инсон ва жамият ҳаётидаги турли мавзуларни қамраб олиши мумкин. Гарчанд айнан атама нуқтаи назаридан баллада деб аталмаган бўлса-да, ўзбек мумтоз адабиётидаги баъзи асарлар мазмунидан келиб чиқиб, баллада намунаси сифатида келтирилади. “Баллада лирик поэзиянинг эпик характердаги жанрларидан бири. У кичик сюжетли шеърлардан иборат бўлиб, унда воқеа билан бирга шоирнинг ҳис-туйғулари ҳам акс этади”¹²¹. Янги ўзбек шеърлятида ҳам баллада жанрида асарлар яратилди. Масалан, Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Орипов ижодида бир нечта балладалар учрайди. Шоир дастлаб, 1973 йилда “Қасоскор ҳақида баллада”сини яратган. Ушбу асар “Қорақум” фильми таъсирида ёзилган. Лекин шеър фильмнинг баёни эмас, мутлақо янги мазмун ва асосга эга мустақил асар. Шоир бу ерда одамлар ниҳоятда ўч бўлган ёмон туйғу ва ҳаракат қасос ҳақида ёзади:

*Сахро оташида қоврилар гуллар,
Чарх урар бошида маҳзун булбуллар,
Гулшанга қаҳрингиз сочманг, эй, чўллар,
Сизнинг ўзингизни ёндирар қасос.*

¹²⁰ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-s/sayfi-saroyi-uz/>

¹²¹ Ҳотамов Н, Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – Б. 33.

Дастлабки тўрт бандда шоир гул ва чўл тушунчаларини қаламга олар экан, гўзалликнинг нобуд бўлишига сабаб саҳродан ёзғиради. Шоир қасос оловли оташдан ҳам, чўлдан ҳам устун эканлигини таъкидлайди. Чўлнинг қайноқ тафтини гулнинг қасоси учун янада ёниб кетганини чиройли ўхшатиш қилади. Кейинги бандларда эса ярадор оҳунинг боласи лирик қаҳрамон қалбига кўчади.

*Қон йиғлар ярали оҳу боласи,
Фалакка чирмашар ғамгин воласи.
Ҳаққа етганида унинг ноласи,
Сайёдни қонига қондирар қасос.*

Миттигина кийикнинг ов домига тушиб яшаш завқидан айрилишига жим қараб тура олмайди. У ҳам тирик жон, унинг фарёди ҳам осмонга, Ҳаққа етиб боришига шоир, албатта, ишонади. Унинг қасоси Ҳаққа ҳавола қилингани, бу эса сайёд тақдирида, албатта, рўй беришини катта ишонч билан ёзади. Кейинги бандларга келиб мурожаат инсонга қаратилади. Лирик қаҳрамон замондошини қасос эмас, энг аввало, номус ва ор учун жангга киришга ундайди. Бахшининг қўлидаги ғамгин соз ва нола адашган одамзот ҳасратидан, қонга тўлган саҳролар, фарёд тўла даштлар тарихидан сўйламаслигига умид қилади. Боболар хатоларини такрорламасликка, ажал шамширларини тутмасликка, муҳаббат гулларини сўлдирмасликка чорлайди.

Абдулла Ориповнинг яна бир балладаси “Бир танишим ҳақида баллада” деб номланиб, 1976 йилда ёзилган. Асар эпик мазмунга эга бўлиб, лирик қаҳрамон биографияси, кечинмалари, ижтимоий ҳаёт, одамларга муносабатини ифодалашда муҳим ўринга эга. Яъни асар ретроспектив усулда бошланиб, то ҳозирги замонни ҳам ёритади. Лирик қаҳрамон дастлаб бола қиёфасида пайдо бўлади. Унинг бола-

лик йиллардаги хотираси қайта жонланиб, баллада бадий ғояси замон ва маконда бирлашади.

*Эслайман, болалик чоғимда бир кун
Безори тош отди менга бесабаб.
Йиғладим бир четда бағрим бўлиб хун,
Атрофга кўз тикдим ночор, мўлтираб.*

Бу ерда шоир бадий вақт бирлигига қайтиб, ҳиссий кунни ёдга олади. Бадий асардаги вақт бирлигининг бу каби тасвирини жаҳон адабиёти мисолида кўп кузатганмиз. Бу ерда муаллиф бир инсон мисолида руҳиятида, ўтмишида кечган воқеликларни асар мантиғига кўра жойлаштиради. Яъни асарда ижодкор таъкидлаган вақт бирлиги унинг нуқтаи назарига кўра ифодаланади. Баллада шоирнинг вақт тушунчасига доир қараши лирик қаҳрамон ва муаллиф муносабати орқали акс этади. Демак, балладада хотира, бадий вақт шоир ва лирик қаҳрамон кечинмалари фонида берилади. У олис болалигини эсга олар экан, кучлининг кучсизлар устидан зулм қилишини алам билан хотирлайди. Ана шундай тушкун ҳолатда нотаниш, лекин меҳрибон, мададкор кишининг пайдо бўлиши ҳаёт фақат бадбин, зулмкор кимсалардан иборат эмас, деган хулосага олиб келади. Тасодифий бу меҳр бола қалбини тўлқинлантириб юборади, беихтиёр бобоси айтиб берган Хизр шу бўлса керак, деган ўй-хаёлларга ҳам боради.

*Майли, Хизрманми ё Хизр эмас,
Ҳар нечук турибман қошингда аён.
Бирор ножўя иш рўй бердимиз, бас,
Кимдир ажрим қилса — ўша мен, ўғлон.*

Ҳаётда бу каби инсонларга рўбарў келиш, албатта, ҳазрати Хизрга йўлиқиш билан тенг. Бу воқеа шоир умр йўлининг ибтидосидаги бир кўнгилсизлик, хо-

лос. У кейинчалик “катта”ларнинг “кичик”лар устидан зулмига кўп бора дуч келди. Шундай дамларда ҳақиқат тимсоли бўлган таниш инсонга эҳтиёж туғилаверади. Шоир уни реал инсон сифатида кўп ахтаради, ҳатто тушларида ғойибдан дийдорлашадими.

*Бир кун забтга олиб тасаввур изми,
Тушда кўрдим уни аниқ ва яққол.
Арзим баён этдим биратўласи,
Нега келмайсиз, деб тутдим сўроққа.*

Шоир туш вақти орқали бадий вақтнинг поэтик имкониятларидан фойдаланиб, бугун ва келажакни бир пайтда юзлаштиради, бугуннинг зулми, келажак умиди уни некбинлик билан асарни ниҳоялашга олиб келади.

Абдулла Ориповнинг яна бир балладаси “Шошмаслик ҳақида баллада” деб номланади. Бу асар бир қараганда фалсафий, иккинчи томондан эса миллат ва Ватан ҳақидаги хулосалари билан кўп қиррали асар ҳисобланади. Шоир ҳаётини тажрибага эга, оқу қорани таниган инсон сифатида ёшларга, фарзандларга насиҳат қилади. У гулларни узишда, заминга оёқ қўйишда, мазор ёнидан ўтганда, аждодлар ҳақида фикр юритганда, ҳукм чиқаришда, дўст излашда, ёр танлашда шошилмасликка ундайди. Лекин шундай бир ҳолат бўладики, уни сония қадар куттириш мумкин эмас. Агар эл мадад сўраб инграганда, гулларни, шайдо кўнгилларни унутиб, отни эгарланган чақмоқдай шайлаб, унга томон шошилиб юзланишга даъват этади.

“Меҳру оқибат ҳақида баллада” деб номланган асари эса киноявий руҳда ёзилгани билан ажралиб туради. Лирик қаҳрамон меҳрни, оқибатни, аввало, инсон ўз-ўзига кўрсатиши керак, кейин бошқалардан кутиш мумкин дейди. Лекин қидирилаётган туйғуни ҳарчанд уринса-да, топа олмайди.

“Ёлғончи ҳақида баллада”, “Ўғрилар ҳақида баллада”, “Нодонлар ҳақида баллада” каби асарлари 2015 йилда шоир АҚШ да даволанаётган кезларида ёзилган. Учта мустақил асар, лекин ғояси, ижодкор руҳиятидаги қарама-қаршиликлар ифодаси нуқтаи назаридан бир-бирига ниҳоятда яқин туради. “Ёлғончи ҳақида баллада” асари бошдан охирига қадар мурожаат руҳида ёзилган. Шоир балки, замондоши, балки, фарзанди, балки, шогирдига мурожаат қилар экан, нима бўлганда ҳам рост сўзлашга чақиради. Ёлғонни дин ҳам, диёнат ҳам қабул қилмаслигини, Аллоҳ даргоҳида энг ёмон гуноҳлардан бири ёлғон эканини ёзади. Қўйиб берса суяксиз тил нималар демайди, бўлмаганни бўлдириб, ўлмаганни ўлдирадиган ҳам тилдир.

*Шу чиқдими камтарин жондан,
Шайтонликда ўтдинг шайтондан.
Худодан қўрқ, қўрққин иймондан,
Ёлғон айтма, садағанг кетай.*

Шоир мурожаат қилар экан, донишманд инсонга хос вазминлик йўлини тутади. Койиганда ҳам эркалаб, авайлаб “садағанг кетай” ёлғонни бас қил деб ўзига хос услубни танлайди. “Ўғрилар ҳақида баллада” ҳам юқоридаги каби киноявий характерга эга. Шоир ўғри замондошларининг қиёфасини чизар экан, беозор ҳажв қилади. Ўғри образи мазкур балладада янгича тарзда ифодаланади. Ўғри деганда кўз ўнгимизда, эгни-боши бетартиб, қиёфаси бироз саросимали кимса намоён бўлишига одатланиб қолганмиз. Бу асарда эса ўғри башанг кийинган, туфли-сига гард ҳам юкмаган, имзо қўйиб одамлар тақдирини ҳал қилишга қодир шахс тарзида ифодаланади. “Нодонлар ҳақида баллада” да эса жамият учун энг зарарли жиҳатлардан бири нодонлик иллати қаттиқ қораланади.

Ўзбек балладалари олим А.Эшқобилов тадқиқотларида махсус ўрганилган.¹²² Хулоса қилиб айтганда, Абдулла Орипов ўз даврининг жонкуяр қаламкаши, миллат ва халқ тақдирига қайғурган шахс сифатида ижод қилди. Балладаларида қайси мавзу қаламга олинмасин, барчасида Инсон камолати, миллат эртаси, ҳақ ва ҳақиқат мотивлари устунлик қилади. Ўзини миллатнинг бир бўлаги ҳисоблаган шоирдан бошқача руҳни кутиш ноўрин, албатта.

Шоир ижодий концепциясида маънавий бутун инсон қиёфасини орзу қилар экан, жаҳолат, ҳасад, кибр каби иллатлар муқаррар гуноҳга етакловчи омиллар эканидан огоҳлантиради.

Абдулла Орипов лирикасида миллий руҳ масаласи ўзбекларга хос топқирлик, ҳазилга мойиллик, воқеликни ўзига хос тарзда тасвирлашида ҳам намоён бўлади. Масалан, 1971 йилда ёзилган “Ҳангома” шеъридаги қиш кунда тўйга бориш можароси, аслида, ҳамма билан ҳам содир бўлиши мумкин бўлган оддий ҳолат. Бу шеърнинг қисман биографик асоси ҳам бор. Яъни шоирнинг қишлоғидаги яқинлари билан рўй берган вазият. Лекин шоир унга ўзгача ёндашиб, ҳангомани янада завқли айтиб бериш йўлини топади. Адашган чолларнинг беозор ранжишларининг ифодаси ниҳоятда жонли ва табиий чизилган:

*– Қора қишда тўй қилмай,
Баттар бўлгур нокас, гов.
Баччағарнинг, аслида,
Феъли совуқ эди-ёв.¹²³*

¹²² Эшқобилов А. Ўзбек балладасининг назарий-поэтик таҳли-ли: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Самарқанд, 2020. – Б. 14-15.

¹²³ Орипов А. Танланган асарлар. Биринчи жилд. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – Б.208.

Қиш фасли, аслида, оппоқ қорга бурканадиган беғубор фасл. Лекин жонли халқ тилида қора совуқ, қора қиш сифатлари ҳам ишлатилади. Матн замирида тўйида қор ёққани учун хонадон эгаси устидан беозор кулгу элементлари ҳам яширинган. Нокаслиги учун табиат шундай инжиқлик қияпти, дея ўзларини оқлашади. Тўғри-да, халқимиз орасида тўй-мавридлардаги об-ҳавога қараб дастурхон эгасининг феълига баҳо бериш бор гап. Шоир бу ерда от ва эшак образлари орқали ақл-фаросат, фаҳм тушунчаларини қаламга олган. "Шарқлик ҳикояси"да ҳам табиат ва табиий уйғунликдан унумли фойдаланган. Яъни шеърдаги эшак, аслида, ота-ўғил бисотидаги ягона улов эди. Лекин воқеалар ривожига ва шеър финалида бу объектив эмас, балки ироник тарзда тасвирланади. Аслида, ўртага тушган "эшак" ҳар қандай ҳолатда ҳам ота ва ўғилни маломат қилган оломоннинг типик образидир.

*Қондошликнинг милён йиллик
Ришталари узилди.
Ўртага бир эшак тушиб
Оралари бузилди.*

Шоир худди Абдулла Қодирийнинг "Улоқда" ҳикоясидаги услубдан бориб, хулоса ва ечимни ўқувчига қолдиради. Ўзбекчиликдаги айрим одатларни гоҳ кулиб, гоҳ қуйиб қаламга олади. "Сайёҳлар" шеърида Ичанқалъани сайр қилиб юрган хорижлик отахон ва онахонларнинг ғайратига ҳавас қилади. Ўзимизникилар билан солиштирар экан, умрида Ўзбекистонни айланиб чиқмаган ватандошлар борлигидан зимдан куюнади. Тўғри-да, турмуш ташвиши оёқдан тортиб турса, саёҳат кўнгилга сиғармиди.

*Ҳисоб-китоб қилгай улар ҳар ёқни,
Ўзбекнинг одатин билиб-билмаган.
Кампир эшитмаган "тўққиз товоқ"ни
Чол ҳам қуёвига сарпо қилмаган.*

Шунингдек, шоирнинг "Ўзбекчилик" деб номланган туркум тўртликлари ҳам бор.

*Ҳаста бўлиб ётган кекса бир одам,
Ички кийимини алмаштирар дам,
Секингина деди набирасига:
- Ҳар ҳолда, ўзбекмиз. Чиқиб тур, болам.*

Мазкур шеър биографик характерга ҳам эга бўлиб, 2013 йил 25 декабрда ёзилган. Шоир Туркияда касалхонада ётганида унга қараб турган ўғлининг олдида кийим алмаштиришдан истиҳола қилади, бу қол ўзбек характерини, миллатимизга хос андиша, ҳаё фазилатларини очиб берадиган яхши тўртликка айланади.

*Ҳаёт ночорликни бўйнингга илди,
Тўйда ўртакаш ҳам бу ҳолни билди.
Ўтишингдан қўрқиб давра тўрига
Жойингиз пастда, деб ишора қилди.*

"Ўзбекчилик-2" деб номланган тўртлик одамнинг ғайратига эмас, сувратига боқиб муносабат қиладиган айрим юртдошларимизнинг умумлашма образидир. Ночор одамни ҳаётнинг ўзи пойгакда қолдиргани етмаганидек, давраларнинг энг қуйиси ҳам унга аталган.

*Очлик босган уйини,
Кўкрак кериб юради.
Боғлаб қўйган қўйини
Тўёнага беради.*

"Ўзбекчилик-3" эса тамомила бошқа хислат тўғрисида ёзилган. Ўзбекларга хос ғурур, тантилик, ўзи емай бошқалар кўнгилни олишга бўлган интилишнинг ачинарли манзараси. Бу тўртликда эса Шароф Бошбековнинг "Темир хотин" трагикомедиясидаги Қўчқорвой образи кўз ўнгимизда гавдаланади. Ёки Тоғай Муроднинг "Отамдан қолган далалар"идаги

Деҳқонкулда ҳам айнан шундай танглик ва танглик бор. Шоир юқоридаги тўртликларида халқимиз вужудида сақланиб келаётган фазилатлардан қувонса, қусурлардан озорланади.

Хулоса қилиб айтганда, шоир Аллоҳ таоло томонидан ато этилган истеъдодга бир зум бўлса-да, хиёнат қилмади. Инсониятни камолотга, самимиятга, нур ва зиёга чорлаб ўтди. Бу мақсадини амалга ошириш йўлида баъзи ҳолатларда мана шундай диний-маърифий тушунчалардан унумли фойдаланди. Фикрларини, аجدодларимизнинг ҳаётий ўғитлари билан мустаҳкамлаб, эстетик идеалини ўзига хос поэтик талқин қилди.

ИККИНЧИ БОБ БЎЙИЧА ХУЛОСАЛАР

1. Абдулла Орипов лирикасининг асосий хусусиятларидан бири, шубҳасиз, фалсафийликдир. Унинг шеърларида баъзида кўзга кўп ҳам илғанавермайдиган ҳолатлардан кучли фалсафий хулоса чиқариш тамойили етакчилик қилади. Халқ, миллат, Ватан, она, дунё мавзуларида бу жиҳат янада мукаммал ва тугал намоён бўлади. Баъзида ҳаёт зарбалари, атрофда содир бўлаётган нохуш ҳолатлар, айниқса, миллий маънавиятни асраш масаласи шеърга айланганда, шоирнинг донишмандлиги, сўз қўллаш маҳорати билан уйғунлашиб Абдулла Орипов фалсафасини ташкил этади. Унинг ижодий тамойилида комиллик, ватанпарварлик, адолат, инсонпарварлик тушунчалари етакчилик қилади. Оммавий маданият, шахсизлик, глобал муаммоларни ҳам ўзига хос поэтик тарзда қаламга олди.

2. Шоир фалсафасининг яхлит ифодаси “Ранглар ва оҳанглар” туркумида акс этади. Индивидуал поэтик шакл, фалсафий мазмунга эга асар 15 та шеърдан таркиб топган. 15 та шеърнинг ҳар бири 15 банддан иборат. Ҳар бир шеър алоҳида мавзуда ёзилгани ҳолда мантиқан бир-бирига яқин, бир бутунликни ташкил этади. Асар рамзий образлар, ўзига хос ифода йўсинига кўра янги ўзбек шеъриятида ўзига хос фалсафий асар ҳисобланади.

3. Абдулла Орипов ҳаётидаги ҳар бир ҳолат, йўлида учраган яхши-ёмон вазиятлардан ибрат олди. Умр йўлидаги топиш ва йўқотишлар, умид ва ишончсизлик шоир руҳиятида из қолдирди. Шеърларидаги ҳазинлик, мунгли оҳанглар лирик қаҳрамон шоир бирлигидан далолат беради. Шоирнинг ўзига хослиги фалсафий хулосани муайян асар финалида берилиши билан изоҳланади.

4. Шоир лирикасидан ўрин олган диний-маърифий тушунчалар ислом фалсафаси билан уйғунлашиб кетган. Кейинги йилларда ёзилган “Асосий нусха”, “Одам ва шайтон қиссаси”, “Осмондаги зилзила” каби асарлар “Ҳикмат садолари”, “Ҳаж дафтари”дан ўрин олган ирфоний тушунчаларнинг мантикий давомидир.

5. Ижодкор сифатида миллийлик, халқнинг ўзига хос қадриятлари, одат ва тутумларини юксак поэтик талқин этди. Ҳар бир мисрада ўзбек характери, миллат образи, донишмандлиги, баъзан содда ва ишонувчан қиёфаси бадиий чизгиларда ифода этилди.

6. Балладаларида инсон суврати турли ракурсларда акс этган. Баъзан инсонга шараф, одамзот камолати, миллат эртаси, Ҳақ ва ҳақиқат мотивлари қаламга олинса, баъзида улардан етган озорлар, жаҳолат ва ҳасад қаттиқ қораланади.

III БОБ. ИЖОДКОР ШЕЪРИЯТИДА ПОЭТИК ШАКЛ ТАДРИЖИ

3.1. Шоир шеъриятининг жанр ва шакл хусусиятлари

Адабиётшуносликда асарларни бадиийлик меъёри билан ўлчаш, баҳолаш ва қиёслаш юзасидан қатор тадқиқотлар амалга оширилган. Мумтоз адабий асарларни мавзу ва шакл нуқтаи назаридан таснифлаш анъанаси шарқда қатор шоир ва олимлар томонидан давом эттирилган. Адабиёт назариясига онд изланишларда, бадиий ижод маҳсули турли ракурсларда ўрганилади.

Адабий жанр истилоҳи ўзбек адабиётшунослигига XX аср бошларида кириб келган бўлиб, Иззат Султон¹²⁴, Т.Бобоев¹²⁵, Э.Худойбердиев¹²⁶, Ҳ.Умуров¹²⁷, Д.Қуронов¹²⁸ томонидан кенг тадқиқ этилган. Д.Қуронов жанр масаласига қуйидагича таъриф беради: “Жанр дейилганда адабий асарларнинг бир тур доирасидаги тарихан шаклланивчи, ўзининг нисбатан барқарор поэтик структурасига эга типи тушунилади. Тарихий категория ўлароқ жанрлар муттасил ҳаракатда яшайди: янги жанрлар пайдо бўлади, такомиллашади, истеъмолдан чиқади. Ҳар бир алоҳида жанрда ҳам мудом сифат ўзгаришлари кузатилади, бадиий ижод амалиёти унинг шаклий ва мазмуний хусусиятларига муттасил ўзгаришлар киритиб боради”.¹²⁹

¹²⁴ Иззат Султон. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 1986.

¹²⁵ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Т.: Ўзбекистон, 2002.

¹²⁶ Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. – Т.: Шарқ, 2008.

¹²⁷ Умуров Ҳ. Адабиётшунослик назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 2004.

¹²⁸ Қуронов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Т.: Навоий университети, 2018.

¹²⁹ Қуронов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Т.: Навоий университети, 2018. – Б.367-368.

Абдулла Орипов ҳам ўз даврининг бетакрор ижод-
кори, феноменал ҳодиса сифатида лирик, лиро-эпик,
драматик турларда фаол ижод қилди. Шоир адабий
меросини комплекс ўрганар эканмиз, асарларидаги
жанр ва шакл хусусиятларини икки жиҳат асосида
таснифлашни лозим топдик:

1. Муайян адабий жанрга хос асарлар.
2. Шеърый шакллардаги ўзига хосликка эга асар-
лар.

Ҳазалларида арузнинг мусиқий оҳанги, лирик
қаҳрамон кечинмасининг кенг миқёсда ёритили-
ши кузатилса, қасида жанридаги асарлари асосан
она Ватан тимсоли мадҳ этилгани билан характер-
ланади. Лиро-эпик турга мансуб дostonларида эса
эпик мазмунни юксак поэтик равишда ёритди. Шу-
нингдек, “Жаннатга йўл”, “Соҳибқирон” дostonлари
орқали драматик турга мансуб асарлар силсиласига
ҳисса қўшди.

Шеърый шакллар жиҳатидан ўзига хос асарлари
ҳам талайгина бўлиб, улар шоирнинг бадиий то-
пилмаси, баъзан тарқоқ туйғулари, қолипга сиғма-
ган фалсафаси билан белгиланади. Индивидуал
ижодий эксперимент (Д.Қуронов изоҳи) тарзидаги
учлик (“Ранглар ва оҳанглар” туркуми) шакли ҳам
шоирнинг руҳияти манзараларининг фавқулодда
тасвири ўлароқ таассурот қолдиради.

Муайян адабий тур ва жанрларда ёзилган асарлар статистикаси

№	Тури	Сони
1	Ҳазал (лирик тур)	27 та
2	Баллада	7 та
3	Қисса (лиро-эпик)	9 та
4	Қасида	3 та
5	Достон	3 та драматик
		3 та лиро-эпик

3.1-расм

Шоир ижодга кириб келган илк паллаларда рус
ва Европа бадиий адабиёти ва адабий шаклларига
нурожаат қилди. Масалан, А.С.Пушкин, Лермонтов,
Бесенин лирикасини севиб ўрганди.

1. Жанрлар.
2. Шеърый шакллар.

Шоир лирикасидаги руҳий ҳолат манзараларини,
оний лаҳзада туғилган кайфият лаҳзаларни тасвир-
ловчи асарларни турлича таснифлашимиз мумкин.

1. Лирик кечинманинг метафорик ифодаси.
2. Туйғу ва ғоянинг параллел ифодаси.
3. Ўзгарувчан кайфият ифодаси.
4. Фалсафий ғоянинг очиқ шеърый ифодаси.
5. Товуш ва сўз ўйинлари воситасидаги ифода.

Агар биринчи тасниф асосида асарларни ўргана-
диган бўлсак, “Номаълум қиз суратига” деб номлан-
ган шеърда сочларнинг сунбулга, кўзларнинг тонг
юлдузига қиёсланиши лирик қаҳрамон туйғулари-
нинг метафорик ифодасига мисол бўлади.

*Сен чиндан ҳам гўзалсан
Лабларинг ол, қирмизи...
Сочларингга сунбул банд,
Кўзларинг тонг юлдузи.*

Шоир лирикасида бундай мисоллар юзлаб топи-
лади.

*Самовий кўзларинг сачратиб учкун,
Нечун тикилади фақат ўшанда?*

Шоир кўзларни кўпинча самовотга тегишли
хилқат, осмон билан алоқадорликда тасвирлайди.

Туйғу ва ғоянинг параллел ифодаси эса лирик
қаҳрамон қалбида пайдо бўлган ҳиссиётнинг шоир
айтмоқчи ғояга мувофиқ келиши бўлиб, бунга ҳам
мисоллар учратамиз. Масалан, “Куз манзаралари”

шеъри ёридан вафо топмаган, нобуд бўлган севгисини қалбига кўмган, умрининг баҳор палласида кузга рўбарў бўлган ошиқнинг руҳий ҳолатини ифодалайди. Бу ерда кузги хазонрезгилар, ерга тўкилган оловранг барглар ғамдан сарғайган ошиқ юрагининг расмига монанд. Аслида, шоир севгидан айро тушган қалб кечинмаларини ёзишни мақсад қилган, лекин кузнинг ҳазин, сокин ҳавоси туйғуларининг тўкилишига сабаб бўлган:

*Яна далаларга бошлайди ҳавас,
Боғларда хазонлар ёнади лов-лов.
Дўстларим, бу кузнинг барглари эмас
Менинг юрагимдан тўкилган олов.*

Шоир кузги боғлардаги хазонлар уюмини юрагидаги ёлқин билан қиёслайди. У, аслида, юрагига таскин, қисматнинг аччиқ синовига кўникиш, яна олға кета олиш учун куч топгани далалар сайрига чиқади. Лекин куз табиатдаги ҳар бир ҳолат, йўқликка юз тутган яшиллик унга дардини эсга солиб юборади. Дарахтлар шохларида хира ялтираган мезонлар унинг чувалган ўй-хаёллари, пойида шитирлаган овоз қалбининг нотинч куйларидир. Куз қуёшининг илиқ тафти тананинг куйдира олмаганидек, энди сўнгган муҳаббатнинг оташи ҳам хира ва рангсиз тусда. У энди куз қуёшидек илмилик, ёндира олмайди.

Ижодкор қавми табиатан ўзгача яратилган. Бир қараганда, оддий, боладек содда, бир қараганда, даҳо авлиё, бир қараганда, қаттиққўл устоз ва инжиқтабиат шахс. Шунинг учун улар арзимаган нарс ва ҳолатдан болаларча қувониши, биз учун оддий туюлган вазиятларни фожиадек қабул қилиши, биз кўниккан ҳаётини мазмун ва шакллардан қониқмаслиги мумкин. Шунинг учун улар кайфиятида беқарорлик мавжуд. Лаҳзалар унинг руҳиятига ёки қанот бериши, ёки азоб бериши айна ҳақиқатдир. Масалан,

"Баҳор" шеъри ўзгарувчан кайфият ифодаси яққол намоён бўладиган полотно асардир. Дастлаб шоир ўлкага баҳор фаслининг ташрифини кўтаринки кайфият, интиқ қалбнинг шукронаси тарзида қаламга олади. Ўйғониш фаслига хос ҳар бир деталга обдон тўхталади. Уста мусаввир каби табиат гўзаллигини шеърий нутқ орқали чизади.

*Ҳовлиқма жилғалар чопар безга,
Қушлар қий-чувиға тўлмиш дала, боғ.
Сенинг висолингдан қувонмай нега,
Баҳор, соғинтирдинг ахир кўп узоқ!*¹³⁰

Қушларнинг қий-чуви, ҳатто туйғусиз чирик хазоннинг яшил пўпанакдан боғлаган қаноти, жилғаларнинг ҳовлиқиб югуриши-да унинг назаридан четда қолмайди. Баҳор йиғлаган кўзларга нур, юракларга олқиш олиб келган гўзалликдир. Шоир қалби сурурга тўлиб турган шундай бир лаҳзада, бирдан кайфияти тушиб кетади. Баҳор беихтиёр унга ўтган азиз инсонлари хотирасини эслатиб юборади. Энди аввалги жўшқинлик ўрнини маҳзунлик эгаллайди. Худди мусиқадаги каби диссонанслик - яъни овозларнинг номутаносиблиги бошланади:

*Ўн ойким, сўнмишдир у таниш наъра.
Ҳамон фироғида фиғон чекар Шош.*

деб Ғафур Ғуломдек аллома шоир фироғидан ғамга ботса, Мақсуд Шайхзода каби дарёдил устозининг йўқлиги шеър бошланмасидаги кайфиятни батамом сўндиради.

*Кетди бир пок сиймо, теран бир хаёл,
Қолдириб дунёда ҳеч ўчмас отин.*

¹³⁰ Орипов А. Танланган асарлар. Биринчи жилд. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – Б.122.

Устозларининг порлоқ хотираси, ёди унинг қалбида маҳзунлик, кўзларида ёш пайдо қилса, онасининг йўқлиги бу маҳзунликни фарёдга, кўз ёшни ачиқ йиғига айлантиради,

*Баҳор, қатра ёшим айлагил қабул,
Онам бошига ҳам бордингмикан, айт?!*

Шоир ва лирик қаҳрамон шу тариқа қишнинг музи каби қалбида эримаётган оғриқли азоблардан халос бўлади. Худди баҳор каби руҳиятини янгилаб олади, тўкилади. Юқоридаги катарсис ҳолатидан чиқиб, яна сурурли лаҳзаларга қайтади. Дўстларни нур фаслига қайтишга, шукроналикка чорлайди. Шоир руҳиятининг, ўзгарувчан кайфиятининг энг қизиқ моменти шундаки, у асар финалини она юрт мадҳи билан якунлайди.

Абдулла Орипов лирикасида фалсафийлик етакчи мотив ҳисобланади. Шоир ҳаётдан мазмун, воқеликдан ибрат қидиради. Кузатишларини хулосалаб, фалсафий ғояларини очик-ойдин ифодалайди:

*Бозорга ўхшайди асли бу дунё,
Бозорга ўхшайди бунда ҳам маъни.
Иккиси ичра ҳам кўрмадим асло,
Молим ёмон деган бирор кимсани.*

Дунёнинг моҳиятини ўрганар экан, унинг шаклини ҳам, маъносини ҳам бозорга қиёслайди. Бозордаги сотувчининг профессионал вазифаси дунё аҳлига ҳам бегона эмас. Алдов, ёлғон, ноҳолислик қанчалик бозорга хос хусусият бўлса, шунчалик даражада дунёга ҳам мутаносибдир.

*Тингла, бу абадий садо бўлади,
Гадонинг душмани гадо бўлади.
Иккови бир-бирин егунича то
Ўртада бу дунё адо бўлади.*

Шундай қилиб, шоир моддий дунёдаги икки тарафни кузатган учинчи шахс сифатида муайян макон ва замонда иштирок этар экан, субъект-объект муносабатлари (бозор-дунё) ва субъект-субъект муносабатлари (гадо-гадо) ни мушоҳада қилади. Шоир фалсафий ғоясининг очик шеърий ифодаси ахлоқий тушунчалар ва категорияларнинг замонавий талқинидир.

Бундан ташқари, шоир ижодида чинакам сўз усталари каби турли шеърий санъатлар, сўз ва товушлар ёрдамида янги маъноларни ифодалай олиш иқтидори ҳам мавжуд. Масалан, "Тулки фалсафаси" шеърини олайлик:

*– Устоз, – деди бир кун тулки тулкига,
Нечун биз нишонмиз доим кулкига?*

Тулки-кулки сўзларининг ўзаро қофиядошлиги асардаги маънони кучайтирган.

*Сенга бу дунёнинг гули, неъмат,
Сенга, эй, қай бир дам яралган санъат.
Сенга ошуфта бу дилнинг рағбати,
Сенга оҳиста бу арзи муҳаббат.*

Такрор воситасида сўз ўйинини ҳосил қилиш қадим шарқ адабиётда тарқалган адабий воситалар сирасига киради. У асосан, шакл ҳамда маънода уйғунлик ҳосил қилиш, таъкидлаш ўринларида қўлланилиб, шеърда муайян сўз, жумлалар такроридан юзага чиқади.

Такрор санъатида сўзлар ва жумлалар бир хил шаклда, турли маъноларда семантик муносабатни ифодалаш учун қўлланилиб, баъзан сўзларнинг ўрни ўзгариб такрорланиши мумкин.

Такрир истилоҳи асли арабча калима бўлиб, бир ёки бир неча сўзни, баъзан маълум сатрни такрор-

лаб қўллашга айтилади. Бу санъат адабиётшуносликда такрор ёки мукаррар деб ҳам юритилади.

Ушбу санъатнинг турлари, адабий матндаги ўрни борасида кўплаб адабиётшунослар фикр билдирганлар. Тилшуносликда бу ҳолат редупликация ҳодисаси деб юритилса, адабиётшуносликда такрорий сўзларнинг адабий-эстетик вазифаси, услубий хусусиятларига кенг эътибор қаратилади.

Номлар ва ибораларнинг контекстуал такрори ёрдамида концентрикнинг ифодаланиши масаласи тилшуносликда махсус тадқиқ этилган бўлиб, такрорга микроматнни шакллантирувчи элемент сифатида қаралади.

Бадийликни таъмин этувчи бадий воситалар – аллитерация, ассонанс ва бошқа шеърий мезонлар ҳар бир етук ижодкорга хос хусусиятлардан ҳисобланади.

Демак, такрор нафақат бадий, балки синтактик услубий тушунча ҳамдир. Такрорнинг анафорик, эпифорик, аралаш (доиравий) сингари турлари тафовут қилинади. Сўзларни қайта-қайта қўллаш орқали ижодкор айтмоқчи бўлган ғояни аниқ ифодалаш, руҳий ҳолат ва кечинмани образли тасвирлаш ҳамда ўқувчига эстетик таъсирини мақсад қилади. Бунда кўпинча аллитерация, ассонанс, анафора, эпифоралардан фаол фойдаланади.

*Қолди умрим доми ишқда, соч каби ҳолим забун,
Толемни тола-тола айладинг, бир тола соч.*

Бу ерда сўзлар бошида қўлланган бир хил ундош товушларнинг такроридан аллитерация ҳосил бўлади. Товуш такрорининг турли хил кўринишлари Абдулла Орипов лирикасида ҳам учрайди. Бундан ташқари, мисралар бошида бир сўз ёки бирикманинг ўзгаришсиз айнан такрори - анафорага ҳам мисоллар кўп. Масалан:

*Бир кун фазиладинг олсам қаламга,
Бир кун қабиҳлигинг ёйғум оламга.
Бир кун кўз ёшларинг қоғозимдадир,
Бир кун заҳарханданг овозимдадир.
Бир кун ўтмишингдан фарёд солурман,
Бир кун иқболингдан ўйга толурман.*

(“Кўзгу парчалари”)

Юқоридаги олти мисрада “бир кун” жумласи анафора бўлиб келган. Сўз бирикмаси ўзгаришсиз, айнан такрорланади. Шоирнинг ушбу шеъри фалсафий мазмунда бўлиб, ҳаётдаги ҳар бир реал воқеаликни худди мозаика каби кўзгу синиқлари орқали қалб призмасидан ўтказади. Ҳар бир сўз такрори шоирнинг биринчи сўздан кейин келадиган фикрларининг зидлигига асосланган. Шеърнинг кульминацион нуқтасида “бир кун” жумласининг анафора шаклида такрорланиши натижасида маъно кучайтирилиб, зидланиб, шоир билдирмоқчи бўлган фикр моҳиятини теранроқ, яққолроқ кўрсатишга хизмат қилган. Олти мисрада бир-бирига тамомила қарама-қарши тушунчалар қаламга олинган бўлиб, кўзгудаги олти парчанинг тасвири берилади. Фазилат-қабоҳат; кўз ёш(мазлумлик)- заҳарханда(зулм); ўтмиш-келажак ифодасида шоирнинг сўз қўллаш маҳорати намоён бўлади.

*Ҳали кимларнидир мақтамоқ керак,
Ҳали худочалар ясамоқ керак,
Ҳали пайғамбарлар ясамоқ керак,
Ҳали авлиёлар ясамоқ керак.*

(“Яланғоч сатрлар”)

Юқоридаги тўртлик аччиқ ва очиқ сартлардан иборат. Шоир атрофидаги истеъдодсизлик, илмсиз-

ликдан бир қийналса, шундай одамларни мақташ, кўкларга кўтариш, инсон ва жамият тақдирини ишониб топшириш, шахсизлик азобидан ўн маротаба стрессга тушади. Бу ерда “Бошга тушганни кўз кўради” деган халқ мақолига монанд кайфият бор. Ҳали деганда шоир олдинда шундай дамлар келишини, бўлаётганини ҳис этишига ишора қилади.

*Бир қарасам, дўсту ёрдан кўнглим тўқдай,
Бир қарасам, атрофимда ҳеч ким йўқдай.*

“Бир қарасам” шеъри ҳам сўз ўйини, анофорага ёрқин мисол бўла олади. Агар “бир қарасам” бирикмасини ишлатмасак ҳам шоирнинг муддаоси аниқлашиши, тузуккина шеър чиқиши мумкин эди. Лекин ана шу такрор натижасида шеърнинг муסיқийлиги, шоирнинг руҳияти чизмаси янада аниқ кўзга ташланади.

*Бир қарасам, суянчиқдай болаларим,
Бир қарасам, улар синиқ лолаларим.*

Шеърнинг лирик қаҳрамони бир қараганда, атрофи тўла одам, гўё ҳаммаси унга биродардек, маҳрамдек. Лекин бир қараганда, у ёлғиз. У энди дўстлари эмас, болаларига суянишни истайди. Лекин уларнинг ўзи ҳали суянчга эҳтиёжманд, синиқ лолалар каби мурғак.

*Бир қарасам, бу дунёда бахтим бордай,
Бир қарасам, бутқул олам менга тордай.*

Бир ўйлаб кўрса, ҳеч нарсадан ками-кўсти йўқ, тугал бахтга эга инсон. Лекин шунга қарамай, мундоқ бир фикр юритса, ранжу балоларда кечган умрига разм солса, бу ёруғ оламини кўзига тор қилдирувчилар ҳам бор, албатта.

*Бир қарасам, муродимга етгандайман,
Бир қарасам, кўзим очик кетгандайман.*

Бу ерда шоир ва лирик қаҳрамон айнан битта шахс. У бир ижодкор каби муродига етди, кўнгли тўлганича қалби буюрган асарларни ёзди. Лекин ёзганидан демагани, айтганидан демагани бисёрроқдир.

*Бир қарасам, шон-шуҳратга йўғрилганман,
Бир қарасам, эндигина туғилганман.*

(“Бир қарасам”)

Анафорик жумла шеърий нутқни ўзига хос тарзда шакллантириб, шеърнинг композицион тузилишига ижобий таъсир кўрсатган. Лирик қаҳрамон нутқининг кескин нуқталарини белгилашга хизмат қилган. Шоир ҳар бир мисра аввалида “бир қарасам” бирикмасини такрорлаб ҳозирги адабий тил ва халқ жонли тилидаги шаклни қўллаган.

Бу такрор эса маълум даражадаги экспрессивликни майдонга чиқарган. Яъни унда фикр мароми, мулоҳаза, изчил мантикий хулоса ифодаланган. Шу билан бирга, такрорланувчи бирикма таркибидаги маъно шоир эмоционал-экспрессив ҳолатининг таъсирчанлигини оширишга хизмат қилган.

*Асрлар сўнгида яралган инсон
Наҳот энди ўзин айласа барбод.
Наҳот охиратга юз бурса жаҳон,
Наҳот кароматлар ҳақ чиқса, наҳот.*

(“Сўнгги уруш”)

“Сўнгги уруш” шеърининг мазмуни дунёдаги нотинчлик, биродаркушликка қарши протест тарзида ёзилган.

Шеърдаги анафора ҳам эмоционал-экспрессив бўёқни яққол тасвирлаш мақсадида модал сўзга юклатилган. Шоир инсон тақдири тўғрисида ўй сурар экан, уч хил ҳолатни тақдим этади. Биринчидан, ажабланиш, ачиниш; иккинчиси, кўркув, саросима; учинчиси, ҳайрат, ҳаяжон.

Шеърдаги анафора бадий нутқнинг безаги, шаклий мукамаллиги эмас, балки шоир айтмоқчи маънони кучли ифодалашга ҳам хизмат қилган.

Такрорнинг яна бир кўриниши мавжуд бўлиб, мисралар охирида айна бир сўзнинг такрорланишига эпифора дейилади. Эпифора ҳам бадий нутқнинг мусиқийлигини таъминлашга, таъкидни кучайтиришга хизмат қилади. Шеърда асарларда қўлланиладиган оҳангдош сўзлар ёки бир хил товуш ва қўшимчаларнинг такроридан майдонга келади. Эпифора мисралардаги қўлланилишига кўра анафорга қарама-қарши тушунча. Яъни анафора мисра аввалида, эпифора сўнгида қўлланилади.

Мен қувонар бўлсам – сен сабаб,

Ўйга толар бўлсам – сен сабаб.

Мен ўлишни истамасман, ўйқ,

Ногоҳ ўлар бўлсам – сен сабаб.

Мазкур тўртликда эпифоранинг матний вазифаси лирик қаҳрамон кечинмалари атрофида бирлашади. Шеърда лирик қаҳрамон (субъект) нинг бир неча ҳолати маъшуқа (объект)га боғлиқ равишда кўрсатилади.

*Юлдузлар мисоли қулганда руҳим,
Бўронли ҳисларга тўлганда руҳим,
Баъзан шеър устида сўлганда руҳим,
Паҳлавон Маҳмуддан сўрадим мадад.*

"Паҳлавон Маҳмуд қабри қошида" деб номланган шеърдан олинган парчада ҳам эпифоранинг яққол мисоли бор.

Бу ерда Паҳлавон Маҳмуд қабри шунчаки восита, шоир, аслида, далда, юпанч излаётган дардчил одамнинг типик образини яратган. Шеърда руҳим сўзи уч ўринда уч хил маънода қўлланилган. Биринчи мисрадаги руҳим сўзи яхши кайфият маъносини, иккинчи мисрадаги руҳим сўзи ёвузликдан зада қалбни, учинчи мисрадаги руҳим сўзи эса дард, изтироб маъноларида қўлланилган. Шоир бир шеър устида руҳият ва лирик кечинманинг турли жиҳатларини маҳорат билан кўрсатади.

Шеърни ўрганиш жараёни ниҳоятда машаққатли иш. Шоир онгида пайдо бўлган лаҳзаларни уқиб олиш, лирик қаҳрамон табиатига мослашишни талаб этади. Унда одамзот ҳаётининг космик оламдаги ўрни, зарралардан жисмларга қадар метонимик тимсоли қамраб олинган бўлади. Латиф оламларнинг фақат қалб кўзи орқали кўрса бўладиган хилқати, самовотнинг ҳар ким ҳам туя олмайдиган маърифатининг нурлари баъзан шеърларда акс этиши мумкин. Ҳоҳида эса шоир ошкор айта олмаган туйғуларини рамзлар орқали ифодалайди. Абдулла Орипов лирикасидаги символизм поезд, кема, почта қутиси каби умр семантикасини белгиловчи тушунчалар орқали намоён бўлади. Бир қараганда, оддий кундалик ҳаётда учрайдиган, кўп ҳам фалсафийлик касб этмайдиган темир жисмларга катта маъно юклайди. Шоир бу жисмларнинг вазифадошлик хусусиятларидан унумли фойдаланади. Инсон ва қалб (почта қутиси), ҳаёт ва ўлим (поезд, кема) ўртасидаги замон ва маконни қайта яратади. Шеърни бир ўқиганда, улардаги рамзийлик дарров кўзга ташланмайди. Матн ичига чуқурроқ кириб борсак, лирик қаҳрамоннинг руҳий олами, шеър ичида ҳаётни яшаб ўтиш ҳолатининг маҳорат билан берилганига гувоҳ бўламиз.

*Кема жўнаб кетмиш йўлида жадал,
Кема жўнаб кетмиш мени қолдириб.
Мен унинг ортидан югурдим гирён,
Ногоҳ айрилиқдан кўзларим ёшлаб.
Нега сен қоронғу ёқларга томон
Менинг дўстларимни кетдинг деб бошлаб.*

“Кетганлар ёди” деб номланган шеърда кема воситасида унга боғлиқ сувнинг оқимини ҳам умрнинг, вақтнинг оқишига қиёслайди. Кема, аслида, бир манзилдан иккинчисига етказувчи транспорт воситаси. Лекин шоир унинг тўлқинларини қирғоққа эмас, мовий осмонга сапчишини очиқ ёзар экан, ўлим кемаси эканлигига ишора қилади. Шеър 1966 йилда ёзилган бўлиб, бу йилда шоир энг азиз инсони онасидан айрилган эди. Ногаҳоний хабар ва ўлим шарпаси билан юзма-юз келиш уни охират, бақо ҳақида ўйлашга мажбур этган эди. Қолаверса, жудолик таъсирида бошқача шеърлар ёзиш ҳам ғайри мантиқий жараён.

*Уммонда кезади бир кема ҳануз,
Минг йилким, чарчамас, толмас эгаси.
Йироқ соҳиллардан узмайди ҳеч кўз,
У нажот тимсоли, Нухнинг кемаси.*

*Мен ҳам шу кемада сузарман борҳо,
Кўргайман, не бўлса пешонасида.
Бошқа ҳамроҳлардан фарқим йўқ асло,
Мен фақат кеманинг юкхонасида¹³¹.*

“Сўнгги чора” шеъридаги “бекат” сўзи ҳам “ортда қолган умр” га қиёс. Яъни вақт-замон тушунчаси олий ҳакам. Унга асло чора йўқ. Вақт ўтгани сари авлодлар, қарашлар, қадриятлар, тутумлар ҳам алма-

шиб бораверади. Бекат лексемаси минглаб одамларни кутиб-кузатадиган маконни англатади.

*Одамлар йўлида харсангтошдай зил,
Эрта-кеч кўндаланг ётишдан сақлан.
Фурсатинг ўтдими — мақомингни бил,
Бекатда ўтиргич бўлгил, масалан.¹³²*

Бекатда ҳеч ким муқим қолмайди. Шоир бекат ва ўтиргич сўзлари орқали катта авлодни назарда тутди. “Соғинч” шеърида бу жиҳат янада яққолроқ акс этган:

*Чопдинг трамвайга чиқмоқлик учун,
Лекин етолмадинг, кимлардир етди.
Ёшлик ҳам бекатда тўхтамай бир кун,
Ўша трамвайдек ўтдию кетди.*

Бу ерда ҳам бекат умр, ёшлик эса унинг қайсидир палласига ўхшатиш мумкин. Биргина “Соғинч” шеърида шоирнинг бадий олами, шахсий ҳаёти яшаб ўтилади. Бошқача қилиб айтганда, шоир бекат тушунчаси орқали унинг зоҳирий ва ботиний маъноларини параллел ифодалайди. Масалан, бекат – ҳаёт, бекат – дунё, бекат – абадият, бекат – айланма йўл, бекат – айрилиқ каби тушунчалар занжирини ҳосил қилиш мумкин. Шеърда бекатнинг моддий моҳияти эмас, шаклий хусусиятининг фалсафий вазифасига урғу берилади. Бекатнинг икки жиҳати бор: биринчидан, учрашиш жойи, иккинчидан, ажралиш жойи ҳам. Трамвай ҳеч қачон ўз ихтиёри билан ҳаракатлана олмайди, у рельсларга боғланган. Рельслар эса бамисоли ҳаётнинг ўзи каби узун йўл. Трамвай ва ёшлик ҳам йўлга монанд. Шунинг учун шоир наздида трамвай-орзуга ҳар доим ҳам етиб ололмаймиз.

¹³¹ Орипов А. Танланган асарлар. Саккизинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ. – Т., 2016, - Б 164.

¹³² Орипов А. Танланган асарлар. Биринчи жилд. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2000. – Б.291.

Шоир наздидаги ўхшатишлар ҳаётӣй тажриба, кузатишлар билан боғлиқ. Бекат лексемасининг шеърдаги функцияси катта йўлга олиб борувчи трамвайни кутишдан иборат. Шоир топилмасининг ажойиблиги шундаки, у руҳиятидаги қарама-қаршилиқни умидсиз тасвирламайди, бекорга оҳ-воҳ кўтармайди, шунчаки ҳаёт ва йўл маромининг вазифасини тенглаштиради.

Шоир биргина тўртлик устида ҳам соатлаб ишлар, сўз ва жумлаларни ўчириб қайта ёзишдан чарчамас эди. Бу каби тинимсиз изланишлар, машаққатли меҳнат, бир қофия устида кунлаб ўйлашлар натижа-сида ижодий баркамолликка эришди. Лирик қаҳрамон ва поэтик тафаккур такомили тадрижий тарзда давом этди. Шунинг учун шоир ижодий лабораториясида бир асарнинг ўнлаб матний ўзгаришлари, бир асар ғоясининг турли версиялари, ўзига хос оригинал интертекстлар кўплаб учрайди.

*Саёҳатдан топдим руҳимга далда,
Ахир хонанишин кунлардан бездим.
Мен сени бетоқат кутдим вокзалда,
Нега кечикасан, менинг поездим.*

“Поезд” деб номланган шеърда эса бевосита темир йўл вокзали ва поезд предмети воситасида умр йўллари қайта босиб ўтилади.

*Қайдадир ҳаловат, нурли висол бор,
Мен уни топай деб бир умр кездим.
Қўлимда сафарнинг чиптаси тайёр,
Нега кечикасан, менинг поездим.*

Шеърнинг синиқ руҳияти лирик қаҳрамоннинг чарчоқ ҳолатига ниҳоятда яқин. Ўқувчи асар мазмунини тўлиқ англаши учун ундан шоир автопсихологиясига оид қандайдир ахборотларни билиши талаб этилади. Шоир истаётган ҳаловат, нурли висол одам

боласида топилмайди. У бу дунёда бундай ҳиссиёт ва ёруғликни бир умр ахтарди, лекин у заминга хос эмас экан. Шоир безавол ибтидога қайтишни кўмсамоқда. Ишдан, ижоддан, соғлиқдан чекланиб, катта сафарга руҳан тайёргарлик кўраётгандек гўё. Темир йўл вокзали – бешафқат дунёдаги бетоқатлигининг сабаби ҳам шундан, аслида.

Адабиётшунослик тамойиллари, бадиийлик ме-зонлари орасида шеърӣй нутқнинг, жумладан, лирик шеърнинг белгиларидан бири сифатида мурожаат муҳим ўрин тутди. Мурожаат лирик қаҳрамон ва ижодкор ҳис-туйғуларини, ҳолатларини англа-тишда юксак аҳамиятга эга. Абдулла Орипов фено-менал шахс сифатида ҳаётининг, тажрибасининг, фалсафасининг катта бўлагини асосан шеърларида ёзиб қолдирди.

Унинг мурожаат тарзидаги лирикасида муал-лифнинг кечинмалари шунчаки берилмайди, балки асар, ҳаёт, ғоя мантиғига биноан ўзгарувчанликка эга. Яъни шоир уларни қайтадан таҳлил қилади, бойитади ва мутлақо ўзгача қиёфада яратади. Бу эса асарни юксалтиради, ўқимишли ва мусиқийли-гини, асосийси, умрбоқийлигини таъминлайди. Бу билан шоирнинг ёзганлари мутлақо шахсий кечин-малар дейиш фикридан тамомила йироқмиз. Баъзан ижодкор ҳаётига мутлақо бегона, ўзининг қалбидан ўтмаган психологик вазиятларни ҳам тасвирлаши мумкин. Лекин ўз навбатида, бундай ҳолат замон ва макон маромига кўра шоир ва ўқувчига ҳам тааллуқ-ли бўлиши мумкин. Шундай қилиб, поезд сўзи шоир лирикасида 19 марта қўлланилган бўлиб, барчаси ҳам маъжозий маънога эга эмас. Баъзи ҳолларда сўз ўз ўрнида қўлланган, шунчаки ҳолат тасвирини бе-риш учун қўлланилган.

*Вокзал улкан шаҳар чегарасида,
Поездлар шамоли тинмай уфурар.*

*Чеккада, темир йўл захирасида
Фақат битта вагон мунғайиб турар.*

“Ташландиқ вагон” шеъри руҳий драматизмга бойлиги, рамзийликнинг кучлилиги билан ажралиб туради. Ташландиқ вагон лирик қаҳрамоннинг символик образи. Вокзал – дунё, поезд – ҳаёт, вагон – одам, лирик қаҳрамон тимсоли. Вагон – шоир, лирик қаҳрамон ҳаёт шамолида елиб не-не маъволарни, далаларни, ҳатто шоҳлар базмига мезбон бўлди. Лекин начора ҳаёт шамоли ўз йўлида давом этар экан, йўлида учраган йилларни, вагонларни улаб, йўлда қолдириб кетаверади. Шоирнинг бу сатрлари ўқувчини ўйга толдиради. Шоир учун таҳликали йилларда ваҳимага, тушкунликка берилмасдан яшаб, шоирлик бурчига хиёнат қилмасдан ижод қилиш ундан қанчалик ирода, куч, асаб талаб қилгани ёлғиз Аллоҳга маълум, биз бандаларига эмас. Шу боис уни балки Аллоҳнинг ўзи асрагандир, умрининг охиригача истеъдоди ва ижодий шижоатини пасайтирмагандир¹³³.

*Ҳеч ким қаторига энди уламас,
Ўрнидан жилмоққа етмайди ҳоли.
Ҳатто сувараклар яқин йўламас,
Ташландиқ вагон у. Шулдир аҳволи.*

Баъзи сабаб ва ўзгаришларга кўра, шоир ижтимоий фаолиятида содир бўлган воқеалар, албатта, унинг кайфиятига қаттиқ таъсир кўрсатди.

Мазкур лирик шеърда катта ва кўп қиррали мазмун бор. “Қаёқдан келган у?” сўроқ конструкциясида ижодкор дунёсига назар ташлаш вазифаси қўйилса, “билмайди биров” жавобида эса уни заминий модиятдан баландлигига ишоралар бор. Шунинг учун шоир саволига жавобни ўқувчидан кутмайди, қо-

¹³³ Эркакев А. Абдулла Орипов даҳоси. – Т.: Oltin-nashr, 2021. – Б.79

лаверса, адресатнинг тайинли жавоби йўқлигини ҳам жуда яхши билади. Шоир лирикасини статистик таҳлил қилганимизда, сўроқ аломатини 526 ўринда қўллаганини аниқладиқ. Сўроқ оҳанги бадиий матнда ижодкор мақсадини, хатти-ҳаракатини, баъзан кайфиятини ҳам ифодаб келади. “Нега кечикасан, менинг поездим?” сўроқ гапида адресат мавхум. Бу ерда аниқ жавоб талаб этилмайди. Шунчаки лирик қаҳрамон толиққан руҳининг тезроқ манзилга етиш нистагини кучайтириш маъносида ишлатилган. Бу каби асар қаҳрамонлари реал воқеликни эмас, балки бироз самовотга тегишли, мавхум дунёга тегишли саволларга жавоб излайди. Яъни лирик қаҳрамон нутқидан ҳам маълумки, унинг қарашлари, хатти-ҳаракати, руҳий эҳтиёжи реал маконда тўлиқ қондирилмаган. Жамият қабул қилган айрим меъёрлар унга зид ва ёки, аксинча. Шу нуқтаи назардан шоир рамзий образларга мурожаат, савол тарзида ўзининг ҳолатини қаламга олади. Булар замирида ижодкорнинг ўқувчига айтмоқчи бўлган кодли маълумотлари мавжуд. Шу тариқа ижодкорнинг инкори, эътирофи, эътирози, севгиси, ғазаби, нафрати, соғинчи, талпиниши, умидсизлиги каби руҳият қатламлари кашф этиб борилади. Шоир ҳеч қачон ўзини одамлардан, жамиятдан, фаолиятдан айро тутмаган. Ҳонанишинлик, ғам билан ёлғиз курашиш, тушкунликка тушиш унинг табиатига бегона. Шунинг учун ҳам у энг қийин, энг оғриқли жараёнларда ҳам шеър ёзишга куч, ирода топа олди.

Абдулла Ориповнинг лирик қаҳрамони мулоҳазакор, донишманд ва ўз навбатида, ўта камтар инсон. Шоир шахсиятидаги самимийлик ва камтарлик унсурлари асарларида ҳам кўзга ташланади. Шоир ўқувчини поэтик оламига сездирмай олиб киради, ўз нутқига, суҳбатига шайдо қила олади. У қаламга олган жиҳатлар ўқувчи онгига ҳам таъсир кўрсата бошлайди. Бу ҳолатнинг икки асосини кўрсатиш мумкин:

1. Шоирнинг юксак поэтик маҳорати.

2. Автоцензуранинг кучлилиги, яъни матн устида ишлаш тамойили.

Шоир адабий мероси ўзбек халқининг миллий, тарихий, маданий белгилаларини ифодаловчи омил ҳамдир. Агар шоир лирикасини миллий-маданий сифатларни акс эттирувчи манба сифатида кўриб чиқсак, ҳақиқатан ҳам, индивидуал масалалардан кўра, умуммиллий, умуминсоний муаммоларга кўпроқ эътиборни кўришимиз мумкин.

*Миллат деганлари бир дарахтсимон,
Илдизи заминнинг қаърига етган.
Кишилик бошига тушган ҳар тўфон,
Унинг ҳам бутоғин синдириб кетган.*

(“Инсон шарафи”, 2015, Хьюстон)

Юқоридаги парча прецедент матнга хос бўлиб, унда шоирнинг миллат тарихига бўлган кенг қамровли қарашларининг гувоҳи бўламиз. Шоир инсонни шарафлаш асносида бир фарзанд ўлароқ кўрган-кечирганларини, тажрибасини қисқа матнга жойлайди. Бу эса ўқувчини мушоҳадага, тафаккур юритишга, маданий, тарихий хотирасини тиклашга туртки беради.

Шоир ижодий концепциясининг ўзига хослиги юқоридаги каби прецедент матнлар орқали фикрни кенг қамровли ифодалашида намоён бўлади.

Лирик қаҳрамон муаллиф билан руҳан яқин, унинг борлиққа муносабати, маънавий қиёфаси, биографик кечмишларида ўхшашлик бор. Баъзан иккисини ажратиб бўлмайди, негаки шеърият табиатининг муҳим қирраларидан бири автопсихологизмдир.

*Ўтган йўлларимга кўз ташлаб гирён,
Гоҳида ўзимга қоламан ҳайрон.
Руҳим замин узра учса ҳам баланд,
Таним бир умрга бўлди занжирбанд.*

Масалан, “Ҳаёт ибрати” шеъридаги лирик қаҳрамон шоирнинг ўзи. Шу ўринда Алишер Навоийнинг “Занжирбанд шер” тасвирини эслаш орқали, катта истеъдодларнинг руҳий кечинмалари нақадар уйғунлигига амин бўламиз.

Шоир ўтган умр йўлларига назар ташлар экан, алдоқчи, сийрати тушунуксиз ҳамроҳлардан зада хотираларини эсга олади. Ёш дўстига, яъни авлодларига мурожаат қилар экан, ҳаётда фақат она Ватан ва Онагина унга беминнат меҳр кўрсатишини, уларни асраб-авайлаш кераклигини уқтиради. Шеърда лирик қаҳрамон кишилиқ олмошининг биринчи шахс шаклида “мен” тарзида ифодалаган. Шоир лирик кечинма ёрдамида умрномасини ифодалашга, дунёни иррационал идрок этишга интилади. Унга ҳамроҳ туйғулар тасвирини беришга интилади.

Шоир қўллаган фаол усуллардан яна бири бу диалогдир. Яъни ижодкор “мен” ва “бошқалар” ўртасидаги тафовутни, коммуникатив муносабатни диалоглар орқали очиқ беради.

– Нега мени севмадинг?
– Кўзгинанг юлдуз учун.
– Нега мени демадинг?
– Қошгинанг қундуз учун.

Бу ерда ошиқ юракнинг дилидан кечган савол-жавоблари акс этган. “Дўстларим” шеърида эса дунёнинг ўткинчилигига шоирнинг муносабати айнан диалоглар орқали кўрсатилади.

– Нега қаддинг эгик, нега бошинг ҳам,
Нега нигоҳингни тортади тупроқ?
– Менинг ер устида танишларим кам,
Менинг ер остида дўстларим кўпроқ.

Мазкур шеър таҳлили орқали номаълум шахс ва муаллиф диалогининг зоҳирий мазмунида руҳан ёлғиз киши тасвири англашилса, лирик қаҳрамон-

нинг жавобида қалбининг ботиний мураккаб ҳолати юзага чиқади.

Савол эгаси “номаълум шахс” қадди эгик, боши ҳам қаҳрамонни сўзлата олиш салоҳиятига эга қандайдир донишманд кишининг кўринмас образи. Бу ҳолатни икки хил талқин қилиш мумкин. Биринчидан, шоирнинг ўз-ўзига, қалбига мурожаати, иккинчидан, шоир ва ўзга шахснинг коммуникатив муносабати сифатида.

“Ҳаж савоби” ҳазил шеъри эса бутунлай диалоглар асосига қурилган. Мухбир йигит ва Ҳожи бобонинг сўзлашуви орқали савоб эмас, тадбиркорлик йўлида зиёрат қилиб қайтган отахоннинг “асл юзи” очилади. Мухбир йигит сиёсий хушёр, ибодат эркинлигини яратган шарт-шароит ҳақида ҳожининг муносабатини билгиси келса, Ҳожи ота эса бозор иқтисодиётининг катта имкониятларидан тўлқинланиб кетади. Зиёрат амаллари қолиб, Макка, Мадинанинг бетакрор бозорларини айланганини, олиб борган атлас матолари арзон кетганини пеш қилади. Бу билан шоир амал ва ният доим ҳам бир бўлавермаслиги, шакл мазмунни ифодалай олмаслигини айтмоқчи бўлади.

Бу ерда лирик қаҳрамон айнан тасвирланмайди, балки у кузатувчилик позициясида туради. Чунки мухбир йигит ва Ҳожи боболарнинг прототиплари кўплаб топилади. Шоир мухбир йигит образига журналистларга хос синчковлик, қаҳрамонларни гапиртира олиш маҳорати, нутқий соддаликни сингдирса, Ҳожи бобо образига эса маишийлик қобиғидаги одам сувратини жойлайди. Мисол учун, қуйидаги парчага аҳамият қаратайлик:

Мухбир:

*Халқ айтади, чучварадан гўштдир маъни,
Сиз кўрдингиз Макка билан Мадинани.
Қаъбатуллоҳ дарвозаси қандоқ экан?
Ҳожи бобо, ўшалардан сўзланг, қани?*

Ҳожи бобо:

*Қаъбатуллоҳ жамолига йўқдир тараф,
Аммо-лекин бозори ҳам мақтов талаб.
Харидорлар дурбин борми, деб сўрашар
Мухбир болам, ҳайрон бўлдим шунга қараб.*

Шоир психологик қатламларни эътиборга олган ҳолда икки шахс нутқидаги икки кутбни кўрсатади. Мазкур шеър худди драматик асардаги сахна кўринишини эсга туширади. Шоир топган образлар шеърий матн доирасида ўз ролларини ижро этадилар. Шеърда шоирнинг кинояли нигоҳи ортида одамга нисбатан барқарор муносабати турибди.

Гарчи Ҳожилик катта мақом, у ҳаммага ҳам насиб этмаслиги мумкин. Шоир бойлик илинжида бу неъмат савобини англамасдан, ислом маърифати орқали талаб қилинадиган одоб-ахлоқ қоидаларидан чиқиб кетган “ҳожи боболар” ни танқид қилади. Лекин бу муносабат мутлақо шахсий, шоир уларни ўзгартириш фикридан тамомила йироқ. Шунинг учун ҳам қаҳрамонлар қиёфаси диалогларда маҳорат билан очилади. Диалог усули асарда кўпгина вазифаларни бажарган. Масалан, кенг қамровли савол ёрдамида коммуникатив вазият майдонга келган. Қолаверса, мухбирнинг саволи шоир ғоясини асар матнида ҳаракатини фаоллаштирган. Саволда ҳам, жавобда ҳам эмоционал ҳолат бор, диалогларда тирик одам ташвишлари мужассам.

Мухбир образи ҳамсухбатига мурожаат қилар экан, унинг нутқида ҳавас, орзумандлик, қизиқиш бор. Ҳар икки қаҳрамоннинг нутқий муносабатида муайян аутопсихологик характер хусусиятлари кўзга ташланади. Мухбир йигит Ҳожи бобога фаол таъсир кўрсатишга интилса, Ҳожи бобо эса зиёратнинг харажатидан сўзлаб, унинг қизиқишларини сўндиради. Саволнинг нутқ жанри бошқа жанрларга нисбатан устун мавқени эгаллаганлиги сабабли биз

унинг лингвистик ва матн хусусиятларини батафсил таҳлил қилдик.

– *Сени ошиқтирди қандайин сабаб,
Шошиб келмоқдасан нимага, нечун?*
– Ахир **мен** талпиндим меҳрингга қараб,
Сен билан рўпара бўлмоқлик учун.

– *Анави кимса-чи, кетмоқда чопиб,
Бунча ҳам безовта - нимага, нечун?*
– Билсанг, у ғанимдир – бормоқда қочиб,
Сен билан рўпара бўлмаслик учун.

“Икки ҳолат” шеъри ҳам диалог тарзида яратилган бадиий матнга мисолдир.

Асарда шоир бевосита савол-жавоб ҳаракатлари воситасида икки қутбни, яхшилик ва ёмонликни характерлайди. Асарда шоир, дўст, ғаним, мен-сен-у образларига ишора бор. У меҳрга интилади, руҳий жиҳатдан яқин суҳбатдош дийдорига шошилади. Бу дўстликни кўрган ғаним эса уларга жисман ҳам, маънан ҳам яқин кела олмайди. Шунинг учун қочишга мажбур.

Ҳамсуҳбатига мурожаат қилар экан, мен, сен, у олмошлари орқали дўстлик, яқинлик ўрасидаги учлик доира чегараларини аниқ кўрсатади.

Шеъриятнинг ўзига хос томонларини тадқиқ этишда унинг шакл хусусиятлари ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Адабиётда шакл ва маъно ўзаро бир-бирини тақозо этувчи воситалар бўлиб, шоирнинг мақсади, ғояси ва маҳоратини англашда яқиндан кўмак беради. Адабиёт назариясига оид манбаларда шакл ва мазмуннинг уйғунлиги, уларнинг аҳамияти ва шеърнинг жозибасини англашдаги ўрни хусусида кўплаб адабиётлар мавжуд. Профессор Ҳамидулла Болтабоевнинг “Шарқ мумтоз поэтикаси” китобида ҳам шакл ва мазмуннинг ўзаро муносаба-

ти хусусида сўз боради. Шакл ва мазмун муносабатига доир шарқ мумтоз манбаларидан иқтибослар келтиради: “Адабиётшунослик илмида ҳам шакл мазмунга етказувчи воситадир. Мазмун эса шакл воситасида етказилаётган моҳият, ифода қилинаётган нарсаси. Ҳар бир нарсаси ёки ҳолат шакл ва мазмуний жиҳатни ўзида қамраб олади ё акс эттиради”.¹³⁴ Мана шу моҳиятдан келиб чиққан ҳолда Абдулла Орипов шеъриятини тадқиқ этар эканмиз, унинг ижодидаги шаклий хусусиятлар шоирнинг ҳар бир шеърдаги кайфияти, ғояси ва ижодининг жозибасини белгилашда ўзига хос ўрин тутишига амин бўламиз.

Мумтоз жанрлардаги шеърлар асосан, ғазал жанрининг, шунингдек, маснавий, мухаммас, муашшарлар ҳиссасига тўғри келади. Шоир шеърлари текширилганда, у мавзу, образ ва ғоясидан фойдаланиши билан бир қаторда, бирор шеърий жанрнинг шаклидан ҳам қисман фойдаланганлигини ва натижада гўзал шеърий матн яратганлигини гувоҳи бўламиз. “Адабий жанрлар” китобида ғазалга шундай таъриф берилади. ...монорифмали, жуфт мисраларгина қофияланувчи, биринчи байтини матлаъдан, охириги мақтаъ деб аталувчи, кўп вақт беш байтлидан ўн икки байтлигича ёзилган, ҳар бир байти нисбий мустақил¹³⁵ асар эканлиги назарда тутилади. Ғазал ва мухаммас кўп ҳолларда арузнинг рамал баҳри вазнларида ифода этилганлигини кўриш мумкин. Маълумки, рамал баҳри ўзбек шеъриятида энг кўп истифода этилган баҳр тури сифатида қаралади, бунинг сабаби сифатида эса мазкур баҳрнинг бармоқ вазни билан оҳанги кўп ҳолларда ҳамоҳанг келиши билан изоҳланади. Шоирнинг ёшлик йиллари (1965) да

¹³⁴ Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2000. – Б. 82.

¹³⁵ Адабий турлар ва жанрлар (тарихи ва назариясига оид), 3 жилдлик, 2-жилд. – Тошкент: ФАН, 1992. – Б.193.

ёзилган “Этгали” радифли ғазали шу оҳангни ифода этувчи шеър туридир.

*Тўлганиб гул/ очилар боғ/ларни гулзор/ этгали,
Боғ сари дил/дор чиқар о/шиқларин зор/ этгали.*

Рамали мусаммани маҳзуфда ёзилган ушбу ғазал бошдан охир ишқий мавзуда битилган бўлиб, мазкур вазн ошиқнинг руҳиятини очишда, маъшуқага дил изҳорини баён этишида ўзига хос руҳ ва кайфият берганлигини кўришимиз мумкин, ёхуд

*Дўстлар, демангиз, мен шеър дoston ёзажакман,
Мен шеър дoston ичра бир афғон ёзажакман.*

Шоирнинг ушбу ҳасби ҳол ғазалини ҳам шоир ижодидаги ғазал жанрига киритишимиз мумкин бўлган шеърлар тоифасига киради. Бу ғазал ҳам рамали мусамманинг маҳзуф шаклида битилган.

*Ваҳки, ишқ саҳросида қолдим беишқ танҳо бу кун,
Чиқма, Қайс, оҳим билан ёнмоқда бу саҳро бу кун.*

Ушбу мисралар билан бошланувчи ғазал ҳам рамали мусамманинг маҳзуф вазнида битилган бўлиб, унда мумтоз адабиётнинг асосий мавзуси – илоҳий ишқ, ҳужрон, ёр васлига интилиш каби ғоялар акс эттирилган.

Бундан ташқари, Абдулла Орипов ўз ғазалларини ҳазаж баҳрида ҳам яратганлигини кўришимиз мумкин.

Бу ишқ сиррин китоб этдинг, китобинг ичра мен борман,

Ўқурман деб хитоб этдинг, хитобинг ичра мен борман.

– мисралари билан бошланувчи ғазали айни ҳазаж мусаммани солимда битилган бўлиб, шоирнинг сокин, вазмин кайфиятини ўқувчига кўчиришга хизмат қилади.

Абдулла Ориповнинг маснавийлари ҳам мумтоз адабиёт анъаналарини давом эттирган, асарларига ҳаёт берган адабий намуналардан ҳисобланади. Унинг “Қушчага” номли шеърини маснавий йўсинида ёзилган деб олсак бўлади. Бу шеър рамали мусаммани маҳзуф вазнида ёзилган бўлиб, унинг қофияланиши маснавий сингари бир байтда мисралар ўзаро қофияланиш шаклига эга. Маснавий шакли воқеани баён қилишга қулай бўлган жанрлардан ҳисобланиб, у адабиётларда лиро-эпик асарга ҳам ўнғай, ҳам шакли содда, ҳашамсизлиги айтилади.¹³⁶ Бу шеър XIX аср охири XX аср бошларида ўзбек адабиётида Муқимий, Завқий, Фуркат каби ижодкорларнинг шеърларига ўхшаш мавзуларни баён этганлигини кўриш мумкин.

*Эй қушим, кўк/ка қараб кўз/дан ёшингни/ тўкма кўп,
Бунчалар ан/дуҳи ғам ич/ра қафасни/ сўкма кўп.*

*Ношукурлик қилма мунча, соҳибингга айт шараф,
Ул сенга дон-дун бериб аҳволингга тургай қараб.*

*Ёгса ёмғир кўчаларда қолмагайсан зор-зор,
Йиғлама, қушчам, сенинг қулбанг-ку бор, қулбанг-ку бор.*

*Қайга ҳам боргай эдинг берганларида эрк сенга,
Шаҳр ахир ғиж-ғиж эрур, ошёнлари ҳам берк сенга.*

*Бош олиб қиш кунлари қайга кетардинг, жонгинам,
Оҳ бечора, билмагайсан сен жануб йўлларини ҳам каби...*

¹³⁶ Ўша манба. – Б. 198.

Шунингдек, маснавий шаклини ҳам, аруз вазнида ҳам бармоқ вазнида яратиш мумкинлиги илмий адабиётларда таъкидланган¹³⁷. Бу каби намуналар Абдулла Орипов ижодида кўплаб учрайди.

*Вужуд деганлари асли нимадир?
Дайр денгизиди юрган кемадир.
Бир кун бир қояга урилгай кема,
Руҳим, сен вужуднинг ғамини ема.
Юксак фазоларда айлагил парвоз,
Сенда на оҳанг бор ва на бор овоз.
Сенга на бўронлар кор қила олур,
Сени на йўқотиб, бор қила олур.
Сен мисли камалак – юксак ва сўлмас,
Камалакни эса парчалаб бўлмас.*

Бунда келтирилган маснавий гарчи арузнинг бирор вазнига тўғри келмаса-да, унинг қофияланиш шаклига кўра маснавий сифатида қабул қилишимизга асос беради.

Шоир ижодида мухаммас жанрига оид бўлган шеърлари ҳам мавжуд бўлиб, бу шеърий намуна шоирнинг “Биринчи муҳаббатим” шеъри айни шу жанрдаги адабий асар намунасига мисол бўла олади.

*Кеча оқшом фалакда ой бўзариб ботганда,
Зуҳра юлдуз милтираб, хира ханда отганда,
Руҳимда бир маъюслик, сокинлик уйғотганда,
Мен сени эсга олдим, биринчи муҳаббатим.
Эслаб хаёлга толдим, биринчи муҳаббатим.*

Яна шоир ижодида мумтоз адабиётнинг муашшар жанрига оид бўлган шеърий шакллари борлиги ҳам алоҳида эътиборга лойиқ. Унинг “Табиат” номли шеърини айни шу шакл намунаси сифатида келтириш мумкин.

¹³⁷ Ўша манба. – Б. 198.

*Узоқларда қолди туғилган уйим,
Ажиб болалигим қолди узоқда.
Қолди ҳоммапишга кўмилган уйим.
Қолди сингилларим бари йироқда.
Энди мен эслайман кўзларимда нам,
Ўша йилларимнинг оташ сеҳрини.
Кўмсаб талпинаман гоҳи-гоҳи дам
Мунис сингилларим маъюс меҳрини,
Шундай пайтда ўзинг айлагил шафқат,
Сингил бўла қолгил, менга, табиат.*

Бу каби шеърий шаклни шоирнинг эларо машҳур “Ўзбекистон” шеърини шу шаклдаги ижод маҳсули сифатида баҳолаш мумкин.

*Юртим, сенга шеър битдим бу кун,
Қиёсингни топмадим асло.
Шоирлар бор, ўз юртин бутун –
Олам аро атаган танҳо.
Улар шеъри учди кўп йироқ,
Қанотида қумуш диёри,
Бир ўлка бор дунёда, бироқ
Битилмаган достондир бори:
Фақат ожиз қаламим маним,
Ўзбекистон, Ватаним маним.*

Кўринадикки, Абдулла Орипов мумтоз адабиётнинг шакл ва мавзусини ўз шеърларида муваффақиятли тарзда қўллай олган ва муайян маънода мумтоз адабиёт анъаналарини давом эттиришга ҳисса қўшган ижодкордир.

Шунингдек, шоирнинг мумтоз адабиётдан таъсирланиши унда янгича шеърий шакллари пайдо қилишига туртки берган. Рамали мусаммани маҳзуф вазнида ёзилган, бироқ ғазал жанри талаблари билан қофияланмаган шу каби шеърлар борки, бунинг биз ижодкорнинг шаклий изланишларининг намунаси сифатида баҳолашимиз мумкин бўлади.

Шоирнинг бармоқ вазнида битилган шеърларининг ҳам алоҳида тадқиқ қилиш мумкин. Бармоқ вазнини асосини ташкил этувчи туроқлар турли хил шаклда қўлланган бўлиб, турли хил шаклдаги туроқлар турларни кўришимиз мумкин.

Шоир шеърлари қуйидаги шаклдаги туроқлардан фойдаланилган:

Якка вазн: $6+5=11$, $4+5=9$, $7+5=12$, $4+4=8$, $4+4+5=13$, $6+3=9$, $7+2=9$, $3+4=7$, $7+7=14$, $4+3=7$

Кўшма туроқ: $4+4-4$, $4+4-5$, $4+4=8-4+3=7$, $4+3-3+4=7$, $3+4=7-3+3=6$, $4+2=6-3+2=5$, $6-5$, $5+5=10-6+5=11$, $5+4-4+5=11$, $2+5-4+3=7$

Шоир шеърларини тадқиқ этар эканмиз, унинг ижодда асосий қисми $6+5=11$ шаклли вазндан фойдаланганлигига гувоҳ бўламиз. 60-йилларгача бўлган ижодий даврни ҳисобга олмаганда, умрининг сўнгигига қадар ушбу туроқдан унумли фойдаланган. Бахт, қувонч, ҳижрон, алам, муҳаббат, соғинч, дард, севинч – барча туйғуларни ифодаси шу туроқнинг шаклида қоғозга қуйилганлигига гувоҳ бўлишимиз мумкин.

*Олча боғларидан эсган шўх шамол,
Кўзларимни бир дам ёшлаб кетади.
Сўнгра ижод гули кўрсатиб жамол -
Сирли суҳбатларга бошлаб кетади.
Севган ва севилган диллар куйининг...*

Хатто ҳазил йўсинида битилган шеърларининг аксарияти ҳам $6+5=11$ вазнида ифодаланганлиги шоир учун ҳар доим мулозаҳа, фикрни вазмин ифодалаш етакчи ўринда турганлигини кўрсатади.

*Шу пайт етиб келди, ҳув паға булут,
Бошимизда ҳеч ҳам солмай гулдурос.
Виқор-ла тўхтади, сокин ва жим-жит,
Сўнгра тўлғонди-да сув қуйди шаррос.*

Кўринадики, шоирнинг ҳазил тариқасида ифодаланган шеърларида ҳам залвор бор, вазминлик мавжуд. Унда мушоҳада ва мулоҳаза бор.

Шундай бўлса-да, шоирнинг 1959 йилгача ёзилган шеърларида нисбатан енгилроқ бўлган $4+5=9$ шаклли бандлар кўпроқ учрайди. Буни ёш шоирнинг ёшлик шижоати, ғайрати ва кайфиятининг ифодаси сифатида талқин қилиш мумкин.

Танланган туроқ каби шеърининг мавзуси ҳам енгил ва ёшлик кайфияти, табиати ва руҳиятини ўзида акс эттирган шеърый ифодалар сифатида қабул қилиш мумкин.

*Гоҳ бутоққа, гоҳ гулга кўнар,
Тиним билмас сайроқи кушча.
Нечун баҳор сени ром этган,
Қайда эдинг, баҳор келгунча?
Кел, яшайлик, ҳамиша бирга,
Бизда баҳор, гуллар барчаси.
Билсанг мен ҳам чаман ўлкамининг
Шўх ва қувноқ, шод ўғилчаси.*

Шеърнинг руҳи енгил, ифодаси нисбатан содда. Шеърнинг оҳангини белгилаб берувчи вазн ва унинг асосини ташкил этувчи туроқлар шоир кайфиятини ифода этишда ҳам катта аҳамият касб этади. Абдулла Орипов ижодининг такомилени тадрижий тадқиқ этишда ушбу жиҳатлар ҳам алоҳида ўрин тутаяди.

Бундан ташқари, шеърнинг мазмунидан туйғуларнинг залворидан келиб чиққан ҳолда $7+5=12$, $4+4+5=13$ шаклли туроқлардан ҳам фойдаланганлигини кўришимиз мумкин. Бу шакл шеърнинг шоирнинг вазмин руҳий кайфиятини ифода этган, десак адашмаймиз.

Бу кайфиятни шоирнинг $7+9=16$ туроқли шеърида яна ҳам ёрқинроқ шаклда кўришимиз мумкин. Ҳорғин, эзгин руҳиятнинг тасвирини берар экан,

шоир бу жараёнда ўқувчининг кайфиятига ҳам шу ҳолатларни олиб киради ва шу орқали мазмунни яна-да тугалроқ ҳис этишга кўмаклашади.

*Маконда ломаконсан, энди қайдан излагайдурман,
Фигоним кимга айтиб, кимга сендан сўзлагайдурман.
Бировлар мотамида оху фарёд айлаган эрдим,
Сенинг-чун, эй, ғарибим, ич-ичимдан бўзлагайдурман.*

Хулоса қилиб айтганда, Абдулла Орипов мумтоз адабиёт асарларининг руҳини пухта ўзлаштирган ижодкор сифатида ҳам мазмунан, ҳам шаклан унумли фойдаланганлигини кўришимиз мумкин.

Шоир мумтоз адабиётнинг маснавий, мухаммас, ғазал, муашшар шаклларида ижодий намуналар яратган. Ижодкор жанрлардан фойдаланиш жараёнида ҳам аруз, ҳам бармоқ вазнидан фойдаланганлигини кўришимиз мумкин.

Шунингдек, шоир бармоқ вазнининг кўп фойдаланган туроқ шаклларида: $6+5=11$, $4+5=9$ асосан, шеърӣ шакл сифатида истифода этади. Шоир шеърлари мазмунининг мулоҳазага бой, фалсафӣ мушоҳадакорликнинг устунлиги шеърларига вазмин оҳангда ифода этилишига сабаб бўлганлигини кўришимиз мумкин.

3.2. Поэтик шакл янгиланишида индивидуал ижодий тафаккурнинг ўрни

Инсон руҳияти жуда мураккаб ва сирли. Руҳият илмини тўлақонли эгаллаш одам боласига берилмаган. Лекин шундай бўлса-да, уни тушунишга, таҳлил қилишга интилишдан ўзини тия олмайди. Буни баъзан ўзликни англаш деган баландпарвоз гаплар билан беаба ҳам кўямиз. Ўзимизни ўргана борган сари, нимадан хурсанд ёки хафа бўлишимиз, хоҳиш-истакларимиз, туйғуларимизни тасниф қилиш кўникмаси ҳосил бўлади. Яратган ато этган иқтидор ёинки ҳаётӣ малака сабаб касб ёхуд қизиқишларимизни ҳам аниқлаб оламиз. Лекин тасвирий санъат, мусиқа, театр, сўз санъати ҳар доим касбу кордан ҳам, турли жозибадор хоббилардан ҳам баланд туради. Шунинг учун руҳи соғлом ҳар қандай инсон ҳақиқӣ санъат қаршисида ҳайратланишдан ҳеч қачон тўхтамайди. Бу асарларни томоша қилиб, тинглаб, кузатиб, ўқиб маънавий озик олади, яъни руҳиятини илоҳӣ даргоҳдаги дақиқаларига сайр қилдиради ва илоҳӣ кучнинг мавжудлигига иймон келтиради.

Юқоридаги фикрлар ҳақиқӣ истеъдод соҳиблари ва уларни англаш йўлидаги машаққатларга дахлдордир. Бундай шахслар ижодини кузатганда, ўта шахсий, маишӣ масалалар деярли кўзга ташланмайди. Улар ижодининг аввал бошданок ўзига "юкланган юк"ни англаган ҳолда, умуминсонӣ даражада ижод қиладилар.

Ҳақиқӣ ижодкор инсон бошқа санъат асарлари ёхуд юксак истеъдод соҳиблари қаршисида доим таъзимда, эътироф этади, илҳомланади. Лекин ўз қалби ва ижоди билан яккама-якка қолган кезларда деярли ҳаммани ва барча нарсани унутади. Ҳатто ёзилаётган асари тақдири ва келажагидан ҳам беҳабар бўлади. Шунинг учун ҳам баъзан, кейинчалик ёзганлари оқибатида озор чекади, маънавий-руҳӣ қийноқларга дучор бўлади. Лекин у ич-ичидан

ёзганларидан ҳеч қачон афсусланмайди. Чунки, ҳақиқий ижодкор “қалб диалектикаси”га бўйсунди. Шон-шараф ва таъмадан йироқ бўлади. Ижод жараёни назаримда, аслида, ноҳақлик, адолатсизлик, ён-атрофдаги кишиларнинг тушунмасликлари, баркамоллик орзуси натижасида пайдо бўлган изтиробларнинг баёни ўлароқ санъаткор ҳис қиладиган руҳий лаззатдир. Негаки кўп асарларнинг биографик тадқиқи шуни кўрсатадики, муайян шеър ёхуд насрий асар замирида шоир ва ёзувчи бошидан ўтган воқелик ҳамда руҳиятидаги замондошлари “ёрдамида” зада бўлган қора нуқталарни (*“Мени мен истаган ўз суҳбатиға аржуманд этмас, Мени истар кишилар суҳбатин кўнглум писанд этмас”* – Алишер Навоий) кўп учратишимиз мумкин.

Психолог олимлар ижодий жараённи “ҳақиқий ҳаётда қондирилмаган ва амалга ошмаган хоҳиш-эҳтиёжнинг қондирилишидир”¹³⁸ деб баҳолайдилар.

Яна шундай тушунчалардан бири – эзотерикадир. Бу фанда матн остига яширинган маънолар мажмуи, деб изоҳланади. Деярли ҳар бир ҳақиқий асар замирида шу каби яширин маъноларнинг бўлиши табиийдир. “Эзотерик психология, бу - инсоннинг ички ҳолати ва қалбини англатувчи илм. Бу юнунча сўздан олинган бўлиб, ички билим ва ички ҳолат, деган маънони билдиради. Бу ичимиздаги аслиятни англаш усулидир”.¹³⁹ Бу неъматдан ҳар ким ўз ҳовучига сиққанини олади. Алишер Навоий ижодининг асрлар мобайнида ўрганилиб келинаётганининг сабаби шундадир, балки. Ёки бунга мутасаввуф олим ва шоирларнинг асарларини ҳам мисол қилишимиз мумкин. Жаҳон адабиётида ҳам бу каби талқинга лойиқ асарлар талайгина.

¹³⁸ Л.В.Выготский. Искусство и психоанализ. Психология искусства. – М., 1986. С. 91-110.

¹³⁹ <http://muzaffar.uz/sirli-olam/3295-ezoterik-psixologiya-nima.html>.

Биз ушбу фаслда Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Ориповнинг “Ранжком” драматик достони хусусида тўхталмоқчимиз. Асар 1988 йилда ёзиб тугатилган. Достоннинг мағзини тўла англаш, шоирнинг кечинмаларини ҳис қилиш учун айни йилда ёзилган шеърлар мазмун-мундарижаси билан танишиш керак бўлади. Шоир “Танланган асарлар”ининг Иккинчи жилдида ушбу йилда ёзилган шеърлари ҳам хронологик тартибда ўрин олган. Унда “Умр”, “Узлат”, “Ўғлим Илҳомжонга”, “Тараққиёт”, “Гап битта”, “Ўйламай нетайин”, “Дўрмонда куз”, “Ирим”, “Тоқат”, “Таскин”, “Эътиқод” каби шеърлари мавжуд. Бу давр оралигида ёзилган шеърларнинг аксариятида қандайдир руҳий синиқлик (*Томай-томай деган томчидай юлдуз, Менинг руҳиямга ғоят муносиб*)¹⁴⁰, дунёдан кўнгил узиш (*Менга узлат керакдир, Издиҳомдан тўйганман*)¹⁴¹, меҳрнинг танқислигидан ажабланиш (*Ҳозир меҳр булоғи тинди, Бу ҳолни ҳам иримга йўйинг, Қизларингиз туғилса энди, Номларини Меҳрихон кўйинг*)¹⁴², жамиятдаги айрим ҳолатларга истеҳзоли қараш (*Бир замонлар отар эдик, осар эдик, Энди эса мажлис қилиб ўлдирамиз*)¹⁴³, фалсафий хулоса (*Топтадинг даврлар эътиқодини*)ларга гувоҳ бўламиз.

Ушбу шеърлар ичида “Бор гап” деб номланган шеър алоҳида эътибор тортади. Чунки унда айнан 1988 йиллар воқелигига нисбатан шоир қарашлари, руҳияти кульминацион даражада ўз ифодасини топган. Инсон боласи агар чиндан ҳам маънавий бутун бўлса, гарчи бу қанча ирода талаб қилса-да, кўз ўнгида яшнаб турган майсани босмасликка, жигарбанди гуноҳини кечири олишга куч-ирода топа олади.

¹⁴⁰ Абдулла Орипов. Иккинчи жилд. Танланган асарлар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – Б. 123.

¹⁴¹ Ўша манба. – Б. 121.

¹⁴² Ўша манба. – Б. 136.

¹⁴³ Ўша манба. – Б. 130.

Шеърнинг иккинчи бандига келиб шоир муддаога ўтади. Юқоридаги икки жиҳатга яна икки ҳолатни муқояса қилади.

*Қанчалик ирода, қанча куч керак,
Нораво Ватанни севмоқлик учун.
Қанчалик ирода, қанча куч керак
Норасо элга сўз демоқлик учун.*

Асар ёзилган йилларда мамлакат ҳаётида ва одамлар дунёқарашида ижтимоий-сиёсий хаос кузатилаётган давр эди. Мустақилликни орзу қилган шоир нораво Ватан деганда, собиқ иттифоқни назарда тутган. Ва баайни ёзганларини тушунмайдиган элатдошларидан ҳам кўнгли тўлмайди. Одамларнинг қотиб, темир машинага айланиб қолаётганидан азобланади. Чорасини кўрай деса, аҳвол бу. Алал-оқибат шеърни ирония билан якунлайди:

*Буларнинг баридан бўлмоқ-чун халос,
Икки газ арғамчи етгайдир, холос.*¹⁴⁴

Мана, “Ранжком” достонини ўқиш ва ҳис қилишга руҳан тайёрланиб олдик. Қолаверса, шоир хотирларида достонга туртки бўлган омиллар, сабаблар аниқ келтирилади: “Маълумки, мамлакатимизда қайта куриш ошкоралик окопларига кириб олиб, ўз манфаатлари йўлида бақириб-чақириб юргувчилар ҳозирча камаймаётир. Демагоглик, яъни шароитга мослашувчи худбинлик ҳамма даврда ҳам тараққиётга тўғаноқ бўлган. У, айниқса, маънавий жабҳада жамиятга катта зарар келтиради. Достонни сатирик оҳангда ёзишга уриндим. Чунки сатирада аниқликдан ташқари, шартлилик имкони ҳам бордир”¹⁴⁵.

¹⁴⁴ Ўша манба. – Б. 144.

¹⁴⁵ Абдулла Орипов. Ранжком // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1989. – №1. – Б. 2..

Асар шоирнинг шоҳ байтга тенг фалсафий қарашлари акс этган тўртлик билан бошланади. Яъни тўртлик достоннинг ўзига хос дебочаси ҳисобланади.

*Азизим, дил қасрига бесўроқ кира кўрма,
Унда қўш-қўш илонлар, аждаҳолар ётади.
Сен бировни топмай деб беҳудага от сурма,
Ҳар кимнинг ўз қуёши ўз уфқига ботади.*¹⁴⁶

Дастлаб, достоннинг номланишига тўхталсак. Ранжком – аббревиация тури билан ҳосил қилинган сўз, шоирнинг ўзига хос оригинал топилмаси. Ранж – бу ситам, алам, озор, ғам; ком – биринчидан, комитет сўзининг аббревиация йўли билан олинган биринчи бўғини, иккинчидан, ком сўзи мумтоз адабиётда турли маънолардан қўлланилиб, жумладан, тилак, истак, мақсад, баҳра каби мазмунларни ҳам англатади. Достон номланишида шоир ҳар иккисини ҳам назарда тутган десак, муболаға бўлмайди.

1. Ранжитиш билан шуғулланувчи комитет (Ранж-қўмита).

2. Мақсади ранжитишдан иборат бўлган жамоа.

Демак, нима бўлганда ҳам, бошқаларни ранжитиш, камситиш, озор бериш мақсадида фаолият олиб борувчи “қора ниятли” гуруҳ. Достонда қатнашувчилар сони ҳам санокли, атиги олти нафар. “Ранжкомчи”лар уч нафар, “эзилувчилар” ҳам уч нафар. Бу беихтиёр машъум қатағон йилларидаги “учлик”ни эслатиб юборади. Ёки агар достон ёзилган кезларда дунё аҳолиси сони беш ярим миллиард атрофида эканини эътиборга оладиган бўлсак, шоир дунё аҳолисини тенг икки тарафда кўради. Эзувчи ва эзилувчилар.

Шоир билан бўлган шахсий суҳбатларнинг бирида, “китобхонлару олимлар барча асарларимга жиддий баҳо беришди. Лекин назаримда, “Ранжком”

¹⁴⁶ Ўша манба. – Б. 5.

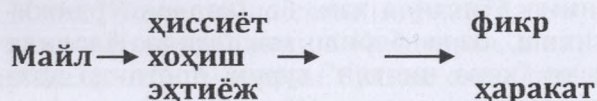
достонига унчалик аҳамият қаратилмади. Аслида айнан шу достонда кўп гапларни айтган эдим”, - деган эди.

Достондаги ҳар бир номнинг замирида катта мазмун яширин. Савол туғилади: нега савдойи олим, ғоз кўтарган чол ва фаррош аёл? Журнал номи нима учун “Ҳашорат” деб номланган?

Достонда қаҳрамонларнинг ўзаро тўқнашуви, дунёқараши, асл нияти бор-йўғи 138 та диалог воситасида очиб берилади. Анъанавий драматик достонлардаги каби сахна ва кўринишлар тафсилоти берилмайди.

Шоирнинг 1988 йиллар миёнасида ёзилган шеърлари билан достондаги лиро-эпик фожелик мазмунни ниҳоятда ҳамоҳанг.

“Кўпчилик психологларнинг фикрича, инсон хулқ-атворида асосий ўринни майллар (интилишлар) эмас, эҳтиёжлар эгаллайди. Ижтимоий тажрибани акс эттирувчи эҳтиёжларнинг ўзи майллар асосида шаклланади. Буни қуйидаги чизмада акс эттириш мумкин: ¹⁴⁷

Шоир қалбида уйғонган майл, энг аввало, маънавий бутун инсонни кўриш, бу ниятга эришиш йўлида муайян асар яратиш хоҳиши, ўзини қийнаган муаммоларни кимгадир айтиш эҳтиёжи (*лекин норасо элга сўз демоқ азобини ҳам унутмаслик керак – бу ерда шоирнинг “Бор гап” шеърига ишора қилинмоқда – таъкид бизники*)

Демак, кўринадики, “Ранжком” достони шоирнинг реал ҳаётини психобиографик ҳиссиётлари таъ-

сирида ёзилган. Қаҳрамонлар нутқи ва хатти-ҳаракатидан айнан ўша йиллардаги шоир руҳияти, замон ва одамларга бўлган ишончи ва ишончсизлиги, руҳий эҳтиёжлари акс этади. Аниқроқ қилиб айтганда, психоанализнинг тадқиқот методи ҳисобланган психобиография усули натижасида бунинг яхши аниқлаш мумкин. Бунинг учун ҳақиқий ижодкор асарини тадқиқ этишда камида у каби тафаккур тарзига эга бўлиш ёхуд ҳеч бўлмаганда, унингдек баланд туйғуларни ҳис эта билиши керак. Йўқса, ижодкор ўз “борлиғини”, асар “сир”ини ҳеч қачон очмаслиги мумкин. Натижада асарнинг моҳияти қолиб, баёни билан чегараланиб қолишга мажбур бўлади. Достоннинг сахнавий талқинида қаҳрамонлар ҳашоратлар образида намоён бўлади. Бу режиссёрнинг вақт сарфи ёки тафсилотдан қочиш учун ўйлаб топган топилмасидир. Лекин шоир достони Гулҳанийнинг “Зарбулмасал”и каби мажозий маънога эга. “Ранжком” драмасида Ғоз кўтарган чол образи бор. Бу пахта вильт касалини тугатишнинг “оламшумул” усули - ҳар бир эгатга биттадан ғоз қўйиб чиқиш соғлом ақлини йўқотган, бемаъни усулни зўр бериб тарғиб қилаётган одам жамиятнинг яна бир офати – демагог олимнинг аниқ образидир. Тасаввур қилиб кўринг, ҳар бир эгатга биттадан ғоз қўйиб чиқишнинг ўзи ҳам ўта кулгили, ҳам аянчли. Бу сатрларни ўқиган, ҳолатни кўз олдида келтирган китобхон қаҳқаҳа отиб кулади, шу билан бирга демагог олимнинг ҳолига ачинади ҳам.”¹⁴⁸

“Ижодкор психобиографиясини яратиш, эркин ассоциациялар таҳлили ҳам ижод психоанализида кенг қўлланилади. Ижод психоанализи муаллифнинг онг ости доирасига (ёки онгсизлигига) йўл

¹⁴⁷ Ижод психологияси. Маърузалар матни. – Тошкент, 2018.

¹⁴⁸ Равшанова Г. Абдулла Ориповнинг ҳажвнавислик маҳорати. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. – Қарши, 2020. – Б.69-70.

очади. Асарни психологик таҳлил қилишга, тўғри талқин этишга ҳам сабаб бўлади.¹⁴⁹

Психологлар психоанализ жараёнини кўнгилни одамлардан етган озорлардан халос этувчи, виждонни даволаш хусусиятига эга жараён деб ҳисоблайдилар. Шу нуқтаи назарни эътиборга олсак, дoston юқоридаги параметрларга тўлиқ мос келади.

Биз бу ўринда шоирнинг дostonини тўлиқ биография асосга эга, деган фикрдан йироқмиз, лекин шоир психобиографиясини белгилашда қимматли ўрин тутади. Инсон руҳий эҳтиёжларининг тинимсиз қондирилмаслиги натижасида эзилади, зўриқади ва “портлайди”. Бу оддий кишилар учун жаҳл, йиғи, стресс, депрессия кўринишида, ижодкорларда эса катта асар ўлароқ намоён бўлади. “Кўп шеърларимда ўзбек халқининг ўтмиши, бугуни ҳақида куюниб, уларнинг бўлакларга бўлиниб яшашидан чарчаган эдим. Шу маънода “Ранжком” деган асар ёзганман. Эл бир бўлса, тинч бўлса дейман”¹⁵⁰. “Ранжком” дostonини шоир руҳиятининг жамият ва унинг ичидаги кичик гуруҳларга нисбатан антипатиясини тўкиб солиш ҳамда қондирилмаган эҳтиёжнинг асарга айланишидан қониқиш ҳосил қилиш учун яратилган руҳий майдон сифатида талқин қилсак бўлади.

“Эмма Боварининг заҳарланиш манзарасини ёзаётган Флобер ўз тасаввуридан ўзи заҳарланиб касал бўлиб қолган. Мишьякнинг таъми, овыат ҳазм бўлмай қайт этиш фактлари унинг ҳаётида рўй берган”.¹⁵¹ Диккенс ҳақида К. Чуковский шундай деб ёзади: “Унинг тасаввури шунчалик ғайри табиий ва жонли бўлганки, унинг ўзи ўйлаб чиқарган нарсалар

¹⁴⁹ Ижод психологияси. Маърузалар матни. – Тошкент, 2018.

¹⁵⁰ Абдулла Орипов. Ранжком // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1989. №1 – Б. 2..

¹⁵¹ Грифцов Б. О писательском пути Флобера. М., “Шиповник”, 1922, 1 – китоб. – С. 144.

ўзига худди реал ҳаётдаги нарсасдек таъсир қилар эди. “Домби и сын” (Домби ва унинг ўғли) деган асарида боланинг ўлимини тасвирлашга тўғри келган, бу ўйлаб чиқарилган ўлим уни шунчалик тўлқинлантириб юборган эканки, ёзиб бўлгач, йиғлай-вериб унинг кўзлари ёшдан қизариб кетган ва шу ҳолда кечаси билан кўчаларда изғиб чиққан эди. Кулгили кишиларни, кулгили эпизодларни тасвирлаш тўғри келганда у кўпинча ўз столи ёнида ўтириб олиб тиржаяр, хуштак чалар, кўз қисиб қўяр, кулар экан. К. Паустовский: “Санъатнинг ҳамма буюк асарлари учун биз тасаввурдан миннатдормиз”, деб ёзган эди.¹⁵² Бунга ўзбек адабиётида ҳам мисоллар бор. Абдулла Қодирий яқинларининг хотирлашича, адиб “Ўткан кунлар” қаҳрамони Кумушнинг вафотидан дув-дув кўз ёш тўккан экан.

Дostonни ўқиш асносида беихтиёр кўз ўнгимизда шоирнинг жамиятдаги айрим ҳолатларга нисбатан газабдан, иложсизликдан чимирилган қошлари, асабий қиёфаси пайдо бўлгандек бўлади.

Дostonда Абдулла Орипов қаҳрамонлари “ўз-ўзини фош этиш” йўлидан боради. Шоир дантеёна йўл тутган ҳолда, замондошларининг ниқобини очиб ташлайди (*олим, оддий ишчи, овчи* – таъкид бизники).

Асар репликасидан то эпилогга қадар қаҳрамонлар нутқидан қора ранг, ўтирган хонадан бадбўй ҳид таралиб туради. “Рус формалист олимлари биринчи навбатда, бадиий асар шаклига, шакл ўзгаришларига, сюжет, композицияга, шаклий комбинацияларга, сўз ва товушлар рокировкасига, бўгин ва фонемалар табиатига эътибор берди. Дунё адабиётида уларга маслакдош адиблар ижодида янгича шакл излаш, янги сўз яшаш ва ҳатто: А - қорадир; Е - оқдир; И - қизилдир; У - яшил (А.Рембо)”; “А - қизил, О - қирмизи; И - мовий; У - қорамтир кўк (Август Шлегел); А - тиниқ-

¹⁵² Паустовский . Поэзия прозы. Сб. О писательском труде. М., 1955, 172- стр.

лик, рубубат; М- нотинч; О- завқ- шавқ; У- қўрқинч (Бальмонт) деб товушларни рангларга ажратиш, уларга махсус маъно бериш ҳолатлари ҳам кузатилади.¹⁵³

“Ранжком” достонини таҳлил қилиш жараёнида шоир ўзига хос “стилистик майдон” ҳосил қилганининг гувоҳи бўламиз. Демак, достон ўзига хос тарзда “кодланган” эзотерик маъноларга эга. Модомики, журналнинг бош муҳаррири мавжуд, лекин ички гуруҳ раиси алоҳида, раис ва савдойи олим қутби, ғоз кўтарган чол ва аъзолар қутби ва ниҳоят, Фаррош кампир каби қутблар. Абдулла Орипов ижодининг тадқиотчиси, адабиётшунос олим С.Мелиев достонга қуйидагича баҳо берган: “Жамият учун номатлуб ҳодиса қаламга олинган эса-да, кулги, юмор йўқ. Тўғри, асарда қитмир аскиялар, кулдиришга мўлжалланган қичима гаплар (масалан, тақирбошдан билиб туриб тароқ сўраш саҳнаси) йўқ эмас. Аммо булар беозор кулги, юмор уйғотмайди, аксинча достон саҳнидаги бўғиқ об-ҳавони баттар оғирлаштиради.

Асарда кулгининг йўқлиги “минус-усул” (яъни “йўқ усул” ҳодисасини ёдга солади. Кулгининг йўқлиги, беғубор кулгига мутлақо зид ҳолат асарда бадий вазифа ўтайди. Шаклан инсон бўлатуриб, инсонийликдан йироқ турган ранжкомчилар жозибали инсоний хислат – беғубор кулгидан маҳрум эканликлари табиий туюлади”¹⁵⁴. Асар таҳлили натижасида матндаги маъно қатламларига умумий ҳолда баҳо бердик. Модомики “Ранжком” достони қаҳрамонлари ҳали-ҳануз орамизда яшар экан, бу асар яна ўнлаб шу каби драмаларга илҳом ҳамда шеършуносларга фикр бериши табиий. Зеро, ўзликни англаш маънавий бутунликка ундовчи асарлар таъсиридан бошланади.

¹⁵³ Қаранг. Баҳодир Карим. Руҳият алифбоси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2018. – Б. 37.

¹⁵⁴ Қўшжонов М., Мелиев С. Абдулла Орипов. – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б. 63.

“Адабиётшуносликдаги психоанализ шундай тадқиқот усулики, унда бадий асар, онгсизлик (бессознательный) психологияси билан биргаликда талқин этилади. Психоанализда бадий ижод инсон психикасидаги қандайдир онгсиз, онгости жараёнларидан олинган импульс, инерциянинг рамзий маҳсули сифатида қаралади.”¹⁵⁵ Шоирнинг “Ранжком” достонини шу нуқтаи назардан таҳлил қиладиган бўлсак, ижодкор руҳиятининг акс этиш тамойиллари, образларни символик қиёфада акс эттиришга бўлган услубий изланишлари, воқеалар ривожига қаҳрамонлар нутқидаги психик динамикани акс эттириш маҳоратини аниқлаш мумкин. Достонда поэтик анъананинг янгиланиши, одам маънавий, руҳий қиёфасини синтезлашган усули орқали 1980 йиллар охиридаги ижодкорлар руҳиятидаги тушкунлик, қалбидаги заҳарликни бадий талқини индивидуал ва ўз навбатида умумий психологик талқин, десак янглишмаймиз. Асар хронотопида **инсон, жамият, вақт** учлиги чархпалаги оралиғида кечаётган воқеликлар, замон ва макондаги эврилишларнинг одамлар ҳаёти, руҳиятига таъсири ўзига хос композицион узвийликда ёритиб берилган. Достондаги айрим қаҳрамонлар метофоризациялаштирилган тасвирдир. Масалан,

Биз “Ранжком” миз, “Ранжком” миз.

Келажаги ганжком миз.

Қўринганни тишлай миз,

Ишимиз шу – ишлай миз.

Майли, кекса, майли, ёш,

*Беролмас бизга бардош.*¹⁵⁶

¹⁵⁵ Баҳодир Карим. Руҳият алифбоси. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018. – Б. 181.

¹⁵⁶ Абдулла Орипов. Иккинчи жилд. Танланган асарлар. – Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – Б. 364.

Шоир надомат, ҳасрат билан таъкидлаганидек, “ранжкомчилар” зарур бўлса, манфаат учун Регистонни вайрон қилишга, ўзи омон қолиш учун отасини тириклайин гўрга тиқишга, оғзи тўла луқма бўлса ҳам яна нафс илинжидан маърашга шай бадбин кимсаларнинг типик образидир. Шоир бундай авлод қандай қилиб шаклланиб бораётганидан даҳшатга тушади, руҳиятидаги саросималик, жамият дардига даво йўллари қидиради. Фаррош аёл нутқи орқали олисдаги қўл етмас орзулари кун келиб, албатта амалга ошишига чиндан ишонади.

*Узоқ-узоқ набиралар бахтига балким
Қутлуғ кунлар келаётир шарпасиз, сассиз.*¹⁵⁷

Шоир руҳий эҳтиёжи, онгости қатламларидан сизиб чиққан бу ният мустақиллик эди. Ижодкорларга хос савқи табиийлик билан энг биринчилардан бўлиб қутлуғ кунлар келаётгани дарагини берди. Достондаги худбин кимсаларнинг на халққа, на давлатга алоқаси бор. Шоир уларни алоҳида нейтрал қавм деб атади. Манфаатпарастлик энг катта иллат, одамни гуноҳга, жамиятни таназзулга етакловчи омил эканлигини қатъий таъкидлайди. “Ижод жараёнида шоирни нафрат ва ижирғаниш ҳолати чулғаб олса, асарда баданни жунжиктирадиган, сескантирадиган мудҳиш кимсалар пайдо бўлиб, улар сатира тиғи билан фош қилинади-ю, аммо инсоний меҳр кўрмаганликлари туфайли совуқ ва жозибасиз бўлиб чиқадилар”¹⁵⁸ – деб чуқур таҳлил қилади адабиётшунос олим С.Мелиев.

¹⁵⁷ Абдулла Орипов. Танланган асарлар. Иккинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – Б. 369.

¹⁵⁸ Қўшжонов М., Мелиев С. Абдулла Орипов. – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б. 61.

*Итда вафо бўлар, лекин унда вафо йўқ,
Суяк отган ҳар кимсанинг ялар пойини.
Суврат силлиқ, сийрати-чи, худбин ва куруқ,
Қароқчидек тўнаб кетар борган жойини.*¹⁵⁹

Бу мавзу шоир ижодида қайта-қайта қаламга олинди. Абдулла Орипов манфаатпарастлар гуруҳини ҳам ўз навбатида иккига ажратади. “Ҳаёт йўлларида” шеърида уларни Яловчилар ва Таловчилар деб атади.

*Қанча фиръавнлар келиб кетмаган,
Ер юзин қақшатган қанчалар хоқон.
Ва лекин уларга кучи етмаган,
Балки киши билмас, қўллаган пинҳон.*¹⁶⁰

Яна “Икки хушомадгўй” шеърида эса шоир бундай кимсаларнинг “ўз-ўзини фош этиш” усулини қўллаган.

*Охири меники бўлди хўжайин,
Ишларим юришиб кетмоғи тайин.
У кун ўзларини яладим анча,
Товонидан тортиб тиззасига.*

Ушбу шеърда суврати рисоладагидек, қандайдир ташкилотнинг чапдаст ходими, энг ёмони, орамиздаги учинчи одамларнинг шайтоний қиёфаси маҳорат билан чизилган. Ҳар қандай одамнинг мақтов ва мукофотлардан ўзгаришини эътиборга оладиган бўлсак, бундай кимсалар жамият учун ўта зарарли шахслардир. Қандайдир ижобий ишларнинг ижросига тўсиқ, давлат ва жамият бошқарувидаги

¹⁵⁹ Ўша манба. – Б. 370.

¹⁶⁰ Абдулла Орипов. Танланган асарлар. Саккизинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2016. – Б. 214.

кўзбўямачиликка олиб келади. Шоир “Кўриқчи ит” шеърида янада кескинроқ, аччиқроқ тарзда таъна қилади. Шеърдаги бойвачча йигит ва кўриқчи ит образлари ҳам метафорик тасвирдир.

*Орзу қилган экан бойвачча йигит,
Уй қурди, ақчани сарф этди талай.
Уйни кўриқларди лекин чўлоқ ит,
Бўйнигача қўтир, бир кўзи ғилай.
Шундоқ иморатни қурдингми, Одам,
Топиб қўй-да, энди лойиқ итни ҳам.*

Бу ерда ит образи салбий бўёқдорликка эга. Шоирга “Шеърларингиз, мисраларингиз тагида мина бор”, - деганимда, тўғри, қандай қилиб нашрдан чиққанига ўзим ҳам ҳайронман. Билган одам учун бу катта даҳшат”, деган эди кўрсаткич бармоғини тепага қадаб. Шеър 2015 йилда ёзилган. Айрим идораларда савлат тўкиб ўтирган ходимларнинг “Навоий”ни Ойбек ёзганми, “Ойбек”ни Навоий” деб турганларини эшитган шоирнинг дод деб юбориши тайин эди. Маънавият соҳасида-ку шу каби “фалончи”лар жавлон ураётган экан, бошқа жабҳаларни қўяверса ҳам бўлади. Уй – давлат, жамият, кўриқчи ит эса ана шуларни авайлашга, гуллаб-яшнашига масъул одамлар. Номувофиқлик, номутаносиблик авж олган уй қандай омон қолади?! Функционал вазифасини урдалай олмайдиган ходимдан давлат ҳам, жамият ҳам фойда кўрмайди. Мана “Ранжком”да қаламга олган кимсаларни шоир умрининг сўнггига қадар ёзғириб ўтди, уларга қанча-қанча фиръавнларнинг кучи етмаганидан надомат чекди.

2015 йил 13 майда ёзилган шеърда, унинг ўлими яқинлигидан гап очган элдошларининг ниятидан хабар топган инсоннинг аҳволини мужассам этган. Шеърдаги оғриқли оғирлик ўқувчи кайфиятига ҳам таъсир кўрсатади.

*Шогирдлар ўстирдим жойлаб жонимга,
Маҳрамдек санадим хонадонимга.
Оқибат ўшалар ҳатто ёнимга
Келиб ўтиришдан гўё ор қилди.*

Шеър биографик асосга эга. Шеърлари матбуотда чоп этилмай, телевидение ва радиоларда чиқишга тақиқ қўйилган паллада айрим шогирдлари ўзларини олиб қоча бошлашди. Ҳатто кўнғироқларига жавоб ололмаган кезларда шоир юрагида залворли оғриқ пайдо бўлгани рост, албатта.

*Ношукур эмасман умримдан зинҳор,
Бировдан қолишмас қадим халқим бор.
Кимнидир кўришдан қилсам ифтихор,
Ким мени кўришдан ифтихор қилди.*

Шеърни ўқир экансиз, шоир кечинмаларининг ўта чуқурлиги ва товланишидан ҳайратга тушасиз. Яъни олдинги сатрларда хўрсиниқ аралаш надоматни туйсак, кейинги мисраларда фахр туйғуси кўзга ташланади. Лирик қаҳрамон ҳам шоир, ҳам йиғлоқи кайфиятдан тамомила йироқ. Бу ерда олдинги бандда қаламга олинган ҳолат батамом унутилади. Лекин шоир қулоғига етиб келган ҳалиги гаплар юрагида чуқур из қолдирганини кейинги шеър орқали билиб оламиз:

*Бир халқда ғалати одат бор эди:
Ўлганлар азизу тирик хор эди.
Севган одамига тиларди ажал,
Ўтгач, улуғлашга интизор эди.*

2015 йил 1 июлда ёзилган ушбу шеър “Одат” деб номланган. Гарчи шоир бу шеърдаги эпик мазмунни “Ўзга халқ” ҳаёти деб тақдим этган бўлса-да, юқоридаги “Имон” шеърининг фалсафий финали деб ҳам

қараш мумкин. Лекин шоир бир марта санъат ва комилликдан йироқ кимсалардан хафа бўлса, тақдир кўп марталаб дўстлар ва мухлислар севгиси билан сийлади. Яъни ижод ва илҳомдан завқлана оладиган кишиларнинг борлигидан қувонди. Кўз олдимизда ифтихор ва афсус, шодлик ва қайғу онлари билан тўлган инсоннинг ҳаёт йўли бир-бир ўта бошлайди. Бу эса ҳали 16 ёшидаёқ миллат тақдирини ўзидан устун қўя олган шоир ҳаёти бўлса-чи? Шоирлик қисмати балки шундай лаҳзалари орқали ўқувчига мактаб вазифасини ўтаса керак. Абдулла Орипов шеърларини ўқиганда ниҳоятда мусиқий сатрлар, фалсафий хулосалар китобхонга тамоман бошқача кайфият бағишлайди. Асардаги сўзлар сизга бегона эмас, лекин ўхшатиб ёзишнинг асло имкони йўқ. Бир қараганда жўн, лекин ўта мураккаб. Секин-аста Абдулла Орипов лирикасида ҳам рамзийлик ўрин ола бошлайди. Масалан, “Кема”, “Вокзал”, “Поезд”, “Почта қутиси” кабилар.

*Учратдим ҳаётда турфа одамни,
Нокаслар тинч қўяр на ўнг, на тушда.
Улар юрагингга солган аламни,
Қабул қилармикан бирорта почта?*¹⁶¹

Шоир шеърларида баъзан ҳаётдан тўйган, одамлардан безган, узлатни соғиниб Олий дийдордан умидворлик мотивларини учратамиз. Лекин Абдулла Орипов ўлим сўзини ишлатишда эҳтиёткор бўлган. Бироқ асар мантиғи талаб қилган ўринларда, албатта, қўллаган. Бу билан шоир ҳаётсевар, ўлимни ўйламаган дея олмаймиз. У ҳар бир тушунчага фаласий ёндашган. Одамзодга англаниши мушкул жа-

¹⁶¹ Орипов А. Танланган асарлар. Танланган асарлар. 8 жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2016. – Б.37.

раёнларга аралашишни истамас ва тақдир измида қолдиришни маъқул кўрар эди.

*Мен уни севардим булардан ортиқ,
Хуруж айлаганди бедаво фироқ.
Аччиқ алам ичра ёнсам тутақиб,
Ўлимни жонимдан севаман, бироқ
Мен уни севардим ўлимдан ортиқ.*¹⁶²

У бирор ҳолатдан кўнгли тўлмаган ҳолларда, суянган инсонларидан кутилмаган муносабатни кўрганда, ўткинчи дунёга ҳам, унинг фуқароларига ҳам қўл силтаб қўя қолар, фақатгина бир жумла билан “аййй” дея афсус аралаш хўрсиниб қўяр эди. Бу хўрсиниқда унинг хотиралари, изтироблари, туйғулари, афсуси жамланган бўлиб, шоир оҳида надомат мотиви, нидога айланган изтироблари жаранглайди.

*Усмон шоир, умрим ўтди,
Энди нетай,
Пайти келди, пушаймоним
Баён этай.
Энг яхшиси, Бойсун тоғдан
Бирор ғор топ,
Чориғимни судраб унга
Кириб кетай.*¹⁶³

Аммо шоир шахсий қайғусини ҳеч кимга айтиш-ни истамаган. Унинг дардини, “ич”ини ёзганлари ошкор қилади. Шунга қарамай, шоир доимо шахсийликдан баланд турди, лирик қаҳрамонлари биргина

¹⁶² Орипов А. Танланган асарлар. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. Биринчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000 – Б.22.

¹⁶³ Орипов А. Танланган асарлар. Танланган асарлар. 8 жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2016. – Б. 217.

“мен” эмас, бутун бир миллат қайғусини, қувончини, оддий кунини, келажагини куйлайверади.

Шеърларида лирик қаҳрамон тасалли излайди, баъзан катта ҳақсизлик уни букиб қўйгандек бўлади.

*Комил бўлолмадик афсус, қўп замон,
Хатолар, ўкинчлар юрди сафма-саф.
Бағри кенг инсонлар ўзи бир томон,
Бадбин кимсалар ҳам бўлди бир тараф.*

Шоирнинг юрагини қоқ икки иқлим сифатида тасаффури қилиш мумкин. Бағри кенг инсонлар қўп тутганда туришни, яна илгари кетишни ўрганган, бундан розилик туйган бўлса, сафма-саф юрган бадбин кимсаларнинг озорлари қайта-қайта ўлиб, тирилишига сабаб бўлди. Шеърнинг номидаёқ шоир “Ўкинч”идан дарак беради.

Бу каби шеърларида ҳасрат мотиви, тошдек эзиб ташлаётган изтироблар жаранглайди.

Аммо юқорида айтганимиздек, шоир бундай қалб қайғусига қарамай, майда одамлар ва улардан келган озорлардан устун тура олди, миллат, халқ, топталган ғурур, сустлашган имон, янги авлод мавзуларида ўлмас асарлар яратди.

*Менинг ҳасратларим,
Сизлар бунча қўп,
Инон-ихтиёрим қўлга олгансиз.
Гоҳи ёлғиз-ёлғиз, гоҳида тўп-тўп,
Гўё туғишганим бўлиб қолгансиз*

Ҳасратнинг сурати турлича, гоҳида фарзанд, баъзан оға, дўст, шогирд, юртдош қиёфасида лирик қаҳрамоннинг бутун ихтиёрини издан чиқаради, лекин у барчасига жимгина бардош беради. Лекин бардошнинг чегараси бор, ҳасратдан тўйган шоир қадр

налайди, тасалли ахтаради. Атроф тўла одам, лекин лирик қаҳрамон ёлғиз.

*Тасалли топмассан на дўст, на майдан,
Секин остонангдан ўтлар чўзар бўй.
Номингни ўчирар энди ҳар қайдан
Тўртта ичиқора ёки ҳасадагўй.*

Остонадан қачон ўтлар бўй чўзади, қачонки бу ҳовлига кимдир оёқ босмаса, ёки хонадон эгалари ҳам кириб чиқмаса. Лирик қаҳрамоннинг қалб огриғига даво йўқ. Чунки одамнинг тафтини одам олади, ваҳоланки бу жараён аллақачон тўхтатилган. Лирик қаҳрамон ҳаммасини унутиб яшашга ҳаракат қилади, лекин қайта-қайта умидсизликка тушади. “Парадокс” шеърида “Бу тахлит яшашдан тўйди, бечора” дея олади, холос. Ҳасадагўй ва ичиқораларга қарши кураш учун кучи қолмайди, уйқусизлик ва ўлимни итоаткор кутиш бошланади. “Чидайсан болам” номли шеъри худди васиятдек тасаввур уйғортади:

*Ҳай дунё, ўзингни бир пулга сотдинг,
Калава топдинг-у учин йўқотдинг.
Мен каби охири ғафлатда қотдинг,
Менсиз қолганингда чидайсан, болам.¹⁶⁴*

Шундай ҳолатда фақат бир нарса юпанч бўла олади. Она дийдорини қўмсаш, унинг бетаъна, самимий меҳри тафтида ором олиш. Беғараз муҳаббатга топиниш худди онадек масъум қўшиқни, сокин сатрларни яратади.

*Ҳазрати Хизрга йўлиқсам, албат,
Фақат бир нарсани сўрардим фақат:*

¹⁶⁴ Орипов А. Танланган асарлар. Танланган асарлар. 8 жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2016. – Б. 98.

*Ёмон назарлардан толиқди руҳим,
Онам нигоҳини кўрсатинг ҳазрат.*¹⁶⁵

Гарчи юқоридаги мисралар ёзилганда шоир она-си ёшидан анча улғайган, мўйсафид ёшига етган эса-да, онага талпинади. Ҳаётининг илк лаҳзасида она сиймоси, нигоҳи орқали дунёни кўришни ўрганган кўзлар, товуш, ранг, тасвир, оҳангни илғаган қалб, идрок, барибир, яна ибтидога қайтишни истар экан-да. Шунинг учун ҳам шоир, *“Онажон, мен сени кўргим келади, Етмишни қоралаб қолган ёшимда”* деб тубсиз соғинчини баён этади.

Лирик қаҳрамон ота-она гарчи бу дунёда бўлма-са ҳам, барибир, фарзандлари бошида парвона бўлишига ишонади. *“Ватан меҳри”* шеърида олис юрт шифохоналарида даволанаётган шоирнинг руҳий ҳолати яққол кўзга ташланади:

*Эллик йил айро тушган икки жигарбанд мисол
Ака-сингил йиғлашдик, елкаларга қўйиб бош.
Шу лаҳза онам руҳи чарх урарди эҳтимол,
Балки отам арвоҳи тиларди бизга бардош.*

Онаизор руҳи бетоб фарзанди бошида чарх ураётганига, отанинг безовта арвоҳи бардош тилаб турганига ўқувчи ҳам ишонади, тасаввур қилади. Шеърда шоирнинг ҳам лирик қаҳрамоннинг, ҳам нафаси саси, шифокорларнинг қадам товушлари-да эшитилгандек туюлади. Соғлиқ, қадр, меҳр бебаҳо тушунчалар. Уни борида асраш керак. Лекин қадр ва меҳр танқис бўлган дунёда соғлиқни асраб қолиш қанчалик машаққатли иш.

*Ким бўлибман ахир мен, меҳрга зор-ку башар,
Чулғаб олмиш оламни зўравонлик ва ақча.*

*Оддий бир тўп тепарга қиёслаб кўрсанг агар,
Гомер ва Толстойнинг нархи бўларкан қанча?!*

*“Ватан меҳри”*нинг саккизинчи-тўққизинчи қисмларида ўз бирин, яъни яқинларини ерга топтаб, ҳузур топадиган қавмдан нафрат оҳанги акс этади. Лирик қаҳрамон, аввало, Ватанни соғинган, фарзандлар, қавму-қариндош меҳрини қўмсаган, шунинг учун ҳам меҳрнинг ҳар қандай кўринишини қабул қилишга тайёр, интиқ. Бамисоли Бобур Мирзо Ватанидан келтирилган қовунни ҳидлаб йиғлагани мисоли, шоир юрти шамолини, она тупроғи ҳидини олиб келган сингисини бағрига босиб кўз ёш тўкади. Қовун ва сингил эпитетлари бирлашиб, Ватан меҳри деган тушунчани ҳосил қилади. Зўравонлик ва бойлик бошқараётган ноқис дунёга боқар экан, илму ирфоннинг, заковатнинг, адабиётнинг баҳосини оддий бир тўптепар даромади билан қиёслайди. Жамиятдаги, ҳаётдаги таназзулнинг манбаини излашга ҳаракат қилади.

*“Бугунги шеърий жараёнда кечаётган фазилатлару камчиликлар инсон ва жамият ҳақидаги ҳақиқатларни айтишга интилиш билан боғлиқ”*¹⁶⁶.

Абдулла Орипов нафси қондириш йўлидаги даҳшатли ҳаракатлар оқибатида ҳаётнинг табиий мезонни аллақачон бузилиб кетганини очиқ ёзади. Дунёда содир бўлаётган турли офатларга ҳам инсон омилининг таъсирини рўй-рост ёзади:

*О, инсон омили, сўнгги сабабкор,
Тангри қошидаги ёлғиз далолат.
Ўзингнинг дардингга ўзингсан айбдор,
Ўзингга юклайсан ўзинг маломат.*

¹⁶⁵ Орипов А. Танланган асарлар. Танланган асарлар. 8 жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2016. – Б. 74.

¹⁶⁶ Раҳимжонов Н. Мустақиллик даври ўзбек шеърияти. – Т.: Фан, 2007, -Б. 52.

Шеър 2007 йилда ёзилган. Шоир самолёт кулаши, кема чўкиши, поезднинг йўлдан чиқиб кетиши барча-барчасига инсон омилини сабаб қилиб кўрсатади. Дунёдаги ўлим таҳдидининг ошиб бораётгани, инсоният азоблари ва интиҳого нақадар яқинлашиб қолганимиздан огоҳлантиради.

Шундай издиҳомда (шоирнинг шеъридан) ҳамма нарсага кўз юмиб яшашнинг иложи борми? Адолат, меҳр, самимият, виждон камайиб кетган дунёда яшашдан чарчайди. Шунинг учун шоир шеърларини ўқиганимизда, унинг лирик қаҳрамони маънавий ўлимни аллақачон кутиб олганини кўрамиз. Афсуски, кўп ўтмасдан, жисмоний ўлим содир бўлди. Асарларда муаллифнинг надомат тафсилотларини учратмаймиз. Қаҳрамон ва шоир кечинмаси ҳамда туйғулари орқали англаймиз. “Бу – Абдулла Ориповнинггина эмас, барча замон истеъдодлари чекига тушган азоб. Лекин истеъдоднинг кучи шу вартадан омон чиқиши, тараққиёт ва эзгуликнинг ичи қора ёвларига қарши ҳақ сўзни қайраши, улар йўлига ташлаган тошу тиканлар ичидан тоғдай юксалиб, босабот тура билишидадир.”¹⁶⁷

Абдулла Орипов деярли ҳар шеърида ҳақиқатни, ҳақ сўзни айтди. Севгисини ҳам, нафратини ҳам, надоматини ҳам рўй-рост қаламга олди. Ижодий концепцияси, бадиий нияти ва шахсияти бир бўлгани учун ҳам бу катта шеъриятда миллат ўзини топди. Миллий оҳангга йўғрилган битикларидан дардига дармон, руҳига қувват, онгига билим олди.

*Улуғ кашфиётлар сеники гарчанд,
Ўзингсан фалакнинг тенгсиз олими.
Бир кун меҳварида замин еса панд
Сабаб бўлмасмисан, инсон омили.*

¹⁶⁷ Ганиев И., Афоқова Н. Абдулла Ориф фалсафаси. – Т.: Muharrir, 2021. – Б.58.

“Инсон омили” шеъри худди шу ҳақиқат оҳангида айтилган. Финалга келиб шеър товушлар билан бойитилади. Эътироф, эътироз. Сўнгги тўртликнинг дастлабки икки мисраси мадҳия оҳангида келса, охириги икки мисрада бу жўшқинлик тўсатдан сўниб қолади. Яъни лирик якунда шоир, барибир, шубҳага боради. “Учинчи одам”, “Севгисиз одам”, “Темир одам”лар кезинаётган заминда фожеалар, даҳшатлар содир бўлишидан қўрқувга тушади.

Шоир лирикасида халқнинг тақдири ва дардини тўлақонли, образли ва яққол тасвирлаган. У доимо халқ билан бирлигини яширмади, шу билан бирга ёлғизлик тақдирини тан олган ижодкорга айлана борди. Ҳатто ҳазрат Навоий “*Эмас осон бу майдон ичра турмоқ*” деб таърифлаган шеъриятнинг катта майдонида мустаҳкам изини, адабий ёдгорлигини қолдиришга муваффақ бўлди.

Абдулла Орипов янги ўзбек шеъриятида алоҳида ўрин тутади. Гарчи тақдир шоирни анча мураккаб ижод ва ҳаёт йўлига лойиқ кўрган, бироз муросасиз даврда етишиб чиққан бўлса-да, ўша ҳамма нарса қолиплаган замонда ҳам янгича фикрлаш ва сўзлаш йўлидан тоймади. Шунинг учун тарих шоирни зарур бўлган бир пайтда халққа жасоратни, ўзликни қайтарган, шеъриятни янгиллаган ижодкор сифатида эътироф этди.

Абдулла Орипов лирикаси фалсафий шеърият бўлиб, унинг лирик қаҳрамони – теран сезги, нозик туйғу, мантикий фикрлаш, фавқулодда хулоса чиқариш қобилиятига эга шахс.

Муҳаббат мавзуси шоир ижодининг аввалида-ноқ етакчи мотивга айланган. Севгиси рад этилган ошиқ, севгисига ета олмаган жўшқин қалб ҳиссиёти катта истеъдод билан очиб берилади.

*Фақатгина бир куч бордир, фақат угина
Зор йиғлатар, қилолмайман мен унга тоқат.*

*Ҳаётимда чақнамайсан фақат сенгина,
Толемда сен бўлмадинг, бахтли муҳаббат.*

Бу эса илк давр шеърларида жуда яққол ифода-ланган. “Сендан йироқда”, “Айрилиқ кўшиғи”, “Қасам дара”, “Муҳаббат” шеърларида “ёрилмаган ярадай” қийнаётган севги дардини қаламга олди. Шоирнинг илк шеърларини кузатганимизда севгиси доимо жавобсиз, лирик қаҳрамон кечинмалари изтиробли эканини англаймиз. Бундай асардаги лирик қаҳрамоннинг руҳий изтироби чидаб бўлмас оғриқли ва ҳаяжонли, бироқ у ҳам шоирнинг ўзи каби дарддан ва зарбалардан устун кела олади.

“Шоир ижодида учрайдиган тўрт юздан ортиқ шахс номи, беш юзга яқин жой, шаҳар, тоғ, дарё, денгиз номларининг ўзиёқ унинг фавқулудда истеъдод соҳиби бўлишдан ташқари, қомусий билим ва хотирага ҳам эга йирик миллатпарвар шахс, жаҳон меҳварида миллий шеърият байроғини баланд кўтарган фидойи адиб эканлигини кўрсата олади.”¹⁶⁸

1957 йилдан 1966 йилгача бўлган даврда шоир сермахсул ижод қилган бўлиб, 150 га яқин шеър ва “Соя” достонини ёзган. Лекин афсуски, айрим сабабларга кўра дoston тўлиқ етиб келган эмас. Бундан ташқари, мана шу ўн йилликда шоир яна 227 та шеър ёзган ва 3 та таржима (А.С.Пушкин, Г.Гейне, Б.Пармузин) ни амалга оширган. Бу шеърлар эса шоир вафотидан кейин Ҳанифа Мустафо қизи ва Рухсора Ориповалар томонидан 2021 йилда “Шоирнинг туғилиши” номи остида нашр қилинди. Агар барчасини жамлайдиган бўлсак, шоир бу даврда 377 та турли мавзу, жанрдаги асарлар яратган. Ижодининг дастлабки ўн йилида асосан, табиат мавзуси етакчилик қилади. Кейинчалик севги, дўстлик мотивлари ҳам кўрина бошлайди. 1963-1964 йиллардан бошлаб,

лирикасида фалсафийлик, шеър финалида фалсафий хулоса бериш тамойили қатъийлашиб боради. Бу Абдулла Орипов феноменининг шаклланигандан далолатдир.

Абдулла Ориповнинг яна бир автобиографик шеъри “Қарши кўшиғи” деб номланади. Шеърда Қаршининг бир пайтлар чўл бўлгани-ю сув танқислиги муаммоси, шу қаторда бетакрор чўл баҳори, қайноқ саратон тафти, Искандару Кутайбадан қолган сонсиз даҳмалар, чингизийларни енгган Темурнинг ғалабали ҳайқириғи сингган ўтмиши, иқлими, одамлари акс этган. Шоир уни отаси Ориф бувага бағишлайди. Маълумки, Ориф бобо узоқ йиллар давомида раис лавозимида фаолият кўрсатган, Қаршининг обод шаҳарга айланишига камарбаста бўлган инсонлардан эди. Шеърда шоирнинг бобоси Карим ота ҳақида ҳам сатрлар учрайди. Яъни қатра сув умидида қудуққа шўнғиган, бекилиб қолган сувнинг кўзини очиш, қишлоқдошларига обинажот улашиш мақсадида, эзгу амалга интилган бобо тасодифан фожиага учрайди. Яъни йиллар давомида йиғилиб қолган заҳарли газ таъсирида вафот этади.

*Шу боисдан саҳронинг қалбида бир гўр ётар,
У менинг бобом қабри, қизимнинг бобожони.
Ҳар ўтганда руҳимга туганмас қайғу ботар,
Қултум сув ҳасратида узилган йигит жони.
У бир замон қудуқнинг тубида қолган экан,
Сув кўзин очай деса, босиб қолибди тупроқ.
Шум ажал бояқишнинг пойидан чалган экан,
Тўғрироғи, муҳтожлик дастини қирққан кўпроқ.*

Мана шундай воқеий ҳодисалар, аждодларининг танти ҳаракати “Қарши кўшиғи”дек муаззам шеърнинг яралишига туртки бўлган бўлса эҳтимол.

Абдулла Орипов ижодига назар ташласак, унинг шеърларида табиат образини, лирик қаҳрамон би-

¹⁶⁸ Ғаниев И., Афоқова Н. Абдулла Ориф фалсафаси. – Т.: Muharrir, 2021. – Б.26.

лан уйғунлигини кўрамиз. Шоирнинг яна бир био-
график шеърлари қаторига “Табиат” шеъри ҳам
киради. Тўрт ўғилнинг кенжаси бўлган Абдулла
Ориповнинг илм истагида Тошкентга келиб ўз яқин-
ларидан бир қадам йироқлашиши, уларга бўлган
соғинчи қалбидан бетакрор мисралар бўлиб қуйи-
либ келган. “Табиат” шеъри айнан шундай соғинч
ҳосиласи. Шоирнинг банддан-бандга ўтиш жараёни-
даги табиат образига мурожаати орқали қишлоқда
қолган мунис сингиллари, жасур акалари, дониш-
манд ота-ю, она меҳрини нечоғлик кўмсаганини ан-
лаш қийин эмас.

*Узоқларда қолди туғилган уйим,
Ажиб болалигим қолди узоқда.
Қолди ҳаммопишга кўмилган ўйим.
Қолди сингилларим бари йироқда.
Энди мен эслайман, кўзларимда нам,
Ўша йилларимнинг оташ сеҳрини.
Кўмсаб талпинаман, гоҳи-гоҳи дам
Мунис сингилларим маъюс меҳрини,
Шундай пайтда ўзинг, айлагил шафқат,
Сингил бўла қолгил, менга, табиат.
Ақлим танидиму қошимда шу кун,
Жасур акаларим сафини кўрдим.
Уларнинг бари ҳам ботир ва дуркун,
Мен улар сафига шеър билан кирдим.
Энди мен эслайман, кўзларимда нам,
Ўша давраларнинг оташ сеҳрини.
Кўмсаб талпинаман гоҳи-гоҳи дам,
Жасур акаларим ажиб меҳрини.
Шундай пайтда ўзинг, айлагил шафқат,
Ака бўла қолгил менга, табиат.*

Инсон шодон кунларида, теварагида ёр-дўстлари
жамул-жам турганида жигарларини у қадар соғин-
маслиги мумкин, лекин ўзи билан ўзи қолган дам-
ларда ёхуд исмсиз дардлар қуршовида беминнат

меҳр кўрган жойи, туғилиб ўсган маскан, хонадо-
нини ички бир синиқлик, талпиниш билан кўмсай-
ди. Гоҳида ана шу яқинлардан йироқлик, соғинч,
донишманд отанинг панд-насиҳатларию, тупроққа
кўйилган она меҳрини табиатдан қидиришга эҳти-
ёж сезади.

Нима бўлганда ҳам, болалик ортда қолди, шўхли-
гу эркалик ширин хотирага айланди. Олдинда кат-
та ҳаёт, турмуш деган улкан мактаб кутиб турибди.
Тапланган йўл, кўзланган мақсад фақат олдинга чор-
лайди. Энди соғинч шеърга кўчса-да, онаси, опа-син-
гиллари меҳрини жажжи қизларида туяди.

1972 йил Абдулла Орипов энг катта қизи Шоира-
га бағишлаб “Яхмалак” шеърини ёзади. Ўша йили 2
ёшга тўлган қизалоқни илк қор сайлига олиб чиққан
ота, фарзанднинг шўхликлари, шодон қийқириб ях-
малак отишига, ҳавас билан боқади.

*... Илк бор ҳаётингда қор сайлидир бу,
Изингдан шуғладек югурар кўзим.
Кўрқма, полапоним, чекмагил қайғу,
Йиқилсанг, турғазиб кўярман ўзим.*

Болалик беғубор дам, “бувининг бағридек юм-
шоқ” бўлган бу ёруғ дунё кучоқ очиб турган палла-
да, ота-она бағрида ҳаётнинг асл моҳиятини англаб
етмайдиган, фақатгина ўйинқароқлик билан ўтади-
ган ширин даврни ёзиб, шоир ўз болалигини эсла-
ган бўлса эҳтимол. Қизалоқнинг шодон қийқириши-
ни кузатар экан, унинг ҳаёт қийинчиликларида дуч
келганда, йўллар машаққатларини тортган маҳалда,
“олис яхмалакни” эслашини истайди. Негаки йўллар
як излардек текис, равон эмас.

*... Чунки она қизим, ёруғ жаҳонда
Равон йўл битта шу: бу ҳам яхмалак.
Ҳали улғаярсан, униб-ўсарсан,
Гапларим маъносин англарсан ҳали,*

*Олис яхмалакни эслаб қўярсан,
Йўллар машшақтин тортган маҳали.
Ҳозир-чи, кезавер, майли, бепарво,
Мурғак юрагингда ғусса тутмагин.
Бахтинг бутун бўлсин, қизгинам, аммо,
Дунёдан яхмалак отиб ўтмагин.*

Қийинчиликлар, мақсад йўлидаги тўсиқларни енгиб ўтиш инсонда ирода кучини тарбиялайди. Уни, руҳан бақувват бўлишини таъминлайди. Аслида машаққат ҳаётнинг асл моҳиятини тушунишга ундайди. Шунинг учун ҳам шоир фарзандининг баркамол бўлишини истаб, “норавон” йўлни-да раво кўради.

Ҳар бир ижодкор ҳам оддий инсон, унинг ҳам оила, фарзанд олдидаги ўз мажбуриятлари, турмуш ташвишлари бор, албатта. У ҳам ҳамма сингари фарзанд тарбияси, бошқа одамлар қатори ҳаётнинг майда қийинчиликлари олдида маъсулдир. Шоирнинг “Турмуш ташвишлари” (1973) деб номланган ҳазил шеъри унинг ҳам, аслида, оддий инсон эканини англатади. Шеърнинг туғилиши фарзанднинг боғчага жойлаштириши билан боғлиқ. Бир кун шоирнинг аёли боғча муаммосини кўтариб, шеърнинг туғилишига сабаб бўлади. Негаки айни илҳом билан учиб юрган паллада, оддий оилавий бир масала, яъни турмуш ташвиши реал ҳаётга қайтишга мажбур этади. Қарангки, шунда ҳам ҳазил тариқасида шоир оддий ташвишларни шеърда мужассам этди. Бу, албатта, унинг топқирлигидан далолат беради.

*...Хотин иш буюрар,
Бола йиғлайди,
Боғча деб қайгадир югурмоқ даркор.
Балки, шу ташвишлар бўлмаса эди,
Шоир бўлармидим анча улуғвор.
Турмуш ташвишлари,
Турмуш ташвишлари.*

Шоирга турмуш ташвишлари ҳам ширин туюлади, ҳатто унинг негизидан яхшиликни қидириб, унинг борлигига шукр ҳам қилганини ҳис қиламиз.

*Шириндир шу ҳаёт,
Холи фироқдан.
Майли, битмасин ҳеч унинг ишлари,
Ҳаволаб кетсак гоҳ,
Тортсин оёқдан,
Турмуш ташвишлари,
Турмуш ташвишлари....*

Маълумки, ҳаёт бир текисда давом этмайди. Тун билан тонг ёнма-ён юргани каби шодлик ва изтироб инсоннинг мангу ҳамроҳидир. Одам бошига тушган кўргуликлар қаршисида ожиз қолади. Такдирнинг аёвсиз зарбаларига исён қилади. Начора. Агар у шоир бўлса-чи?... Аслида, бевафо дунёнинг номукамаллигини бошқалардан кўра теранроқ англаб етган шоир бу изтироблар қаршисида қандай йўл тутади? Албатта, ёниқ сўз билан ёниб сўзлайди. Топиш ва йўқотишлар Абдулла Орипов ҳаётида ҳам кўп бўлди. Шулардан бири мурғак гўдаги Наргиза исмли фарзандидан жудо бўлганидир. Гарчи қизалоқ узоқ яшамаган бўлса-да, шоир юрагида армон бўлиб қолди. 1976 йилда ёзилган “Хотира” шеъри ана шу изтиробларнинг шеърий талқинидир.

*Билмадим, сен қандай йўлчи қуш эдинг,
Бир зум кўниб ўтдинг ошиёнимга.
Билмадим, сен қандай сирли туш эдинг,
Кўз очсам ҳасратлар солдинг жонимга.*

Шеърда рўй берган воқеа билан бир қаторда, лирик қаҳрамоннинг шахсий исёнини ҳам кўриш мумкин.

*Менга-ку ариқда оққан сувни ҳам,
Гоҳи миннат билан узатди дунё.*

*Нетай полапоним, бу зиқна олам,
Сенга ўшани ҳам кўрмабди раво.*

Анор донасидек қаторини ўртаб, ота-она бағридан ситилиб кетган норасида гўдак тақдири яна бир шеър “Сенинг овозинг”да давом этади.

*Менга сизнинг кўз ёш ёмғирдай абад,
Масканимга сингай оҳанг сингари.
Менинг қулоғимга етгайдир фақат,
Сизнинг қалбингизнинг соғинч унлари.*

Фарзанд тилидан айтилган бу мисралар замирида отанинг бетиним кўз ёшларини, беҳудуд соғинч сасларини илғаш қийин эмас.

Шоир ижодида шахсий муносабатлар, оила қувонч ва ташвишларидан хабар берувчи шеърлар сони унча кўп эмас. Абдулла Орипов ижодида Ватан, эл-юрт, табиат сингари мавзуда ёзилган шеърлар талайгина. Агар бирон бир фарзанди ёхуд оилага тааллуқли шеъри бўлса ҳам, у шахсийликдан кўра, жамият ҳаёти билан уйғун тарзда ифодаланди.

Масалан, “Ўғлим Илҳомжонга” деб номланган шеъри шоирнинг ўғлига бағишланган. Шеърда отанинг кўнглида кечган ўйлар, дардлар қаламга олинган. Одатдаги бағишлов шеърларга ўхшамайдиган тарздаги бу шеърда кўтаринкилик кўзга ташланмайди. Балки, шоир ўғлига насиҳат қилади.

*Умр ўтаётир,
Ҳушёр бўл, болам,
Энди қақшаётир отанг асаби.
Малол келаётир ҳатто байтлар ҳам
Омоч тортаётган қўш ҳўкиз каби.*

Абдулла Орипов ўғлига аталган яна бир шеъри “Шоирнинг ўғли” деб номланган. Шеър 1995 йилда ёзилган. Илҳом ўғли ўсмирлик даврида атрофи-

да йиғилган бой-бадавлат дўстларига боқиб, қандайдир болаларга хос тушқунлик билан бир куни отасига: “Сиз, машҳур шоирсиз, лекин нимага биз фалончидек эмасмиз?” деб савол беради. Ота берилган саволга тез жавоб бермагандир, лекин саволдан тугилган кайфият шундай шеърнинг яралишига туртки бўлди:

*Дейсан, молу мулк йўқ сизда зиёда,
Ҳолбуки, шоирсиз, ватанда номдор.
Оҳ, ўғлим, бу кўҳна, бир кам дунёда
Кимдир камтарроқ ҳам яшаши даркор.*

*Номимиз эшитса, кимдир учунгай,
Арзийди бадавлат, туғлиман десанг.
Балки, дўстларинг ҳам тўғри тушунгай,
Абдулла Орифнинг ўғлиман десанг.*

УЧИНЧИ БОБ БЎЙИЧА ХУЛОСАЛАР

1. Абдулла Орипов ижодида бадиий адабиётда мавжуд бўлган кўпгина жанрларга мисоллар мавжуд. Масалан, “Онам вафотига” деб номланган тўртлик аруз вазнида ёзилгани билан аҳамиятли. Тўртлик ҳазажи мусаммани солимда ёзилган бўлиб, чўзиқ ҳижолар сони 12 та, қисқа ҳижолар эса 4 тадир. Вазн ҳам шоир юрагидаги айрилиқ, дард кайфиятини ўқувчига етказишга хизмат қилган.

2. Шоир лирикасида йигирма еттида ғазал мавжуд. Барчаси мумтоз аруз вазни қоидаларига мос келади. Ғазаллар орасида индивидуал ижодий концепциясини белгилаш (“Ёзажакман”) инсонларни комилликка чорлаш (“Эслаёлмассан”, “Эмиш”), муҳаббат (“Бу ишқ сиррин китоб этдинг”) мотивлари етакчилик қилади.

3. Шоир баллада жанрига ҳам фаол ҳисса қўшди. Балладаларида одамлар қилмишларини, ҳаёт турфаликларини қаламга олди. Шунингдек, бу ҳолатларни ҳажвий шаклда ҳам ифодалаган.

4. Шоир ижодида замонавий адабиётдаги қисса жанрининг ўзига хос ифодасига ҳам мисоллар бор. Масалан, айрим қиссалари гарчи бугуннинг одами-ни тасвирласа ҳам, қадимий жанрнинг илдизлари сезилиб туради.

5. Абдулла Орипов ижодида драматик ва лиро-эпик дostonлар ҳам мавжуд. “Жаннатга йўл”, “Ранжком”, “Соҳибқирон” драмалари нафақат адабиёт, балки театр санъати ривожига ҳам муҳим ҳисса бўлиб қўшилди. Асарларнинг саҳнавий талқини кенг томошабинлар маънавий-руҳий олами юксалишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади. “Ҳаким ва ажал”, “Истиқлол манзаралари” дostonлари билан лиро-эпик дostonларнинг янги намуналарини ижод қилди.

6. Шоирнинг айрим шеърлари эпик мазмунга эгаллиги билан қадим шарқ эртақ ва ҳикояларига яқин туради. “Шарқлик ҳикояти”, “Ҳангома” асарлари миллий рух ифодаси билан тўйинган замонавий ҳикоятлардир.

7. Ижодкор лирикасида поезд, кема, почта қутиси каби умр семантикасини белгиловчи рамзий образларга мисоллар жуда кўп. У жисмларнинг вазифадошлик хусусиятларига аҳамият қаратар экан, инсон ва қалб (почта қутиси), ҳаёт ва ўлим (поезд, кема) ўртасидаги замон ва маконни қайта яратади.

IV БОБ. АБДУЛЛА ОРИПОВ АСАРЛАРИДА ПОЭТИК ОБРАЗ ЭВОЛЮЦИЯСИ

4.1. Ижодкор назмида лирик қаҳрамон образининг поэтик тақомили

Абдулла Орипов, энг аввало, туғма истеъдоди ва ижодий тажрибаси воситасида катта мавзуларни юксак поэтик мукаммал шаклда ифода этди. Шоир ижодий мероси статистик таҳлил қилинганда, айрим йилларда деярли ҳар куни, баъзан эса жуда кам ёзганининг гувоҳи бўламиз. Бу биринчидан, ижодкор руҳияти, кайфияти билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, мунтазам ижтимоий-сиёсий фаолият даврида ёзиш имкониятининг қисқариши билан белгиладнади. Лекин шунга қарамай, Абдулла Орипов жуда сермахсул ижод қилди. Шахсий қўлёзма дафтарларини кўздан кечирганимизда, қайта-қайта ишланган, лекин негадир нашр қилинмаган шеърлари кўплигини кузатдик. Бундай ҳолат шоир адабиёт оламига кириб келган илк даврлардан то умрининг сўнггига қадар ёзган шеърларини жамлаган ижод – умр дафтарларида ўз ифодасини топган. Шоир табиятан мулоҳазакор, жиддий, ватанпарвар, файласуф қилиб яратилгани боис, қарийб 60 йиллик ижодий маҳсулда кўпроқ ана шу фазилатлар кўзга ташланади. Шоир шеърлари ҳикматини англаган сари, унинг эътиқоди, фалсафаси, руҳияти, заковати ҳикматларини ҳам кашф этиш мумкин. Шоирнинг дастлабки тўплами “Митти юлдуз” деб номланган бўлиб, унда сараланган шеърлар муаллиф эмас, ноширлар томонидан танлаб олинган экан. Тўпламга тақдим этилган шеърлар, аслида, 200 га яқин эканлигини Ҳ.Мустафоева(шоирнинг турмуш ўртоғи) таъкидлайди. Лекин ўша даврларда бу митти тўпламнинг эълон қилиниши ҳам катта ҳодиса бўлган. Сабаби

нашр режалари олдиндан тасдиқланган, адади ҳам қатъий белгиланган ва фақатгина давлат нашриётлари фаолият олиб борган. Бу эса шоир шеърларини изма-из нашр қилдириш имконига, албатта, таъсир кўрсатган. Шоирнинг фарзандлари ва турмуш ўртоғи Абдулла Орипов таваллудининг 80 йиллиги муносабати билан “Митти юлдуз”га кирмай қолган, ҳеч қаерда эълон қилинмаган илк шеърларини тўплаб, “Шоирнинг туғилиши” номи остида китоб нашр эттирди. Тўпламда жами 227 та шеър ва 3 та таржима ўрин олган. Тўпловчиларнинг маълумотига таянадиган бўлсак, мазкур шеърлар 1957-1965 йиллар оралиғида ёзилган. Лекин шоир томонидан аниқ сана ва йил кўрсатилмаган. Китобнинг номи ҳам муаллифнинг “Шоирнинг туғилиши” шеъри асосида танланган. Агар ушбу шеърни 1957-1958 йилларда ёзилган деб оладиган бўлсак, унда Абдулла Орипов ўз ижод йўли, мақсади ва вазифасини аввал бошда ноқ аниқ белгилаб олганини кўришимиз мумкин. 60 мисрадан иборат бу катта шеърда кичик ижодкорнинг адабий-эстетик қарашлари тайин этилган. Лирик қаҳрамон орзулари кўплигидан баъзан қийналса, умидлар унга тинчлик бермаётганидан, қалбида исён уйғотаётганидан безовталанади. Унинг ўй-хаёлида мавзулар шунчалар кўпки, кимни ва нимани қаламга олиш кераклигидан бир пас тараддудланиб қолади. Лекин, барибир, юрак амрига қулоқ тутишни, она Ватан мадҳи ва миллат ҳақида ёзишни бош мавзу ўлароқ танлади.

*Юрак шуни қуйлар – томири
Қайга борса, қайга уланса;
Юрак шуни қуйлар, қонида
Кимнинг оташ олови ёнса...*¹⁶⁹

¹⁶⁹ Орипов А. Шоирнинг туғилиши.- Тошкент: Адабиёт, 2021.
–Б.16.

Шоирнинг умрига ҳаёт, қалбига қанот, капалакни севишга ҳиссиёт берган она халқидир. Демак, шоир халқни куйлаш, шонли йўлларда у билан бирга юриш учун туғилди. Кейинчалик, аниқроғи, 1964 йилда ёзилган “Альбомга” шеърида бу маслак янада ойдинлашди:

*Ҳур Ватан сўзини ёздим альбомга,
Сен унга боқмагин бир эрмаксимон.
Қалбим буюрмаса, бирор сўзни ҳам
Ёзмасман ҳеч қайда, ҳеч вақт, ҳеч қачон!*¹⁷⁰

“Шоирнинг туғилиши” тўпламидан жой олган шеърларнинг айрим мавзулари, ижодкор бадий нияти кейинги асарларига кўчганига кўплаб мисоллар мавжуд. Масалан, “Ватан”, “Юрт севгиси”, “Мафтунингман” шеърларининг бадий ғояси “Мен нечун севаман Ўзбекистонни?!” шеърида яхлит ифодаланган.

*Аслида, дунёда танҳо нима бор,
Пахта ўсмайдими ўзга элда ё?
Ёки қуёшими севгимга сабаб?
Ахир қуёшли-ку, бутун Осиё.*¹⁷¹

“Юрт севгиси” шеърида эса қуйидагича ифодаланган:

*Гар дунёда ўтлоқ оз эмас
Ва танҳомас зангори тоғлар.*

¹⁷⁰ Орипов А. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. 1 жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – Б. 46.

¹⁷¹ Орипов А. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. 1 жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – Б. 44.

*Лекин Ватан ҳар дам биттадир,
Кимгадир эл йироқ-йироқлар.*¹⁷²

Шунингдек, шеърда олис тошу тоғлар кимгадир ғўёки новвот, ким учун жўка соялари барча неъматлардан азиз, пальма шохлари эса кимнингдир фахри экани ифодаланган.

*Юрак деди: “Ватан севгисин,
Дема фақат нони насибам.
Юртни севсанг, бори билан сев,
Аччиғини, чучугини ҳам”.*¹⁷³

“Мен нечун севаман Ўзбекистонни?!” шеърининг финалида ҳам юқоридагидек якун мавжуд: “Юртим, сени фақат бойликларинг-чун севган фарзанд бўлса кечирма асло!”

Абдулла Орипов 1956-1957 йилларда илк шеърларини ёзган бўлса, ўша кезларданоқ ҳақиқат кўзига тик қараш, ижодида ҳам рост гапириш принципи мавжуд эди. Тасаввур қилинг, 1950-1960 йиллар. Давр адабиётидан партияга ҳозиржавоблик, ҳайба-ракалчалик, “оқ олтин режаси” каби мавуларда ёзиш талаб этилган. Шоир ўша йиллардаёқ, “Бу шеъримнинг катта эмас умумлашмаси” номли шеърида шовинистларни қоралаган, кўз ўнгида содир бўлаётган ҳақсизликларга чидай олмаган. Лекин индамай кетишга ҳам чора йўқ. Демак, мазкур шеър “улуғ оға” оёқлари остида ҳўрланаётган миллатдошлари тақдири қаламга олинган дастлабки шеърдир. Шеърни 1955-1956 йилларда ёзилган, деб тахмин қилишга асос бор. Чунки бунда олдинги шеърларда ўқиш, катта орзулар, катта йўл сари қадам ташлаган бўла-

¹⁷² Орипов А. Шоирнинг туғилиши. - Тошкент: Адабиёт, 2021. –Б.22.

¹⁷³ Орипов А. Шоирнинг туғилиши. - Тошкент: Адабиёт, 2021. –Б.22.

жак ижодкорнинг “Илк хайрлашув”и бор. Абдулла Орипов шундай бир паллада даврнинг фожиасини англади. Муносабат тарзида қуйидаги исёнини баён этди:

*Афтингни бужмайтириб,
Масхара қилдинг.
Тилингни билмаган қишлоқи чолни.
“Серёжа, кўрдингми, сартлар мана шу,
Кечиргин, бунақа жониворларни...”
Тиржайиб, шипшидинг ҳамроҳингга сен,
Йўқол, кўзларимдан, йўқол, эй аблаҳ,
Ким бўлсанг ҳам йўқол.¹⁷⁴*

Бу шеърни эълон қилиш тугул овоз чиқариб ўқиш ҳам мудҳиш оқибатга олиб келиши тайин эди. Шоир бу ерда рус миллатига эмас, балки зулм ижрочиларига нисбатан маломат оҳанги бор.

*Бу рус аблаҳ дейман, кечиринг, дўстлар,
Йўқдир менда миллатчининг қора нафаси.
Хафа бўлдим мен улардан, лекин хурсандман,
Катта эмас, бу шеъримнинг умумлашмаси.¹⁷⁵*

Лекин шеърда умумлашма катта эди. Шеър ёзилганда Абдулла Орипов бор-йўғи 18 ёшда эди. Шунинг учун ҳам уни чоп этишнинг имкони бўлмади. Лекин шоир уни неча йиллар илк дафтаридан ўчириб ҳам ташламади, аксинча, сақлаб келди. 2021 йилга келибгина шоирнинг нидоси китобхонларга бориб етди. Гарчи мустақилликнинг илк йилларида нашр имкони пайдо бўлган бўлса-да, балки шоир илк машқларини қайта таҳрир қилишга имкон топмаган бўлиши мумкин.

¹⁷⁴ Орипов А. Шоирнинг туғилиши.- Тошкент: Адабиёт, 2021. –Б.48.

¹⁷⁵ Орипов А. Шоирнинг туғилиши.- Тошкент: Адабиёт, 2021. –Б.22.

Абдулла Орипов ўзбек адабиётининг бутун бошли бир даврини бошлаб берди. Унинг шоирлик қисмати осон кечмади. Ўз истеъдоди ва тинимсиз ижодий меҳнати орқали шон-шуҳрат қозонган бўлса-да, бутун умр ҳасадгўйлар иғвосига нишон бўлди. Шоирнинг “Бўрон. (1917 йил)” деб номланган шеъри ҳам бамисоли бўронга ўхшайди. Шеър 1959 йил сўнггида ёзилган.

*Йўллардаги хазонни, хасни
Ел чирпирак этганда шу он.
Ўхшатаман: Элимдан бахтни
Сен ҳам шундай супурдинг, бўрон!¹⁷⁶*

Шеър ёзилган даврда шоир ҳали талаба эди. У олий таълим босқичида керакли фанлар қаторида тарихни ҳам ўрганар экан, 1917 йил воқеаларига мутлақо ўзгача муносабат билдиради. Ваҳоланки, бу даврда унинг устозлари ва тенгқурлари 1917 йил воқеаларини “буржуазиянинг йўқотилиши”, “яшасин большевиклар” дея мадҳ этиш билан овора эди. Шоир эса ўзбек миллати тарихи нуқтаи назаридан баҳо берар экан, бу йилни бўронга қиёслайди. Дафъатан кўтарилган бўрон, қора қуюн йўлида учраган ҳамма нарсани чирпирак қилганидек, 1917 йил бўрони миллатимиздан хурриятни, мухториятни супуриб олди.

Мана шундай бир ҳолатда катта мавзуда қалам тебратиш юксак жасоратдан дарак беради. Ҳар дақиқада хушёрлик талаб этилган даврда ижодкор учун сўз эркинлигининг бўғилиши даҳшатли зарба бўлса керак. Шоир шундай даврда ҳам ўзлигини сақлаб қолган миллий руҳда, миллий заминдан сув ичган асарлар ярата олди. Ўзбек халқининг қалбига самимий мисралари орқали кириб борди. Одамлар-

¹⁷⁶ Орипов А. Шоирнинг туғилиши. – Тошкент: Адабиёт, 2021. – Б.74.

га инсонлигини эслатиб юборди, кўнгил, муҳаббат, руҳият каби тоза туйғуларини уйғота олди. Шоир ижодий ҳаётининг тонгида жуда кўп тўсиқларга дучор бўлди, аммо қаршиликларга қарамасдан ижод қилди. “Мен шоирман, истасангиз шу” дея барча зарбаларига дадил тура олди. Самарали ижод маҳсули билан янги ўзбек шеъриятини юқори поғонага кўтара олди.

Ҳозирги кунда муайян асарнинг ёзилиши ва бу жараёнда ижодкор биографиясидаги омилларни муштарак ўрганиш анча кенг ёйилди. Тўғри, бадиий асар олами объектив ва субъектив ўрганади. Бирор поэтик матнни таҳлил қилар эканмиз, оддий китобхон сифатида асарнинг яратилиш тарихи билан қизиқмаслигимиз мумкин. Лекин ижодкор ҳар бир сўз, тиниш белгиларининг қўйилиши, матн сарлавҳаси, ёзилиш санасини ҳам назардан четда қолдирмайди. Чунки ўша жараённинг ифодаси – унинг психобиографик ҳолати тасвири ҳамдир. Мунаққид ижод психологиясини тадқиқ этиш натижасида, муайян ижодкор шахсий, илмий ва ижтимоий дунёқараши, хуллас, ижодкор портретини ҳам яратади.

Дастлаб табиат мавзусининг етакчилиги бу, албатта, шоир туғилиб ўсган замон ва макон билан боғлиқдир. Бўлажак шоир табиатдан илҳомланди, ёшликнинг жўшқин палласида эса лирикасига ҳам севги мотивлари кириб келди. Бир ёш йигит севганчалик севди, баъзан муҳаббатдан ҳам кўнгли совиди, умидини узди. Бу қисман ёшлик даврининг ҳаяжонлари, туғёнлари билан боғлиқ эди.

Шоир лирикасида Ватан замини, она табиати нозик кузатиш, ҳайрат ва муҳаббат билан тасвирланади:

*Эҳ, сиз тоғлар, дилрабо тоғлар
Ёш қалбимни мафтун этгансиз.
Ёшлик, бахтни куйлагин. дея,
Ижодимга илҳом тутгансиз.*

Шеър 1958 йилда ёзилган. Демак, шоир 17 ёшда бўлган. Бу даврда лирик қаҳрамон атрофини қуршаган жозибали оламга яқинлашади. У баланд, пурвиқор тоғларга ўзини ниҳоятда яқин тутлади. У интилаётган баландлик, чексиз гўзаллик ва табиат уйғунлашиб кетади. Аслида, ижодига илҳом тутган тоғлар – шоирнинг қалби интилаётган бадиий чўққиси эди. Ваҳоланки, шоир учун она замин табиатига мафтунлик ва Ватанга муҳаббат туйғуси ажралмасдир. Қолаверса, шоир ижодида табиат ҳодисалари, жараёнлари билан ўз халқи тақдирига куйиниши, ниҳол, япроқ, барг мисолида миллатнинг образини тасвирлаши ҳам намоён бўлади.

“Агар Абдулла Ориповнинг табиат билан боғлиқ барча шеърлари (“Баҳор”, “Табиат” ва ҳоказо) структурасидан, таҳлилидан, руҳидан келиб чиқиладиган бўлса, шеър фақат табиат манзараси тасвирига бағишланмаганлиги аён бўлади. Уни ўлкани ёв (яъни мустамлакачилар) эгаллаб олган, ел (яъни халқ) қора кўланкани, намхуш хазонни (мустамлакачилик бўйинтуруғини) ўз елкасидан силтаб ташлай олмай, муте ҳолатида, толзор (юртнинг аҳли донишлари, етакчилари) ҳам сукутда, новдалари қотиб қолгандек, кўланкани супуриб ташлашга журъати етмагандек, бироқ бу абадий эмас, қачондир булут тошиб, шаррос ёмғир қуйиши, кўланканинг даф бўлиши, ёқимсиз увада хазоннинг итқитилиши, боғнинг тозариши, яъни эгаменлик интизорлик билан кутилмоқда, деб тахмин қилиш мумкин”¹⁷⁷.

Абдулла Орипов лирик қаҳрамони ҳам шоир билан ўсиб-улғайди, халқ ва Ватанни севиш тушунчаси ҳаётий тажриба, дунёқараш воситасида янада мустаҳкамланиб борди. Шоир ўз даврининг бутун зиддиятларини, олқишларини, оқ ва қора рангларини,

¹⁷⁷ Бегимкулов Д. Руҳият иқлимлари инкишофи // Орипов А. Танланган асарлар. 1-жилд. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – Б. 278-279.

ошкор ва яширин туйғуларини аста-секин сингди-
риб борди. Баъзан ўзи виждони сўроғидан азоблан-
са, гоҳида шеърларида виждонсизлар парчалаган
руҳиятини тиклашга ҳаракат қилди.

*Юлдузлар мисоли кулганда руҳим,
Бўронли ҳисларга тўлганда руҳим,
Баъзан шеър устида сўлганда руҳим,
Паҳлавон Маҳмуддан сўрадим мадад.*

Катта истеъдодларнинг ёнида доимо майда ҳасад-
гўйларнинг бўлиши исбот талаб қилмас аксиомадир.
Шоир адабиётга қадам қўйган паллада унинг овози-
га маҳтал, шеърларига интиқ, дийдорига мушток
чинакам мухлислар – “ориповчилар” қавми ҳам у
билан бирга шаклланди. Шеърларидан тўлқинлан-
ган одамларнинг қарсақлари айрим ижодкорларга
тарсакидек таъсир қилгани рост. Бунга, албатта, чо-
ралар изланди ва қўлланди. Юрагида адабиёт меҳри,
виждонида шоирлик бурчи, қўлида бир даста кито-
бу уч-тўрт сўм чақасидан бошқа ҳеч нарсаси йўқ ёш
йигитга булар оғир эди. Шунинг учун бир томондан,
шеърларининг қанот ёзаётганидан қувонса, иккин-
чи томондан, қутилмаган фалокатлар ҳақида ўйлаб
қайғуга тушади.

*Керак бўлса, амр этса юрак,
Келтирурман умримга имон.
Менинг учун на таъзим керак,
На ҳолвайтар каби шуҳрат-шон.*

“Мен шоирман” шеърини ёзганда Абдулла Ори-
пов 26 ёшда эди. Ижодининг бошланиш нуқтаси. У
фақат қалб амрига бўйсунди, шеърни шуҳрат учун
ёзмайди.

*Шайдо бўлиб юрганда бирдан
Хаёлимга ташламанг каманд.*

*Мижғов ва паст, ғийбат гаплардан
Жажжи шеърим қўюрман баланд.*

У шеърига, ижодига ғов бўлаётган кимсаларга ил-
тимос қилади. Шайдолигини сўндирмасликларини,
хаёлларини, орзуларини ўлдирмасликларини ўти-
ниб сўрайди. Лекин асар якунига келиб, ўз позиция-
сида қатъий қолишга куч топади.

*Хаёл каби кенг эрур олам,
Майда гапни қўтармагай шеър.
Керак бўлса, менинг учун ҳам
Жавоб берар бобом Алишер.*

Бу ғурурнинг овози, катталар турткилаётган наби-
ранинг бобоси ёнида дадил туришининг тасвиридир.
Алишер Навоий туркий халқлар адабиётида, ижтимо-
ий ҳаётида қандай ўрин тутишини шоир жуда яхши
билар, бадий маҳоратини қўл етмас чўққи ўлароқ
тасаввур қилар эди. Шунинг учун ҳам у устоз деганда,
энг аввало, улуғ ҳазратни тушунар эди.

Абдулла Ориповнинг ўзига хослиги бутун мамла-
кат ва Ориповлар авлоди сиёсий қийин даврда ни-
мани ёзиш ва ёзмаслик ҳақида ўйлаб ўтирганда, шо-
ирнинг миллий руҳдаги, ўқувчи кўнглидаги нозик
туйғуларни уйғотадиган шеърятни адабиётга олиб
киргани билан белгиланади.

*Мангу яшилликнинг маскани қайда,
Қайдадир хазонни билмаган баҳор?
Нечун у ҳовлиқиб оққувчи сойда
Чавандоз умрининг қайтмас сеҳри бор?!
Нечун уйғонади қайтадан баҳор,
Нечун инсон умри бўлмагай такрор?..*

Катта шоир бўлиш учун катта ҳаётий тажриба у
қадар ҳам зарур эмас, шекилли. “Куз хаёллари” шеъ-

рини шоир 21 ёшида ёзган. Шу ёшида у инсон умрининг ўткинчилиги, берилган вақтдан унумли фойдаланиш зарурати, ҳаёт ҳақиқати борасида фалсафий қарашларини бадий акс эттира олди.

*Нимани хоҳлайман? Истагим нима?
Чангалзор шовқинин тинглаб тураман.
Япроқлар бандида кезган жимгина
Маъюс ва безовта кузни қўраман.
Унинг қўшиғида, унинг оҳида
Сезаман одамзод қалбин гоҳида.*

Абдулла Орипов туғма файласуф, донишманд бўлганини юқоридаги мисралар исботлаб турибди. “Баъзан эса кузнинг юлдузлар тунд ва ёввойи боққан, боғларга оқшомги туман чўккан маъюс кечаларида Абдулла Ориповнинг лирик қаҳрамони ўзига шундай саволлар беради. Бу ўз фитратида тажассум топган мангу Рухнинг хусусиятлари билан ўзига берилган умрнинг ўлчоғлилиги ўртасидаги зиддиятдан азият чекаётган, ана шу зиддиятни бар-тараф этиш йўлларида уринаётган инсоннинг саволларидир. Бу саволларни ўртага қўйган шоир куз манзаралари тасвири орқали бу мангулик – Инсон учун – унинг табиат фарзанди, табиатнинг бир бўлаги эканлиги билан; биз бу оламнинг ҳар бир заррасида, ҳар бир сониясида ўз аксимизни кўришимиз билан кафолатланганлигига урғу беради.”¹⁷⁸

Шундай асарлари орасида “Юзма-юз” шеъри алоҳида ўрин тутаяди. Яшар Қосимов шоир ижоди-га баҳо берар экан: “Бадий ва ижтимоий фикрни ушбу қуллик ва мутелик асоратидан халос этишга бел боғлаганлардан бири, эҳтимолки, биринчиси, Абдулла Орипов эди”, - деган эди.

¹⁷⁸ Ганиев И., Афоқова Н. Абдулла Ориф фалсафаси. – Т.: Muharrir, 2021. – Б.76.

*Мен бир тажрибасиз, ғўр йигит, нечун
Адашдинг деяпман дунёга, ҳайҳот.
Абдулла, ханжарни ўзингга ургин,
Сен ўзинг адашмай ўсдингми, наҳот?!*

Узоқ ўтмишни ўйлаб фикр юритиш, ҳаёт учун курашган ваҳший оломон, инсоният бошини боғлаган зулмат, нотиклар қарғабган зулмга чора излаб замондошларини юзма-юз муҳокамага чорлайди. Лирик қаҳрамон мозийга саёҳат қиларкан, дунёнинг азалий удуми ибтидоий даврлардаёқ барбод бўлганини англайди. Нафси учун ўлжани куппа-кундузи уйига тортқилаган, ўзини ўйлаб, бошқа қавмдошини оч қолишини ўйламаган, иблис қутқусига учраган ондан бошлаб, дунё тарозуси бузилиб кетди. Ўша ваҳшийликнинг шарпаси, шафқатсиз, оч назари, вайронкор қадамларини эшитади. Олам ва одамнинг сўнгсиз азоб-уқубатлари “Юзма-юз”да тўлиқ ифодасини топган.

Одатда, ҳар қандай асар тасодифий яратилмайди. У ижодкор онгида, руҳиятида, ҳаётида из қолдирган нуқталардан бошлаб бино бўла бошайди. Демак, бу шеърнинг яратилишида ҳар жиҳатдан шоирнинг шахсий кечинмалари, адабиётда собит оёққа туриш машаққатлари, шу билан бирга башариятнинг задал қўнглига, заҳа ярасига даво излаш истаги турибди. Шеър ҳажман катта ва мавзу, замон ва макон ифода талабига кўра бўлимларга ажратилган. “Юзма-юз” орқали шоир бутун инсоният тарихи, давлатларнинг пайдо бўлиши ва таназзули, ижтимоий формациялар, ўзгаришлар даврида одамлар бошига тушган роҳат, машаққатлар ифодаланган. Бинобарин, турли давронларнинг мудҳиш фожиаларида тобланган инсон тақдири, омон қолганларнинг ҳеч бўлмаганда руҳиятидаги синиқлар лирик қаҳрамон овозида жаранглайди. Шеърда акс этган асрлар силсиласини тасвирлар экан, шоир ваҳший оломоннинг давомчи-

лари борлигидан ғамгин бўлади. “Бироқ ҳали бордир шайтонга ўртоқ” – дея ижодидаги инсоф, комиллик ғояларига етишиш қийинлигидан сўз очади. Бу шеър инсонпарварлик, ватанпарварлик, некбинлик, келажакка умид ҳислари билан тўлиб-тошган. Йирик асарнинг кейинги қисми асар мантикий композициясига кўра, макро борлиқдан микро маконга – шоир юртига бағишланган.

*Кўзимга баъзида кўринса жанда
Кўнглим тўлиб кетар, инграйман, халқим.*

Лирик қаҳрамон бу ерда “кўнгил тўлиши”, “инграш” феъллари орқали руҳий ҳолатнинг, ички кечинманинг, дарднинг ҳадди аълосини намоён этади. “Жанда” – ўта даражада эски, кийишга яроқсиз либосга нисбатан қўлланиладиган сифат. Шоир жанда предмети орқали заҳматкаш халқи қиёфасини тасвирлайди. Бу ҳолатда кучли психологизм бор. “Ингроқ” юракнинг туб-тубидан чиқади, наърага айланмаган нола, йиғига дўнмаган изтиробнинг юки ҳаммадан оғир. У бутун вужудни, суякларни қақшатувчи оғриқдан дарак беради.

*Худбин тенгдошимга қарайман ғамгин,
Кўлмак давра кўрсам эзилар кўнглим.
Халқим, келажакнинг ўшалармикин,
Халқим, шундайларга қолмасин кунинг.
Мен ўзим нимаман? Аслида, балким
Энг нўноқ одамдан нўноқман, фақат,
Фақат бир нарсани яширмас қалбим:
Менинг юрагимда бордир Муҳаббат!*

Ушбу мисралар Абдулла Ориповни бутун умри давомида ўйлантирган жамики мавзуларни ўзида мужассам этгани билан қимматлидир. Унда аччиқ хотира ҳам, ёрқин муҳаббат ҳам, мураккаб характер ҳам, донишманд инсон қиёфаси ҳам мавжуд. Ҳар бир

мисра индивидуал шахс ва миллат хотираларига бой, бироқ унда орзу-умид, ишонч ҳам бор. Лирик қаҳрамон юрагидаги муҳаббат туйғуси фалсафий маънога эга.

Шунинг учун ҳам шоир адабий мероси ўзбек миллатининг дунёқараши, диний-маърифий қадриятлари, ҳис-туйғулари, турмуш тарзининг образли ифодаси, фавқуллодда буюк ва содда, алоҳида ҳодиса сифатида комплекс ўрганишни тақозо этади. Дарҳақиқат, Абдулла Орипов лирикасида мужассам топган барча мавзулар шоир дунёқараши, руҳияти, шахсияти, фалсафасидан пайдо бўлган қарашлар тизимини ифодалайди. Шунинг учун ҳам шоир лирикасида фундаментал-дастурий характерга эга анъанавий, бетакрор асарлар кенг ўрин тутди. Шундай қилиб, юқоридаги жадвалда кўрганимиздек, Абдулла Орипов ҳаёти ва ижодий фаолиятининг дастлабки ўн йили муҳим шаклланиш босқичини ўтади. Бу йилларда шоир муайян ижодий концепцияга эга, бадиий услуби барқарорлашган ижодкор сифатида ўзининг мустаҳкам ўрнини эгаллади.

Абдулла Орипов ижодига баҳо берган деярли ҳар бир танқидчи бевосита шеърларидаги тасвирлар тизимининг изчиллиги, мавзу талқинининг оригиналлиги, руҳий ҳолатнинг самимий ифодаси, асар тезисининг аниқ ва батафсил очиб берилиши, энг асосийси, фалсафий хулосаларини ижобий баҳоладилар.

Адабиётшунослар М.Қўшжонов, О.Шарафиддиновлар шоир ижодидаги барча мотивларни шоир истеъдоди ва бадиий маҳорати мезони билан ўлчадилар ва катта эҳтиром кўрсатдилар. Бу каби қарашлар ҳозирги кун ўзбек адабиётшунослигида ҳам давом этмоқда.

*Зотан, юрт ҳурлиги ўзи мен учун
Барча шахсий ишдан кўра шахсийроқ!*

“Альбомга” шеъридан олинган бу мисралар Абдулла Орипов ватанпарварлигининг якқол намунаси. Шоир бу дастурни ўз олдида қўйганида, атиги 23 ёшда эди. Ҳақиқатан ҳам, шоир ижодида миллат мавзуси, Ватан истиқлоли ва тараққиёти масаласи дастлабки ижодий одимларидаёқ қўйилган ва бу ҳолат то умрининг сўнггига қадар давом этди. Шеърларини ўқиганимизда лирик қаҳрамоннинг ўта ғайриоддий, ўзига хос “миссия” эгаси сифатида кўрамиз. Бу вазифа ватанпарварлик туйғусининг кучли ифодаси ўлароқ жадал бажарилди. Шундай қилиб, халқ, она юрт, ватанпарварлик мотивлари шоир ижодида мутлақ аксиома сифатида ўрин эгаллайди. Бу мавзулар баъзан ҳамдардлик, баъзан раддия, баъзан фахрия, баъзан хотира ва умид каби умумий маданий ва адабий контекстда акс этди. Аммо унинг Ватан туйғусининг бадиий ифодаси масалалари, масалан, севги, тарихий, фалсафий, психологик мавзулар билан тенг ёки аралаш қўлланилиши тўлиқ ўрганилган эмас. Шоирнинг шахсий ватанпарварлиги масаласи ҳам биографик метод асосида ўрганилиши керак. Қолаверса, миллий анъаналарга содиқлик, она юрт келажагига масъуллик шоир лирикасининг асосий мотивларидан ҳисобланади. 60 йиллик ижодий фаолиятда бу мотив турли контекстларда, турли жанрларда шоир ҳаётининг бир бўлаги сифатида акс этди. Дастлабки шеърларидан тортиб, катта асарларига қадар халқ ва миллат тақдиридан қайғули саволларига жавоб излади. Одамзотни комиллик, иймон, мукамалликка чорлади. Аммо, бизнинг фикримизча, шоирнинг халқчиллиги биз англаганимиздан мураккаброқ ва кенгроқдир. Бу мотивларни лирик қаҳрамон нутқи, ҳаракатлари, шоирнинг ижтимоий, адабий фаолияти ҳам намоён эта олади. Шунинг учун ҳам шоир “*Ватан! Менинг бор қисматим шу бир сўзда ҳал*” – дейди.

Инсон руҳиятини шеърият қадар теран очиб берадиган бошқа бир жанр бўлмаса керак. Одатда, шо-

ирликнинг мактаби йўқ, у Яратган томонидан ато этилган неъмат. Лекин одамнинг умри давомида кўрган-кечирганлари, руҳий-ҳиссий кечинмалари натижасида шеъриятида фалсафийлик, психологизм каби жозибадорлик ҳам улканлаша боради. Ижодкор шахслар бу истеъдодни кўпинча қисмат, ёки жазо деб талқин қиладилар. Чунки оддий инсон кўрган воқелик санъаткор нигоҳида тамомила ўзгача моҳият касб этади. Масалан, содда қилиб айтганда, шахслараро муносабатлар, дарахтдан ногоҳ япроқнинг узилиши, масъум гўдакнинг самимий кулгуси, табиатдаги ноодатий ўзгариш ҳам улар наздида буюк шодлик ёки фожаия бўлиши мумкин. Шунинг учун ижодкорлар кўп руҳий қийинчиликларни енгишга мажбур бўлади. Айниқса, қалб кечинмалари, аъмол-идеаллари билан атроф-муҳитнинг номуносиблиги натижасида пайдо бўлган кайфиятни асарлари мисолида якқол кузатишимиз мумкин. Бу турли хилдаги тўсиқ, антистимуллар бўлиб, ижодий жараёнга салбий таъсир қилишини психологлар фанда исботлаганлар. Ижодкорнинг нозик руҳияти бевосита ва билвосита ички ва ташқи тўсиқлар натижасида азобланади ва хасталикка учраши мумкин. Масалан, ноқулай шароит, ташқи ҳалақит берувчи нарсалар (шовқин, иссиқ, совуқ ва б. Масалан, Муҳаммад Юсуф “Узр” шеърида: *Қалам ушладимми, демак ўйин бас, Яйраб очолмайди гул дудогини. Бундай юрак ютиб сўраша олмас, хонамда қолдирган қўғирчоғини* – дея ижод пайтида ҳалақит берган қизалоқларининг эркалигини ҳам кўтара олмаслиги); жамоадаги ёмон психологик муҳит (А.Ориповда: *Авваллари отар эдик, осар эдик, Энди эса мажлис қилиб ўлдирамиз-тарзида*); фаолиятга паст баҳо бериш (Ҳалима Худойбердиевада: *Кўксингдан итарса халқ, Пешонанг намақоб, талх, Шўрдаям ҳайқиролсанг, Демакки, сен шоирсан*) ва бошқа бир қатор ҳолатлар.

Психологларнинг таъкидлашича, ички тўсиқларга қуйидагилар киради: паришонлик, дангасалик,

ишга қизиқиш йўқлиги, касаллик, айни вақтдаги нохуш руҳий ҳолат, ёмон одатлар, тартибсиз ишлаш, вақтдан унумли фойдаланмаслик, характер ва умуман психиканинг қатор салбий сифатлари. Бу хусусиятларга ҳам бадий асарлардан кўп мисоллар келтиришимиз мумкин.

Биз юқорида ички ва ташқи тўсиқлар ҳақида тўхталдик. Лекин ижодий жараён учун стимул, албатта, керак бўлади. Психологияда стимул инсон руҳий ҳолатларининг динамикасини ҳосил қилувчи таъсир сифатида баҳоланади. Яъни ижодий фаолиятга туртки бўлувчи таъсирнинг юқори чўққиси сифатида ҳам тушуниш мумкин.

Мазкур фасл Ўзбекистон Халқ шоири Абдулла Орипов шеъриятининг қисман биографик тадқиқи-га бағишланган. Биографик метод асосида бевосита ижодкор асарларининг яратилиш тарихи ҳамда ижодкор таржимаи ҳолидаги туташ нуқталар ўрганилади. Албатта, барча шеърларни шоир биографияси билан чамбарчас боғлиқ, деб бўлмайди, лекин ўз навбатида, психобиографиясидаги алоқадорликни инкор этишнинг иложи ҳам йўқ. Юқорида қайд этганимиз, стимул шоир психобиографиясида бисёр. Масалан, шоир лирикасида ижод ва ҳаёт йўлида кўмакдош бўлган инсонларга миннатдорлик мазмунидаги шеърлар кўп. Шоирнинг ўзи бир суҳбатда, Яратганга шукрлар бўлсин, йўлимда қанчалик ҳасадгўй, муттаҳам, ғажо кимсалар учраган бўлса, шунчалик яхши инсонларга ҳам рўбарў қилди, деб эътироф этган эди.

Ижодкор айни жисмоний ҳамда ижодий камолотга етган бир пайтда ногоҳоний хасталик бошига тушади. Бу хасталикка илк бор 1981 йил Москвадаги сафарлардан бирида йўлиқади. Яъни у миокард инфарктини бошдан кечиради. Тантаналарни ўз ниҳоясига етказиб, махсус автобусда аэропортга жўнаб кетишаётганда, тасодифан шоирнинг юраги безовта бўла бошлайди.

“Қирқ ёш” шеъри айнан ўша пайтда шифохонада ёзилган. Рашидовнинг самимий яхшилигини кўролмаганлар, биргина меҳрга жавобни, унга раҳматни маддоҳга йўйганлар ҳам бор эди. Бу ғаразгўйлик, албатта, шоир руҳиятига, табиийки, соғлиғига ҳам таъсир кўрсатмай қолмади.

*Шу мўъжаз уйимда ёнсин деб чироқ,
Не азиз зотларга ёндошдим гоҳи.
Бирин ака дедим, бирини ўртоқ,
Баъзан ном чиқардим: Даврон маддоҳи!*¹⁷⁹

Яхшиларнинг меҳр-мурувватига нисбатан раҳмат, миннатдорлик, қарздорлик туйғуси шоир қўлига қалам тутқазса, ҳасадгўйларнинг иддаосидан руҳан чарчайди. Ҳаттоки кўролмас қаламкашларга қарата, “Кел, менинг барча нарсам – хасталигим, изтиробим, обрўйим сенга бўлсин, менга соғлиқ етарли” – дея хитоб қилишга ҳам боради. Уни нима учун яхши кўрмасликлари, ортидан иғво қилишлари тўғрисидаги мубҳам ўй, англашилмовчилик ҳисси шоирни умр бўйи таъқиб этиб келди.

Қалб туғёнлари, айни қирчиллама қирқ ёш устида дуч келган ногоҳоний ташвишлар шоирни чуқур ўйга толдиради. Умрнинг авж палласида келажак кунларга мунгли, ғариб назар ташлайди. Мажруҳ, хаста юраги билан якка дардлашиб дилининг афросиёб деворлари сингари вайрон бўлганини алам билан ёзади. Ўз-ўзига мурожаат қилади:

*Укажон, навбатинг етди чамаси,
Энди мен сафларга қандай ярайман?!*

– дея гоҳо бадбин ўйлар исканжасида қолади. Ижодкор кўнгил одами, у бамисоли шамга ўхшайди. Оламнинг дарди, ташвиши уники. Тасодифий шод-

¹⁷⁹ А.Орипов. Танланган асарлар / Тўрт жилдлик. Иккинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – Б. 15.

лик ҳам, ғам ҳам катта таъсир кўрсатади. Шу йили ёзилган “Хайрлашув” шеърида ҳам қарама-қарши туғёнлар қаламга олинади.

*Ҳаёт деб аталган хуш тилак билан
Кечалар беҳудуд ўйга толурман.
Тош қотган, ногирон шу юрак билан,
Мўйсафид қуёшни қарши олурман!*¹⁸⁰

“Мени олиб кетинг” шеърида ҳам оғир хасталик, мусофирлик чоғидаги руҳий ҳолати, она юртига бўлган соғинчи, изтироби нола ўлароқ баён этилган. Шеърда Ватанга бўлган меҳрини шундай тасвирлайди-ки, ҳатто ўзга юрт ҳавоси-ю шифокорларнинг кўрсатаётган меҳри ҳам ота юртнинг соғинчи олдида ҳеч нима эмас.

Шоир бетобликка кўникиб, тақдирга тан бергандай гўё, лекин не бўлса ҳам мусофирчилик дардидан халос бўлишни истайди, фақатгина ўз юртига - оиласи, яқинлари даврасига талпинади. Шундай қилиб, шу даврда ижодкор биографияси билан бево-сита боғлиқ туркум шеърлар майдонга келди. Шоир яхши инсонлар кўмагида соғайиб, яна 35 йил ижод жараёни билан яшади, ўзбек шеъриятини дурдона асарлар билан бойишига хизмат қилди.

Кўрган-кечирганлари, ҳаёт ҳақиқати тўғрисида оригинал хулосаларга келди:

*Дейдилар ит хурар – ўтади карвон,
Ранжу балолардан ёнмасин жонинг,
Лекин алам қилар, бир умр гирён
Итлар орасидан ўтса карвонинг.*

¹⁸⁰ А.Орипов. Танланган асарлар / Тўрт жилдлик. Иккинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – Б. 16.

Шеърдаги кайфият, мажозийлик ортидаги анти-стимулларнинг очик ифодаси ўқувчига шоир шеъриятини биографик тадқиқ этишга имкон беради. Шоир ўзини Яратганнинг бир зарраси, башариятнинг бўлаги сифатида кўради. Модомики, бир қавм, бир дин, бир миллат ворисларининг ашаддий душманга айланишини ҳазм қила олмайди.

*Инсон қалби билан ҳазиллашманг Сиз,
Унда миллат яшар, унда тил яшар.
Унда аجدод фахри яшайди сўзсиз,
Унда истиқомат қилади башар.*¹⁸¹

Гарчи бу саволнинг жавоби ҳанузгача ечилмаган бўлса-да, НЕГА деб савол беришдан чарчамайди. Алишер Навоийнинг

*“Кимки бир кўнгли бузуғнинг хотирин шод айлағай,
Онча борким Каъба вайрон бўлса, обод айлағай” –*

сатрларини чин шогирдлик масъулияти билан қабул қилади ва шеъриятида бу каби ғояларни дадил давом эттиради.

Ёш авлод “Хайрлашув” шеърини 2016 йилда, вафотидан олдин Америка Қўшма Штатларида ёзилган сўнгги асари сифатида талқин қилишмоқда. Лекин бу шеърларнинг ёзилганига, аслида, чорак асрдан ҳам кўпроқ вақт бўлган. Китобхонлик маданиятининг ривожига ҳисса қўшсак, ҳар бир оила, ўғил-қизларнинг китобсеварга айланишига ёрдам берсак, бундай англашилмовчиликларнинг олди олинган бўлар эди.

Хулоса қилиб айтганда, ижодий жараённи турли ракурсларда ўрганиш ижодкор шахсиятини кашф этишда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

¹⁸¹ XX аср ўзбек шеърияти антологияси. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2007. – Б. 164.

Биографик метод шоир шахсиятига, ҳаёт йўлига доир нуқталар билан асар мазмунини боғлашда муҳим аҳамият касб этади.

Бадий матнни структурал, биографик, формал, психологик таҳлил тамойиллари асосида ўрганиш шоирнинг ҳаёт фалсафаси, медитатив ҳолати, олами англаши ва қабул қилиши натижасида “Мен”ини идрок этишида муҳим аҳамият касб этади.

Баъзилар гўзаллик деганда бадий жиҳатдан етук, фақатгина муайян санъат турига тегишли жиҳатларга кўпроқ эътибор қаратадилар. Абдулла Ориповнинг айрим шеърларида бу категорияга бошқача муносабатини кузатамиз.

*Оч одамнинг устидан қулманг,
Етишмаса ишга қурбати.
Хунуккина қизларни сийланг,
Гўзал бўлар улар сийрати.*

Юқоридаги мисрада гўзаллик тушунчаси эстетик категория сифатида йўқолади, шоирнинг бадий нияти суврат эмас, сийратга аҳамият қаратиш орқали англашилади. Мукамаллик касб этган жисм, чехра гўзалликни том маънода ифодалай олмайди. “Оч одам”, “хунуккина қиз” бир қараганда, эътиборни тортмаслиги аниқ. Лекин бу сифатда ахлоқий-эстетик гўзаллик йўқ дея олмаймиз. Шу ерда бадий адабиёт, тасвирий санъат фақатгина идеал ҳолатдаги гўзалликка асосланади, деган айрим фикрларни инкор этади. Леонардо да Винчи, Пабло Пикассо каби мусаввирлар зоҳирий эмас, ботиний маънога аҳамият қаратгани каби, Абдулла Орипов ҳам гўзалликнинг шаклини эмас, мазмунини устун билади.

Шоир “гўзал” сўзини фақатгина қизларга нисбатан қўлламайди. Унинг наздида “гўзаллик” жуда кенг тушунча. Шунинг учун “**гўзал баҳор**” (“Баҳор”, 1959 й), “**гўзал кунлар**” (“Ҳали олдиндадир гўзал

кунларим”, 1960 й), “**тонг гўзаллиги**” (“Шафақ”, 1960 й), “**гўзал тим қора оқшом**” (“Куз хаёллари”, 1962 й), “**гўзал замона**” (“Юзма-юз”, 1964 й), “**гўзал сўз**” (“Мен нечун севаман Ўзбекистонни?!” 1964 й), “**гўзал изтироб**” (“Қўйгил, у кунларни эслатма менга”, 1967 й), “**гўзал туйғулар**” (“Хотирот”, 1969 й), “**гўзал жулдур қисмат**” (“Тириклик”, 1986 й), “гўзал маъво” (“Ўзбеклар”, 1985й) каби мутлақо бир-бирига зид тушунчаларга нисбатан ҳам бағрикенглик билан қўллайди. Шоир поэтик маҳорати шундаки, у руҳий ҳолатнинг қорамтир, тушкун жиҳатларини ҳам оқ ва ёрқин бўёқлар орқали уйғунлаштира олишидадир.

У доимо ўзини оддий инсон ҳисоблади, шу ҳаётий тамойили асосида тақдирнинг туҳфаларидан талтайиб кетмади, зарбаларидан букилиб ҳам қолмади. Эл таниган, суйган ва сийлаган катта шоир бўлса-да, Одам қиёфасида қолди. Шоирнинг лирик қаҳрамони ўзи каби талабчан, ҳақгўй, тўғрисўз. Ижодкор характеридаги жиҳатлар моҳиятан бирлашиб, маънавий ва ахлоқий концептуаллик касб этади. Абдулла Орипов икки асрда ижод қилди. XX аср жамиятининг “изм”лар болғаси остида парчаланганини, инсон ҳуқуқларининг топталганининг гувоҳи бўлди. Жамият ва одамлар ҳаётидаги мувозанатнинг бузилганини қаҳрамонлар қиёфаси, руҳий драматизмлар нисбатида типик тасвирлади.

Ижодкорнинг инсон ва жамият тасвирига нисбатан бадий ёндашувидаги бу муҳим жиҳат шоир услубини кўрсатади. Лирикасининг ўзига хос хусусияти шундаки, у воқелик ёхуд кечинмани нафосат, энгил маром ва интонация, мусиқий ритм, мантиқий-фалсафий такт билан тасвирлаб беради. Шу орқали ўқувчида одам, табиат, жамият, ахлоқий канон, эстетик қарашлар борасида муайян тасаввурлар уйғонади. Бу тасаввурлар бадий дид, дунёқараш ва комилликка чорлашда кейинги авлодлар учун беминнат хизмат қилди. Шоир оддий одамлар,

бетакрор руҳий эврилишлар, тийнатдаги яширин фазилат ва қусурлар, мантикий фикрлар тасвири билан мунтазамликни таъминлади. Бу мунтазамликда маром бор, ҳаёт мавжуд, қандайдир эҳтиёж яширин. Абдулла Орипов бадий тафаккурига хос оптимизм намоён бўлади. Шоирнинг лирик қаҳрамони айни замон кишиси, лекин у узоқ ўтмиш хотираларига бой, тарих сабоқларини қон-қонига сингдирган, келажакни кўра оладиган шахс. У ўзига хос савқи табиийга эга. Атрофида, жамиятда, дунёда, миллат дунёқарашида бўлаётган ўзгаришларни сезади. Бу ўзгаришларнинг таг замини маъноларини қидирар экан, қаҳрамонлари ҳам қарама-қаршиликлар орасида мафтункор, самимий, жирканч, бадбин, некбин қиёфа касб эта боради. Шоир барча нарса ҳақида очик ёзади.

*Ана энди аён бўлди асл башаранг,
Сиз – дайдилар, тўғри келган касни, қопасиз.
Сиёсатни қалқон қилмай кўзимга қаранг,
Балиқ йўғу балиқчини қайдан топасиз?
...Карвон ҳозир йўл бошлаган бошқа томонга,
Теран боқсанг, бир ҳолатни кўрасан зинҳор:
Инсон фақат бўлингайдир яхши, ёмонга,
Ўғри деган, Тўғри деган икки миллат бор.*

“Ранжком” достонида Фаррош кампир тилидан ҳақиқатни очиб ташлайди. Шоир кечинмаларини ифодалаган бу образ ҳақиқатнинг умумий ва мавҳум белгиларини ўзида жамлаган. Фаррош кампир тилидан гапирар экан, шоир нозик саволларни ўртага ташлайди. Ўғри ва Тўғри тушунчаларида тазоддан фойдаланар экан, аслида, дунёнинг икки қутби борлигини очик ёзади. Инсон яхши ва ёмон деган қавмга бўлинар экан, бу қавмлар ўз навбатида, миллат деган жамоани тузувчилардир. Агар адабиёт фақат гўзалликни ифодалайди десак, унда ижтимо-

ий масалалар ечими қандай ечилади? Ваҳоланки, бадий сўзнинг бош мақсади инсонни куйлаш экан, демак, одамга хос барча катта-кичик унсурлар савол тариқасида ўртага чиқаверади. Шоир объектив борлиқда ечилиши лозим бўлган масалалар, муносабатлар, зиддиятлар, қарама-қаршиликларни ҳам куйлашга мажбур. Чунки у Илоҳий Қудрат ато этган истеъдоднинг масъулиятини теран англайди. Шунинг учун ҳам, энг аввало, ўзига ва қисматдош ижодкорларга танбеҳ беради:

*Сен шоирсан, сенга Аллоҳ ёруғ нур берди,
Оташ берди, забон берди, ҳам улугъ юрак.
Тимсолингда бечоралар ўз дардин кўрди,
Бахтин кўрди, шодликларин кўрганлар бешак.
... Сен уларни кўриб, бир сўз дедингми ахир?
Илоҳий дил берган эди сенга худойим,
Қулоқ сол деб шўрликларнинг оҳи-воҳига.
Сен-чи, само шўъласини куйладинг доим,
Шеърлар битдинг юлдузларга, гулга, оҳуга.*

“Жаннатга йўл” достонида Тарозибон нутқи орқали берилган бу дастур ижоджараёнининг моҳиятини англатишга хизмат қилган. Тўғри топилган образ ва тўғри қўйилган масала ижтимоий-ахлоқий ғояларга ҳам эга. Шоирнинг воқеликка нисбатан идроки, тасаввурнинг реал тасвир ҳақиқати билан яхлитлиги, ижтимоий-эстетик идеали танлаган йўлининг асосий тенденциясини ташкил этади. Абдулла Орипов асарда эксклюзив воқелик фони доирасида индивидуал ҳолатларни маҳорат билан ёрита олган. Йигит образи шахс сифатида тубанликка юз тутмаган, унда барча инсоний фазилатлар мужассам, лекин ноқис дунёнинг, нафснинг, инсон табиатининг аномал бузилишлари салбий таъсир кўрсатган. Шунинг учун ҳам шоир “савоб шуми?”, “инсоф шуми?”, “адолат шуми?”, “диёнат шуми?”, “кафолат шуми?” (“Йигит

монологи”, “Жаннатга йўл” драматик достондан) қатор саволларга жавоб ахтаради.

*Мен яхшилик тилар эдим Инсониятга,
Йўлардимки, эзгуликни қўладим фақат.
Лекин, афсус, етолмабман қўтлуғ ниятга,
Қурашмоғим керак экан балки, бешафқат.
Иродасиз дўстларимнинг касри учун ҳам
Пешонамга ёзилибди дўзах, жаҳаннам!
Кафолат шуми?*

Бу ерда муסיқий оҳангларнинг уйғун бўлмаган ҳолати, яъни диссонансликка яқин овозларни эшита-миз. “Яхшилик”, “эзгулик”, “қўтлуғ ният” сўзлари сокин жарангласа, “қурашмоқ”, “бешафқат”, “иродасиз” жумлалари кучли зарбли чолғу товушидек кайфият ҳосил қилади. Икки вазият қаршисида лол қолган Йигит чорасиз, ғамнок ва ғазабнок. Шоирнинг ҳулосаси мутлақо индивидуал, ечилиши мумкин бўлмаган ҳолатларга, вазиятларга тик қараш, ечим қидириш иштиёқи устунлик қилади. Шунинг учун ҳам у ноёб қадрли туйғуларни истади.

*Тўқайга ўт кетса ёнғай бус-бутун,
Адолат борлиққа ёлғиз онадир.
Дунё ҳам, инсонлар қалби ҳам бугун
Ёвузликдан зада қўриқхонадир.*

“Қўриқхона” шеърида ноёб ўсимлик, жониворларни қирилиб кетишдан асрайдиган макон тасвири орқали башариятга хос хусусиятларни, қалбга доир жиҳатларни асраш масаласини ўртага қўяди. Шоир табиат уйғунлиги билан табиий уйғунликни бир нуқтада кўрсатишга ҳаракат қилар экан, объектив борлиқни атайлаб қора рангларда кўрсатмайди. Унинг одамзотга илтижосида реал воқеликдан туғилган кайфият мавжуд. Табиатнинг ноёб яра-

тиқлари интиҳого юз тутгани ҳақидаги реаллик ва инсонга ато этилган туйғуларнинг абас бўлишига доир мантиқий ҳукм чинакам маиший-ижтимоий, ахлоқий тенденцияларни намоён этади.

Шоир ижодидаги поэтик образлар бевосита ижодкор тафаккури билан боғлиқ бўлиб, миллий, умуминсоний жиҳатдан асослидир. У муаллифнинг одам болаларининг бутунлигини, иймонини, диёнатини, инсофини, ватанпарварлигини тўлақонли асраб қолиш истаги, ижодкорлик миссияси билан белгиланади.

4.2. Ватан ва халқ образларининг поэтик янгилиниши

Ўзбек адабиётида она Ватанга дахлдорлик ҳисси-дан фахрланиш, унинг бой тарихий-маданий меросини талқин этишга қаратилган асарлар кўплаб учрайди. Бадиий ижодда миллат ва миллият тушунчаси Ватан тимсолининг бадиий тасвири билан уйғун ҳолатда ифодаланади.

XX аср ўзбек шеъриятининг забардаст шоири Абдулла Орипов бадиий ижод оламига кириб келган илк даврлардаёқ она табиат, туғилиб ўсган маскан, мағрур тоғлар, шарқироқ дарёлар, сокин сойлар тасвирини қаламга олди. Шоирнинг илк шеърлари вақтли матбуотда 1958 йилдан эълон қилина бошланган. Бу пайтда ёш ижодкор атиги 17 ёшда эди. Шу йиллар оралиғида ёзилган шеърларни таҳлил қилар эканмиз, шоир ижод тонгининг аввалидаёқ ўзининг бадиий-эстетик тамойилини аниқ белгилаб олганининг гувоҳи бўламиз.

Шоир туғилиб ўсган қишлоқ қадимий тарихга эга бўлиб, тоғлар билан туташган манзилда жойлашган. У ўзига илҳом берган омилларни айнан шу даргоҳдан топади:

*Тоғлар қўйнидадир менинг қишлоғим
Чўққилари оша кўринар олам.
Шундадир донг ёйган сўлим боғларим
Шундадир шеъримнинг илҳомлари ҳам.*¹⁸²

Ёки шоирнинг “Мен нечун севаман Ўзбекистонни” шеърини оладиган бўлсак, асар ёзилганда Абдулла Орипов эндигина 23 ёшни қарши олган эди. Ушбу шеърда миллатнинг тарихий шахслари, табиий бой-

ликлари, географик жойлашуви ҳақида кенг қамровли фикр юритилади. Ижодкор она юртга бўлган севгиси сабабини қидириб, ўз-ўзига савол беради.

Кейинги йилларда ёшлар маънавияти ҳақида кўп танқидий, таҳлилий фикрлар билдирилмоқда. Хўш, замонамиз ёшлари ҳам мана шу савол қаршисида бир зум бўлса-да, бош қотиришармикин? Ватанга бўлган муҳаббат туйғуси деганда, кўз ўнгига нималарни келтиради? Ўзга манзилларга саёҳат қилиш яхши, лекин Ватаннинг тўлиқ тимсоли, ҳар бир қарич тупроғини танимай туриб, оламни билдим дейиш, бироз нотабиий, албатта. Шундай экан, бу каби асарларни таҳлил қилиш ва ёшлар онгига сингдириш мақсадга мувофиқдир.

Ҳақиқий истеъдодлар, даҳо ижодкорлар ҳар кунини ҳам туғилавермайди. Лекин улар яратган, ёзиб қолдирган маънавий мерос йиллар давомида авлодлар тарбиясида дастурул амал бўлиб хизмат қилади. Ана шундай шахсларгина бетакрор ижоди билан она юрт тароватини бутун оламга ёйишга хизмат қилади. Шоир юрагида юксалган Ватан туйғуси онгу истеъдоди орқали сатрларга кўчади, бу ёниқ сўзлар кейин китобхон қалбидан ўрин эгаллайди. Ўқувчининг юрагида туйғулар уйғотади, кўз ўнгида Ватаннинг бадиий образи гавдаланади. Китобхон ҳам шоир сўзларини ўзиники деб билади. Зеро, бундай шеърлар орқали у ўзини, туғилиб ўсган ерини танийди, олам ва одамнинг яралишидан мурод нелигини англаб етади.

*Бу туйғу менинг ҳам умримда ғолиб,
Йўқолмас, сувга от, ташла ўтларга.
Ватан тупроғидан бир сиқим олиб,
Кейин боражакман ўзга юртларга*¹⁸³

¹⁸² Орипов А. Танланган асарлар. Саккизинчи жилд. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2016. – Б.16

¹⁸³ Орипов А. Танланган асарлар. Саккизинчи жилд. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2016. – Б.246

Ҳақиқатан ҳам, шоир умри давомида гоҳ ижодий, гоҳ хизмат сафарлари билан кўп давлатларга саёҳат қилди. Лекин ўзи мисраларида таъкидлаганидек, сафар таассуротлари билан боғлиқ ҳар бир шеърда, энг аввало, юрт меҳри, тимсоли ўз ифодасини топган. Масалан, “Сан-Францисколик талаба билан суҳбат”, “Лос-Анжелос кўчаларида”, “Икки Америка”, “Осиё маркази” шеърлари фикримизга исбот бўлади.

Шоирнинг самимиятга йўғрилган, сатрлар ботинида ҳаётий фалсафани акс эттирган шеърлари ўқувчини мафтун қилади, ўйлашга ундайди.

Она Ватаннинг ёрқин тимсолини чизишга хизмат қилган сатрларнинг халқчиллиги, оддий ўзбекона каломлар, сохта жимжимадорликдан холи фалсафий хулосалар донишмандона шеърятни ҳосил қилганки, бу ижод билан танишган сари киши руҳи тозариб, қалби равшанлашиб бораверади, ўзлиги ва олам синоатларини теранроқ англайди, атрофдаги воқеликлардан айрича мазмун топади.

Абдулла Орипов, энг аввало, инсон сифатида ҳамда хизмат вазифаси тақозосига кўра дунёнинг кўплаб мамлакатларида сафарда бўлди. Ҳар бир сафар хотиралари ўзбек адабиётига бетакрор асар бўлиб қўшилди. Масалан, Япония сафари таассуротлари натижасида туркум шеърлар, Женева табиати ва инсонлари акс этган ашъорлар, Ҳаж дафтари, уммон орти эсдаликлари шулар жумласидандир. Лекин у ўз юртининг фарзанди сифатида дунёнинг энг муҳташам биноларию муаззам тарихини чуқур ҳурмат қилган ҳолда, энг аввало, она Ватан меҳрини барчасидан устун билди.

*Мўъжиза ахтарсанг, юрмагил гангиб,
Яхшиси, Сурхоннинг тоғларига бор.
Симобий печ билан бошини танғиб,
Сени қарши олар сеҳрли Ҳисор.*

[“Сурхон мўъжизалари”]

ёки:

*Олис сафарларга сайёҳ йўл олар,
Уни олиб учар поезд шиддати.
Шаҳар чироқлари кўринмай қолар,
Йўқликка сингади тоғлар келбати.
Дафъатан бўшлиқни ҳис этади у,
Ортиқча матоҳдай жой тополмас тан.
... Гарчи юрагимда сийратинг бор-ку,
Сувратинг йироқда қолмоқда, Ватан.¹⁸⁴*

[“Сайёҳ”]

Шоир шеърлари рус, турк ва инглиз тилларига таржима қилинганини эътиборга оладиган бўлсак, дунё халқлари шеърхонлари ҳам Ўзбекистон табиати, сўлим боғлари ҳақида бой тасаввурга эга бўлади. Маданий-тарихий обидаларнинг бутун салобати сатрлар замирида бўй кўрсатиб туради.

Шоирнинг ҳар бир шеъри, ҳар бир банди-ю, мисраси муайян тарихга эга. Ушбу “тарих” шеърда мавжуд бадий-фалсафий ғояни, ҳар бир образ ва ташбеҳ қатидаги маънони англашга ёрдам беради.

Хулоса қилиб айтганда, Абдулла Орипов лирикасида тарихий-маданий ёдгорликларнинг бадий тимсоли ҳам ўз ифодасини топган. Ҳақиқий ижодкор она юртини бутун борлиғи билан мадҳ этади ва бу ижод завқидан фараҳ туяди. “Мен нечун севаман Ўзбекистонни?”, “Ўзбекистон – Ватаним маним”, “Она тилим”, “Она сайёра”... бу каби шеърларни яна узоқ давом эттириш мумкин. Айниқса, “Мен нечун севаман Ўзбекистонни?” ва “Ўзбекистон – Ватаним маним” шеърлари шоирнинг адабий қиёфасини ёрқин ифодалайди. Шоир етук рассом каби Ватан тимсолининг ҳар бир рангини, жаҳонгашта сайёҳ мисоли юртнинг ҳар бир қарич тупроғини, географ

¹⁸⁴ Орипов А. Танланган асарлар. Саккизинчи жилд. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2016. – Б.248.

олимдек табиатини, муסיқашуносдек ҳар оҳангини оқори ноталарда тараннум этади.

“Адабиётда концепция бадий асар моҳиятини, ижодкорнинг “мен”ини ифода этади.¹⁸⁵ Шу боис Абдулла Орипов шеърларини ўқиганимизда унинг ўтли овозини, ҳақиқатпарвар кескир сўзини, самимий туйғуларини ҳис қиламиз.

Агар муайян инсоннинг хатти-ҳаракатида тўғри яшашга мойиллик устувор бўлса, демак, бир оила, жамият ҳаётида мукамалликка эришиш мумкин. Лекин Одам яратилгандан бери бу масала ҳар доим долзарб мавзу бўлиб келган. Шоирнинг “Ҳаёт сабоқлари” шеърини донишманд устознинг ўғитлари деб қабул қилиш керак. Шеър бутун бир миллат бошидан кечирган тарих солномасидек таассурот қолдиради.

Адабиётшунос олим Д.Қуронов шоирнинг ижодга энди кириб келган даврларда яратилган шеърларини тарих концепцияси асосида таҳлил қилиб, шундай ёзади: “60-йиллар адабий авлоди, жумладан, А.Ориповнинг шахс ва ижодкор сифатида шаклланиш даври шу чўпчак тўқила бошлаган пайтга тўғри келдики, у бунга ёшликка хос жўшқинлик билан ишонди”. Тўғри, лекин бу ҳолатни ҳеч қачон маломат қилиш мумкин эмас. Чунки катта авлод вакиллари дастлаб шўроларнинг кўтаринки шиорларини сидқидилдан қабул қилган, уларда халқ ва миллат келажаги пухта ўйланганига ҳақиқатан ишонган эдилар. Абдулла Орипов ўша олис йиллардаги дамларни шодон қуйлаганини яшириб ўтирмайди. “Ҳаёт сабоқлари” шеърисида миллатнинг бир шоири сифатида барча номидан гапиришга жазм этади:

*Пахта-ю газни-ку қароқчи ҳар кас
Ўмариб кетганда тўйлар қилганмиз.
Ўлсак ҳокимизга Маккани эмас
Кремл деворин шон деб билганмиз.*

¹⁸⁵ ЎЗМЭ. – Т.: Энциклопедия. 2002. 5-жилд.

Шу тахлит бутун ижодкорлар адабий-маънавий меросида ўша даврга муносабатнинг ҳар иккала шаклини ҳам учратиш мумкин. Гоҳи ошкора кўтаринки кайфиятда ёзилган, баъзан тарихга экскурс, гоҳ рамзлар воситасида ички умидлари учқуни кўринадиган асарлар ҳам яратилганини таъкидлаш жоиздир. “Ҳаёт сабоқлари” шеъри ҳаётнинг бутун аччиқ-чучугини кўрган мўйсафид донишманднинг ўй-хаёлларидир. У бир пайтлар даврон йўриғи ва замон чавғони ҳаммани бир тарафга юришга ундаганини таъкидлагани ҳолда, лекин биз инсон эдик, ўй ва тафаккур қилишга ақл ва қалб берилган эдику, деган армонга ҳам боради. Биз боболардан мерос мамлакатни ҳимоя қилиш ва комилликка чорловчи ўғитларни унутдик. Демак, ўзлигимизни унутдик. Натижада қизил яловни баланд тутганча, ўз қондошларимизга қўл кўтардик.

*Ҳазрат деб инсонга ўқидим такбир
Расо бўлсин дея қуйладим жўшиб,
Ҳазратни ҳасрат деб қилдим сўнг таҳрир
Расога “в” ҳарфин қўйдим-ку қўшиб.*

Инсон ёшлик дамларида унинг кўзига ҳамма нарса гўзал ва мукамалдек туюлади. Шунинг учун ёшлар ижодида бирон воқелик ёки вазиятга у қадар ҳам танқидий назар кўзга ташланмайди. Лекин ёш ўтгани сайин сабаб ва оқибат, ҳаёт ва ижод мантиғининг нозик чегараларини яққол ажрата бошлайди. Шу тариқа у мукамалликни, комил инсонни орзу қилади. Банднинг дастлабки икки мисраси айни ижодга илк қадам қўйган дамларини эслатади. Одам боласи нафсга берилиб кетгани (моддий, жисмоний) туфайли юксак мақомга нолойиқ бўлиб қолганини надомат билан ёзади. Айнан нафс хуружи неча-неча талотўпларга, изтироб ва қурбонликлар – ҳасратга сабаб бўлади.

Шоир шеърининг аччиқ ва мунгли эканини яшириб ўтирмайди. Ҳар бир сатрининг замирида тарихнинг бир сабоғи, боболарнинг овозлари эшитилиб тургандай бўлади. Мамлакат ёруғ кунларга етганига, бунга ўзи ҳам гувоҳ бўлганига шукроналар айтади. Лекин шундай бўлса-да, ёзаётган баъзи шеърлари ҳали ҳам мунгли эканлигини шундай изоҳлайди:

*Кимдир байтларимнинг тубига етса,
Аччиқ ва мунгли деб айтгайдир бешак.
Дунёда лўттибоз кўнайиб кетса,
Нега мен уларни қутлашим керак?!*

Мана шу ерда шеърнинг асл мавзуси, шоирнинг некбин орзуси кўринади. Уни қийнаган саволлар шу бандга келиб юзага чиқади. Мамлакат обод, миллат азалий орзусига эришди, лекин шунга қарамай нопок амаллардан тоймайдиган олчоқ ва лўттибозлардан етаётган озорлар ҳам кам эмас-да.

*Қандай соз авлодлар ўйнаса, кулса,
Сен ҳам табрик айтсанг, қутлаб басма-бас.
Шодмонлик ярашар Ватан тинч бўлса,
Комиллик уфуриб турса ҳар нафас.*

Шоир она халқини севди, Ватан тақдири доимо шахсий масалалардан баланд турди. Лекин бу севгидан баъзан ранжиган ўринлар ҳам бўлгани рост. Нимасан? Қандайин сеҳрли кучсан? Нечун томошага бунчалар ўчсан? – дея ундан ранжиса, бирда эса “Юлдузлар, билмайсиз менинг халқимни, Бундайин заҳматкаш Ер юзида кам. Елда тиним бордир, унда йўқ тиним, Шундай ишпарастдир у мунисгинам” деб кўкларга кўтаради.

Абдулла Орипов Танланган асарларининг 1-жилдининг ўзида, айнан “халқим” ибораси турли шеърларда 61 маротаба такрорланган экан. Шоир шеърларида лирик қаҳрамон хурсанд ва ғамгин чоғларида ҳам халққа мурожаат қилишдан бир зум тўхтамай-

ди. Йиллар давомида шоир халқ дардини куйлаган, ундан бир зум узилмаган бўлса-да, баъзан тасаллига муҳтож паллаларда халқнинг мададини қидириб қолади. Халқдан чиққан “кулфат”лардан озорланади:

*Менинг халқим ёвни кўп кўрган,
Ўзимиздан чиққан сен – кулфат.
Сендайларни туғиб, ўстирган
Оналарга ачингум фақат.*

Бу ерда лирик қаҳрамон ва шоир кайфияти уйғунлашади. Биринчидан, шоир, шунча йил бетаъна муҳаббат билан она халқни ардоқлаган бўлса, иккинчидан, халқнинг ўзидан чиққан ёвларнинг оналарига ачинади.

*Кимдир Ватанингга тош отса бироқ
Беғуноҳ бандалар бағрин қилса қон,
Шарҳлаб беролмайман бу ҳолни мутлоқ,
Буну тушунмайман асло, ҳеч қачон.*

“Жазо топқусидир” деб номланган шеърида она Ватанига наинки таҳдид, балки кимнидир тош отишини ҳам истамаслигини баён этади. Юрт тинчлигига раҳна солувчи кимсаларга, албатта, жазо муқаррарлигига ишора қилади.

*Ўзбекман, қанчалик жафо чекмайин,
Ўзимга ҳақ бўлдим, ўзимга ҳақман.
Яшадим ёвларга бўйин эгмайин,
Бу кун ўз эркига эришган халқман.*

Шоир янги аср остонасига қадам кўяр экан (шеър 2000 йилда ёзилган), ўзбек эканлигидан, жафо ва ёвларга мардона тура олган миллат вакили бўлганидан ҳудудсиз қувонч туяди. Миллатнинг ҳақиқатга, адолатга эришганини қайта-қайта фахр билан қаламга олади. “Ватандош” шеърида эса бу тушунчаларнинг нозик жиҳатларига аҳамият қаратади. Масалан, шоир наздида бир тилда сўзлашмоқ ёки

бир лаганда ош емоқ ватандошлик эмас. Қачонки, туққан элига садоқатли ва бу йўлда елкадошларгина чинакам ватандош ҳисобланади. Модомики, бир заминда юриб, бир ҳаводан нафас ола билган дили ўзга бўлса бундай кимсанинг на халққа, на миллатга тегишли дея оламиз.

“Бу юртнинг” деб номланган шеърида эса бевосита ўзи туғилиб ўсган Қашқадарё воҳасининг поэтик манзарасини тасвирлайди. Қашқадарёдаги табиат ва табиий бойликларни уйғунлаштирган. Жой ва шахс номлари таърифида воҳанинг тарихи ва бугунига назар ташланади.

*Тулпорлари, тойлари бор бу юртнинг,
Ботмайдиган ойлари бор бу юртнинг.
Кечани ҳам кундуз каби ёритган,
Шўртандайин жойлари бор бу юртнинг.*

Шоир мамлакатимиз саноатида муҳим ўрин тутадиган объектларни ҳам поэзияга топқирлик билан сингдиради. Тулпор ва тойларни икки маънода тушуниш мумкин. Биринчидан, воҳа халқининг от, тулпор, кўпқарига бўлган эътибори назарда тутилган бўлса, иккинчидан, катта авлоднинг ўрнини босадиган эпчил ёш авлод масаласи ҳам шеърда акс этгандек гўё.

*Бу диёрнинг Кеши бор, Насафи бор,
Темурбекнинг ўчмаган нафаси бор.
Тарихига дунёнинг ҳаваси бор,
Ҳеч қуримас сойлари бор бу юртнинг.*

Халқимизда “Оққан дарё оқаверади” деган ҳикматли мақол бор. Шеърда бамисоли ўша мақолга ишоралар ҳам бордек назаримизда. Яъни шоир Кеш ва Насаф каби тарихий шаҳарларни бир вақтлар Темурбек тимсолида бутун жаҳонга доврў қозонганини эътироф этар экан, бу сойларнинг ҳеч қуримаслигига умид билдиради. Абдулла Орипов Ватан де-

ганда Ўзбекистоннинг ҳар бир гардини ҳам қаламга олади.

*Минг йиллик карвонлар изи сенда бор,
Боболар каломи мозийдан ёдгор,
Алпомиш қудрати бўлсин мангу ёр,
Сен шонли тарихим, ҳеч ўлмас сўзим,
Она диёримнинг фаҳри – Термизим.*

Бу шеърда эса Термизнинг тарихи, бугуни ва келажигдан ёниб сўзлайди. Шоирнинг ўзига хос йўналишда ёзилган бир шеъри “Иқрор” деб номланган бўлиб, 2003 йилда ёзилган. Бу она юртига ғаразли, ишончсизлик билан боқаётган кўзларга маломат тарзида битилган:

*Сен яхши кўрасанми
ё ёмон кўрасанми –
Шу дарё меники.*

*Сен яхши кўрасанми
ё ёмон кўрасанми –
Шу тоғлар меники.*

Ёки она юртнинг бутун қиёфасини, моҳиятини тўртликларга ҳам маҳорат билан сингдирилганини кузатиш мумкин:

*Ватан нимадир деб юргандан кўра,
Эсингни бир жойга йиғиб ол, жўра.
Дунёда ибратли дарсхоналар кўп,
Ватанни сен ватангадодан сўра.*

Юрт қадрини, соғинчини туғилган уйдан йироқда яшашга мажбур бўлган кимсадан бўлак те-ранроқ ҳис этадиган киши топилмаса керак. “Ватандош” шеърида дил ва тилда бирликка ундаса, “Юртдошларимга” шеърида эса ўзбек миллатининг самимий, содда нигоҳларини, далаларда меҳнат билан банд бободоҳқонларнинг тупроқ юқи чехраларини тасаввур қилиш мумкин:

*Қалбимни чулғайди ажиб бир қўшиқ
Юрт кезсам, у баланд тоғлардан ошсам.
Далалар қўйнида меҳнаткаш, мушфиқ
Азиз юртдошларим билан учрашсам.*

Шоир ана шу инсонларни меҳр билан юртдошларим, азизларим деб атайди. Миллатимизга хос одмиллик, боладек беғуборлик фазилатларини ҳам катта буюклик деб қабул қилади:

*Текис дазмол изи бўлмас эҳтимол,
Уларнинг усти-бош, энгилларида.
Боқишар ҳамиша боладай хушҳол,
Зарра эгрилик йўқ кўнгилларида.*

Абдулла Орипов лирикасида Ватан ва миллат тусунчаси, ватанпарварлик туйғуси шу қадар юксакки, мавзусидан қатъи назар хоҳлаган асарни синчиклаб ўқисак, гоҳ ошкор, гоҳ яширин мазмунида, албатта, бу туйғуларнинг чин изҳори намоён бўлади. Масалан, “Ватан фарзанди” шеърида она юрт тимсоли юқоридаги ўзбек халқи образи билан ниҳоятда яқин тасвирланган:

*Гоҳо ёш болага ўхшайди Ватан,
Содда, норасида, пок ва беғубор.
То озор етмасин унга дафъатан,
Бегона кўзлардан асрамоқ даркор.*

Шоир Ватан тимсолини бир-да болага, бирда улуғ пирга менгзайди. Агар шу Ватанга дахлдорман деб ҳисобласанг, унга мана шу икки нуқтаи назар билан қара, деган фалсафий ҳулосаларни илғаб оламиз. Гўдакни турли тасодифий озорлардан ҳимоя қилиш, асраб-авайлаш даркор. Баайни гоҳида Ватанга ҳам гўдакка қилингани каби меҳр, эътибор, катта йўлидаги тошларни олиб ташлашда кўмак керак бўлади.

Шу билан бир қаторда Ватан ҳимоячимиз, мадақкоримиз, суянчиғимиз ҳамдир.

*Ким унинг хизматин этолса адо,
Икки дунёда ҳам бўлмайгайдир кам.
Ўзини таъмасиз қилдими фидо,
Ўша зот Ватанга фарзанд чинакам.*

Шоир Ватанга хизмат улуғ бурч, масъулият ва катта савоб эканини ёзади. “Икки дунёда кам бўлмагай” мисралари орқали Ҳадиси шарифдаги “Ватанни севмоқ имондандир” жумлаларига ишора қилади. Шоир лирикасида ватанпарварлик мотиви шунчалик кучлики, у Ватаннинг янтоғига-да шеър битишни шараф деб билади.

*Сени ризқим деди муштипар онам,
Демакки, ризқимсан азалдан-азал.
Токи шу тупроқда экан насибам,
Ҳатто янтоғига ёзурман ғазал.*

“Ҳужжатсиз одам” шеъри эпик мазмунга эга. Бир кимса фалакнинг синови билан ёнида ҳужжатлари бўлмагани учун миршаблар қўлига тушади. Бу бечора ҳужжатсиз одамни душман санаб қамаб қўядилар. Лекин ўзга юрт, тил билмаслик ҳар икки томон учун қийин вазиятни пайдо қилади. Шунда ҳалиги одамнинг ким ва қаердан эканлигини билмоқ учун дунё харитасини келтириб, мамлакатлар номи бир-бир ўқилад бошлайди. Юрти номи айтилганда, шўрлик маҳбус кўзлари ёшга тўлиб фарёд чекади. Демак, Ватаннинг ўзи, унга мансублик энг қимматли ҳужжат билан баробар экан.

*Ҳар қандай тарих ҳам ибратли эмас,
Ибратсиз ҳам кечмас ҳаёт батамом.
Ҳатто чумолининг Ватани бор, бас,
Инсоннинг ҳужжати Ватан, вассалом!*

Шоирнинг “Хотира” деб номланган шеъри ҳам бир қараганда бошқа мавзуда ёзилгандек, лекин мисралар замирида ҳалиги ҳужжатсиз одам каби мансубликка шукроналик ҳисси мавжуд. Яъни гарчи шеърда хотира, унутилмаслик борасида сўз юритилса ҳам, токи Ватан бор экан, авлодларнинг унутмасликларидан умидворлик орзулари ифодаланади.

*Бу Ватан жаннатдир, жаннатдир,
Ҳаётдир сеҳрли, соҳира.
Шаънингга авлодлар раҳмат дер,
Хотира, хотира, хотира.*

“Ўзбек” деб номланган шеърида эса юқоридаги фикрлар, ғоялар ва туйғулар янада ёрқинроқ акс этади.

*Кўҳна шажарани чуватсанг агар,
Учи бориб етгай Одам Атога.
Ўзбек унвонингдан тонма, биродар,
Таяниб кимлардир қилган хатога.
Ҳануз сузиб юрар Нухнинг кемаси,
Барча жонзотларнинг қисмати бирдек.
Биз ҳам алал-абад ҳужжат эгаси,
У ерда ёзилган Ўзбек деб, Ўзбек!*

Хулоса қилиб айтганда, Абдулла Орипов лирикасида она юрт, Ўзбекистон образи бетакрор тарзда ўз ифодасини топди. У халқ қувончи, дарди, умидини ўзиники билан бир деб билди. Миллат равнақи, инсоният камолати учун тинимсиз ўй сурди. Хаёллари шеър, дoston, қасида тарзида муаззам асарлардан намоён бўлди.

4.3. Шоир поэтик тафаккурининг статистик ва психобиографик тадқиқи

Биз тадқиқотимизнинг сўнгги фаслида шоир адабий меросининг статистикасини аниқлашга ҳаракат қиламиз. Муайян асарнинг яратилиши, тузатиш жараёнларидан ўтиб, ўқувчи қўлига етиб бориши бизга номаълум психологик, физиологик, мантикий фикрлаш каби босқичлардан ўтади. Асарга, энг аввало, ғоя, кейин шакл ва мазмун танланади. Бу жараён ҳам ақлий эмас, балки ҳиссий-экспрессив ҳолат билан чамбарчас боғлиқ. Шунинг учун шоир ёки ёзувчининг “сермахсул ижоди” замирида унинг руҳий ҳолатида содир бўлаётган қарама-қаршиликларнинг ўрни беқиёс. Қачонки, ижодкор, энг аввало, ўзи мансуб жамият қонун-қоидаларидан қониқмаслиги, янада мукаммаликни иставерса, тинимсиз ижодий жараён ҳам давом этаверади. Ижодий жараённинг психологик таҳлили фанда кенг ўрганилган. Биз мазкур фаслда Абдулла Ориповнинг шеър яратиш техникаси эмас, балки яратилган асарларнинг шоир феноменига, руҳий харитасига доир чизгиларини аниқлашга ҳаракат қиламиз. Ҳар бир асар мустақил мавзу, ғоя ва мазмунни ўзида жамлайди. Лекин у бир ижодкорга тегишли бўлса, улар мундарижасида шоир ёки ёзувчининг руҳий таржимаи ҳоли – психобиографияси ҳам мавжуд бўлади. Психобиография юнонча сўздан олинган бўлиб, маълум тарихий шахсларнинг таржимаи ҳоли ва шахсиятини психологик таҳлил қилиш жанридир. Бунда муайян шахс фаолиятидаги нуқталарни аниқлашда унинг руҳий омилларига алоҳида эътибор қаратилади. Мазкур ёндашув XIX аср охири – XX аср бошларида пайдо бўлган бўлиб, Леонарда да Винчи, Гёте, Руссо, Шопенгауер, Достоевскийнинг ҳаёти ва ижоди асоси-

да қатор тадқиқотлар амалга оширилган.¹⁸⁶ Психобиография таҳлили психоналитиклар томонидан амалга оширилиб, шахснинг ғоя ва йўналишлари асосида иш олиб боради. Хорижлик психоналитик олим Эрик Эриксон томонидан буюк шахслар, ижодкорларнинг психотарихий ҳаёти орқали улар шахсиятига баҳо берилган. Б усул психобиографик метод деб номланиб, назаримизда бадий асарлар ёхуд ижодкорнинг бутун ижодини ўрганишда ҳам қўл келади. Бунда олимлар акмеологик тизим асосида маълумотларни асосан таржимаи ҳолдан оладилар. Биз ҳам психология илмига даъво қилмаган ҳолда, Абдулла Ориповнинг психобиографиясини контент таҳлили орқали кўрсатишга ҳаракат қиламиз. Бунинг учун шоирнинг турли хил ижодий даврлардаги асарларини ўрганамиз. Баъзида катта-катта асарлар, масалан, дostonлар ҳам ижодкор руҳиятининг кўзгуси сифатида ўқувчига ахборот узатиши мумкин. Бу биринчидан, ёзувчининг ижод динамикасини кўрсатса, иккинчидан, ижодий руҳияти тарихининг тархини чизишда ҳам ёрдам беради. Контент таҳлил муайян ижодкор онгидаги маънавий, ахлоқий, эътиқодий, шахсий компонентларни тизимли ўрганади. Бу ижодкорнинг том маънодаги ижод йўлини биографик нуқталар кесимида тадқиқ этишга йўналтирилган. Чунки ҳар бир асарда қай-

¹⁸⁶ Белянин В.П. Основы психоллингвистической диагностики. М.: Тривола, 2000.-248 с.; Erikson E.H. Life History and Historical Moment. N.Y., 1975.; Кольцова В.А., Холондович Е.Н. Воплощение духовности в личности и творчестве Ф.М. Достоевского. М.: Изд-во «Института психологии РАН», 2013. – 304 с.; Холондович Е.Н. Социально-психологические аспекты формирования и развития гениальной личности. Психология одаренности и творчества: монография / Под ред. проф. Л.И. Ларионовой, проф. А.И. Савенкова. М.; СПб.; Изд-во....: Нестор-История, 2017.; Холондович Е.Н. Феномен духовности гениев. Наука. Культура. Общество. М.: ИПСИ РАН. № 2. 2016.

сидир маънода шоирнинг ўзлиги, шеър яратилаётганидаги “кичик ҳаёти” мавжудлигини инкор этиб бўлмайди. Биз Абдулла Орипов ижод йўлини 10 йилликларни ўз ичига олган олти босқичга ажратдик.

1. 1958-1967 йиллар. *Ижодий ҳаётнинг бошланиш нуқтаси. Шоир сифатида шаклланиш босқичи.* Бу даврда шоир бадий адабиётни бош мақсад, шеърятни қисмат сифатида қабул қилди. Оилавий зиёли муҳитнинг таъсири, шахсиятидаги самимийлик, оддийлик хусусиятлари яратган бадий образлари динамикаси билан узвий боғлиқдир. “Кушча” образи ва лексемаси 8 марта, “юлдузлар” 74 марта, “учкун” 8 марта қўлланганини кузатамиз. Яъни ижодкор табиат ва унинг унсurlари билан ошно тутинган. Сувнинг шилдираши, юлдузнинг чақнаши, қушчанинг жонсарақлиги унинг ёш юрагида олам-олам завқ туяди. У ҳали одамзотнинг найранглари, ҳасаднинг қутқулари, камситилишларга учрамаган покиза қалб. Шунинг учун шеърларида ёруғлик, ишонч, муҳаббат бор.

*Кел, яшайлик, ҳамиша бирга,
Бизда баҳор, гуллар, барчаси.
Билсанг мен ҳам чаман ўлкаминг
Шўх ва қувноқ, шод ўғилчаси.*¹⁸⁷

“Кушча” эълон қилинганда, шоир 17 ёшда эди. Айнан шу даврда “Юлдузлар”, “Тоғлар”, “Капалак ва мен”, “Қўшиғим каби”, “Келингиз, дўстларим” сингари шеърлари дунё юзини кўрган. Сарлавҳалардан ҳам кўриниб турибдики, шоир она табиатнинг, унинг бағрида жо бўлган бетакрор гўзалликнинг шайдосидир. Табиат, севги, орзу мотивлари етакчилик қилади.

¹⁸⁷ Орипов А. Тангланган асарлар. 1 жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. –Б.14

2. 1968-1977 йиллар. *Ижодий юксалиш босқичи. Шоир шахсияти, руҳиятидаги қарама-қаршиликлар даври. Онасининг вафоти таъсири.* Бу ўн йилликдаги асарларни кузатганимизда, шоир дунёқарашидаги одамларга ишонч, уларни севиш туйғуларининг ишончсизлик, нафратга айланиши, ижодкорнинг ёлғизланиши ҳолатларини кўришимиз мумкин. “Студентлик йилларим ҳамма студентларники сингари йиллар бўлди. Ғўрлик, дўст орттириш, биринчи муҳаббат каби савдолар ёшлик билан ҳамқадам бўлиб юради. Мен юқоридаги таассуротларимни кўпинча шеър қилиб ёзардим. Юрагимни бўшатиб олган бўлсам керакда! Университетда жаҳон адабиётини, ўз адабиётимизни астойдил ўрганганмиз”.¹⁸⁸ “Онажон”, “Сароб”, “Табиат”, “Баҳор”, “Созим”, “Биринчи муҳаббатим”, “Кетмоқдаман”, “Рухим”, “Номаълум одам”, “Ёлғизлик”, “Тафаккур монолоғи”, “Маломат тошлари”, “Йиллар армони” каби йирик дастурий асосга эга, поэтик жиҳатдан мукамал, пухта фалсафий хулосаланган асарларнинг яратилгани фикримизга мисолдир. Яъни шоир ҳаётидаги ўзгаришлар, онасининг вафоти, оила қуриши, фарзандларининг туғилиши, пинҳона ҳужумлар гирдобиди ёлғиз қолиши кабилардан тушкунликка тушиш ва ўз навбатида қайта “яралиш” инстинкига эга бўлди. Психобиографиясида бу инқироз ва марралар ҳаётининг белгиловчи, руҳиятининг тетиклантирувчи омилига айланди. Бу эса ўз навбатида, шоирнинг шахс сифатидаги қарашларининг қатъийлашишига олиб келди ҳамда янги бадиий образ, тасвирларга бой манба берди. Бу даврга келиб, шоирда ўзига, ижодий потенциалига ишониш ҳисси ўсди. Шунинг учун ҳам “Созим” шеърида “Мен шоирман, истасангиз шу...” тарзидаги ижодкорлик туйғуси очиқ эълон қилинди. Яъни бу даврга келиб, шоир ўзи ишонган, мақбул

¹⁸⁸ Архивдан. Ўз ўзимга сабоқларимдан бир шингил. 1988. 29 март

кўрган қарашларни танқидий таҳлил қилди, уларни янгидан баҳолади. Шунинг баробарида янгиларини ҳаёти, ижодига олиб кирди. Йиллар ўтиши билан ижодкордаги ишонч, шахсиятидаги импульслар жамият ва нораво одамлар таъсирида йўқола боради. Энди унинг мисралари шўхчан, ўйноқи эмас, вазминлик, фалсафийликка айлана боради.

3. 1978-1987 йиллар. *Жамият ва айрим одамларга хос салбий жиҳатлардан озурдалиқ. Қурашишга ёлғизлик қилган ижодкор руҳиятидаги драматизмининг хасталиқ олиб келиши. Бу жараённинг шеъриятида акс этиши.*

“Қўриқхона”, “Учинчи одам”, “Илтимос”, “Оломонга”, “Қирқ ёш”, “Хайрлашув”, “Мени олиб кетинг”, “Савоб”, “Тиланчи бола”, “Кўзгу парчалари”, “Менга ҳаётни бер”, “Диалектика”, “Бемор ва табиб” каби шеърларида шоир олам ва одам муносабатларидаги мувозанатсизлик, ҳаётнинг шафқатсиз саҳналарга бой драмасидан руҳан эзилади. Виждон, иймон, инсоф каби туйғуларни қидиради. Лекин “учинчи одамлар” изғиб юрган қора тунларда бу ахлоқий туйғулар омон қолдимикан? Машрабу Чўлпонларнинг фожиасига лоқайд боққан бу “оломон” қачон халққа айланади, деган саволлар унинг кичик жуссасини букиб, руҳиятини синдириб қўяди. Шунинг учун у дунёни бус-бутун кўришнинг имкони йўқ, деган хулосага келади. “Кўзгу парчалари”да оламини худди мозаикалар каби териб тасвирлайди. Натижада, қалб оғриғи, юрак хасталиғи – инфарктни бошдан кечирилади. Атиги қирқ ёш устида туриб шундай касалликка рўбарў келганидан надомат чекади. Дунёдан тўймаган ёш юракнинг нолалари видога айланади. Лекин унинг ватанпарварлиғи шу даражадаки, у ўзга маконларда омонатини топширишни истмайди. Ваҳоланки, бу даврда ҳамма “собик иттифоқни” танҳо ватан тарзида қабул қилар эди. 1963-1974 йиллар оралиғида Абдулла Орипов турли нашриётларда, 1974-1980 йил-

лар мобайнида “Шарқ юлдузи”, “Гулхан” журналларида ишлади. 1980-1985 йилларда Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасида турли лавозимларда, шунингдек, 1988-2008 йиллар “Ўзбекистон муаллифлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш” раҳбари сифатида иш олиб борди. 1996 йилдан 2007 йилга қадар Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси раиси вазифасида фаолият олиб борди. У ҳаттоки оддий кўз қарашлардаги маънони ҳам тез илғайди. Ёнидаги суҳбатдошининг бир жумласи ёки ўзини тутишига қараб унга тўлақонли баҳо беришга қодир синчи. Бу хислатлар билан яшаш осон эмас. Атрофидаги одамнинг ичини билиб туриб, унга тоқат қилиш, мулоқот қилиш нақадар қийин жараён. Лекин шундай бўлса-да, шоир одамови эмас, у мулоқотманд ва ваъзга мойил шахс. Бу психобиографик чизгилар шеърлари таҳлил орқали ҳам яққол кўзга ташланади.

4. 1988-1997 йиллар. *Истиқлол орзуси. Мустақиллик неъматига шукроналик мотивлари. “Ҳаж дафтари” туркумида диний-маърифий қарашларининг акс этиши.* Шоир онгида бутун ҳаёти давомидаги катта орзуси истиқлолга бўлган интилиш кучли акс этди. Гоҳ танқидий, гоҳ рамзий мазмунда бу ғоя ифодаланди. Шоирнинг шахсиятида ватанпарварлик туйғуси шу қадар кучлики, бу ҳолат шеърларига ғоя берди. Озодлик кишининг руҳини ўстиради, унга қувонч бағишлайди, шу билан бирга шахс сифатида янгиланишга туртки беради. Бу ният шоир адабий биографиясида доимо бўлган, лекин 1980-1988 йилларга келиб янада кучайган. Шоир она халқини йиллар давомида алданганидан армонга тўлади. Кўпгина образларида коммунизм утопиясининг кулгили жиҳатларини ҳам очик ёзади. Гарчи “Чол ва коммунизм” қиссасида буни 1965 йилдаёқ ёзиб қўйган эди. Шунча йиллик сим-сим оғриқлар шоир ижодий ва шахсий камолотга етган палласида кучли оғриққа айланади.

*Мени алдаб кетди лўттибоз олчоқ,
Ишонган кишим ҳам кўрсатди яроқ,
Уларни Худога топширдим бироқ,
Ахир у мен учун армон эмасми?*

Шу даврда шоир мустақиллик шукронаси, уни асраб-авайлаш, бирдамлик, ҳамжиҳатлик, халққа айланиш ғоясини бадиий образларда юксак тасвирлаган. Энди у мустақиллик тушунчасининг янги мафкуравий асосларини излайди. Диний эркинликни ҳам улуғлаган ҳолда “Ҳаж дафтари” туркумини яратади. Бунинг биографик асоси ҳам мавжуд бўлиб, шоир ҳаж амалларини адо этиш бахтига мушарраф бўлади. Илоҳий ибодатлар асносида руҳида туғилган ҳиссиётлар, ҳадисларни шеърый тазмин қилиш истаги қатор маърифий асарларнинг туғилишига замин ҳозирлайди. Шоир ижод билан бир қаторда масъул лавозимларда ҳам фаолият олиб борди. Хизмат вазифалари билан турли хорижий давлатларда сафарларда бўлди. “Женева дафтари” туркуми ана шу даврлар маҳсулидир. Лекин шоир ўз-ўзи билан ёлғиз қолганда, руҳиятининг асл чизгилари бўй кўрсатаверади. Юрт мустақил, ҳамма шод. Лекин шоирнинг ҳасратлари ҳали тугаган эмас. У бутун дунёда комиллик истайди, одамларнинг расо бўлишидан умидини узмайди. Бунинг тескарисини кўрганда руҳан эзилади:

*Ҳеч ким ҳасратимга қулоқ солмади,
Рухимни бирор зот англай олмади.
Бунда қиладиган ишим қолмади,
Аллоҳим, оқ йўл бер, кетар чоғимда.*

5. 1998-2007 йиллар. *Ижодий етуклик палласи. Ижтимоий фаолиятдаги инқирозлар даври. “Ўзбек бойининг баёноти”, “Бир қарасам”, “Шоир юраги” шеърлари замирида ижодкорнинг таржимаи ҳоли*

билан боғлиқ жиҳатлар бор. Яъни 1998 йил Қашқадарё вилояти, Чироқчи туманидан депутатликка сайланган шоирнинг устидан Президент аппарати-га тахминан қуйидаги мазмунда юмалоқ хат боради. Эмишки, Абдулла Ориповнинг 2000 та қўйи, фалон гектар ери, ҳисобсиз мол-ҳоли бор эмиш. Бу хабарни юқоридагилардан эшитган шоир астойидил ранжийди. “Алам қиладигани 2 дона товугим бўлса ҳам майлийди-я, бу ғирт тухмат-ку” дейди шоир. Шунда доим оғир ва енгил кунларида ёнида бўлувчи рафиқаси Ҳанифа опа далда бериб: “Тўғри-да, шу юрт, замин фарзандисиз-ку, табиийки, унинг неъматлари ҳам сизники. Бу гаплардан хурсанд бўлишингиз керак” деб шоирнинг қалбига енгиллик бахш этиб, бу вазиятга бошқа томонлама қараш ҳам мумкинлигига шоирни ишонтира олади. Шу тариқа “Ўзбек бойининг баёноти” шеъри дунёга келади.

6. 2008-2016 йиллар. Ижодининг сермахсул даври. Дунё, ҳаёт, одамларга кескин муносабат. Танқидий таҳлилнинг устиворлиги. Лирик кечинманинг руҳият билан боғлиқ омиллари. Видолашув мотивлари.

Шоир ижодкорликнинг қийин қисматини, изма-из таъқиб қилаётган ҳасадни етук истеъдод ва истеъдодсизлик ўртасидаги табиий тортишувни ҳаёт тарзи сифатида қабул қилади. Бу каби руҳий зўриқишларга, босимларга шеър воситасида даво излайди. Натижада унинг мулоҳазалари чуқурлашиб, умуминсонийлик касб эта боради. Унинг асарларида миллат ва халққа масъуллик, Ватан равнақи йўлида фидокорона хизмат қилиш билан боғлиқ асарлар мундарижаси кенгайди. Ҳамма ишни ўз эгаси, билимдони қўлига топшириш керак, одам бола-си пул, мансаб, сохта обрў йўлида ўзини у ёқ-бу ёққа ташлайвериши тўғри эмас, деган донишмандона хулосаларига кенг ўрин берилади.

*Орзу қилган экан бойвачча йигит,
Уй қурди, ақчани сарф этди талай.*

*Уйни қўриқларди лекин чўлоқ ит,
Бўйнигача қўтир, бир қўзи ғилай.
Шундоқ иморатни қурдингми, Одам,
Топиб қўй-да энди лойиқ итни ҳам.*

Бу шеър том маънода рамзийликка эга. Бу каби танқидий таҳлилга асосланган шеърлар кўпчиликни ташкил қилади. 2015 йилдан бошлаб эса, видолашувнинг ошкора кайфияти кўзга ташланади:

*Жисмимни қўтариб турибди тупроқ,
Ернинг устидаман, йўқ зарра нолам.
Ўзи чорлар бир кун бағрига, бироқ
Менсиз қолганингда чидайсан, болам.*

Бундан ташқари, “Туташ дунёлар” шеърида оламдан ўтган яқин дўсту жўраларини бирма-бир ёдга олади. Хотира мазмунидаги мазкур шеърда ҳам шоир психобиографиясига оид чизгиларни кузатамиз:

*Жами эзгуликни қутлайсиз бешак,
Ажратмай Шимолу Жануб ёқларни.
Мажлис ҳам қилмассиз, билмассиз демак
Коридорда юрган мақтанчоқларни.*

Шоир бу ерда “Шимол”, “Жануб” сўзлари орқали сўз ўйини қилган. Оддий ўқувчи уни дунёнинг икки қутби сифатида қабул қилади. Лекин, аслида, бу ерда бошқа мазмун яширин. Яъни шоирни бир умр воҳа одами экани учун, Қашқадарё фарзанди бўлгани сабабли ҳам айрим гуруҳбозлар ерга уришга интилганлар. Ўз географик ҳудудига мансуб бундайроқ шоирни байроқ қилиб чопгани ҳолда, Абдулла Ориповдай улкан истеъдодни зимдан қоралаб, ёмонлаб, турфа усулларда панд берганлар. Бу ҳолатга шоирнинг издошлари Муҳаммад Юсуф, Иқбол Мирзо

шеърларида ишоралар бор. Куйидаги шеърда эса ҳаёт билан видолашаётган лирик қаҳрамон сийрати намоён бўлади:

*Шошил қуёш, ўзингни кўрсат,
Нуринг билан ўраб ол теграм.
Худо билар, ўтмай сал фурсат
Тополмассан қўланкамни ҳам.*

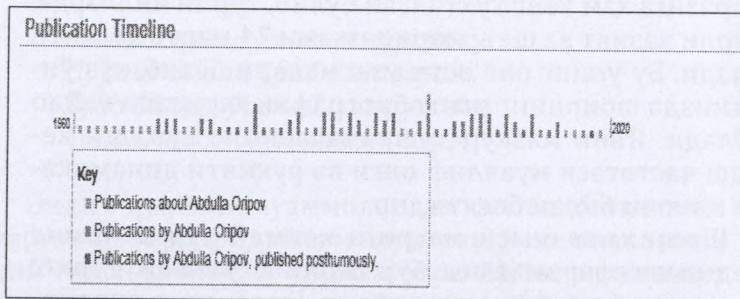
Энди у дунёвий муаммолардан ҳам, бадбин кимсаларнинг озорларидан ҳам чарчаган. Руҳияти ва ижодий ғоясида иймон, ўлимга чора йўқлиги, жаннатдан умидворлик ғоялари биринчи ўринга чиқади. Ўзи шоир табиатида ҳам, шеърларида ҳам Яратганга топиниш, мурожаат кўп учрайди. Масалан, адабий меросидаги лексемалар статистикаси таҳлил қилинганда, Яратганга юзланиш ҳолатлари 303 марта учрайди. Яъни Худо сўзи 159 марта, Аллоҳ сўзи эса 144 марта қаламга олинган. Бу тўғридан-тўғри қўлланилиш ҳолати, бундан ташқари, Яратган, Яратган Эгам, Халлоқ, Қодир каби лексемалар ҳам тез-тез ишлатилганига гувоҳ бўламиз. Ҳар бир сўз ўз ўрнида қўлланилган бўлиб, бу эътиқодий тушунчаларнинг муҳим атрибути сифатида намоён бўлади. Шоир адабий меросини кузатганимизда, Она образи ва сўзи 1092 ҳолатда, гўзал ва гўзаллик тушунчаси 137 марта, ҳасад 74, ҳасадгўй образи 23 марта, ҳаёт тушунчаси 389, иблис сўзи 52, шайтон эса 87 ҳолатда, умумий эса 139 марта қаламга олинади. Мана шу категорияларни таснифлаганимизда шоир қадрлаган энг олий туйғу Она экани, кейинги ўринда ҳаётни севгани, қадрлагани, ҳаётсеварлик хусусиятларини аниқлашга ҳаракат қилдик. Таснифнинг кейингисида эса иблис сўзи бўлиб, бу орқали реал тушунча ва унинг хусусиятларини ташувчи одамлардан задалик мотиви кучли ифодаланган. Кейинги ўринда эса, гўзал ва гўзаллик категорияси туриб, бу асосан шоир

ижодининг дастлабки йигирма йилига тўғри келади. Бора-бора шоир гўзаллик деганда бошқа фазилатларни назарда тута бошлайди. Ҳасад ва ҳасадгўй образига ҳам кенг тўхталган бўлиб, турли йилларда, турли вазият ва шеърларида жами 74 марта қаламга олади. Бу унинг онг ости узатмалари бўлиб, кўз ўнгимизда шоирнинг психобиографик харитаси пайдо бўлади. Яъни мазкур тушунчаларнинг вужудга келиш частотаси муаллиф онги ва руҳияти динамикаси макони билан боғлиқдир.

Шоир ҳали онаси меҳрига қонмай туриб, унинг олдидаги фарзандлик бурчларини ўтамай туриб, волидаси бу оламни тарк этади. Бу эса унга энг катта армон бўлиб қолади. Абдулла Орипов руҳан ўзини онасига жуда яқин тутаяди, шунинг учун ҳам бир умр уни қўмсайди. Бу ҳолат контент таҳлилда яққол кўзга ташланади. Онадаги беминнат меҳр, қайноқ қучоқ, бетаъма илтифотни излаб топа олмайди. “Жаннатга йўл” драматик достонидаги Она образининг мукамал поэтик ифодаси, аслида, муаллифнинг она дийдорига талпиниши билан изоҳланади. Қолаверса, шоир илк марта ўлим шарпаси билан энг азиз инсони воситасида юзма-юз келган эди. Шундай қилиб, таржимаи ҳол ижодкор шахсининг моҳиятини тавсифлашда муҳим аҳамиятга эга.

Абдулла Ориповнинг “Митти юлдуз” (1965), “Кўзларим йўлингда” (1966), “Онажон” (1969), “Чашма”, “Руҳим” (1971), “Ўзбекистон” (1972), “Ҳайрат” (1974), “Юртим шамоли” (1976), “Юзма юз” (1979), “Сурат ва сийрат” (1980), “Нажот қалъаси” (1981), “Йиллар армони” (1986), “Ишонч кўприклари” (1989), “Қуш тили”, “Сен баҳорни соғинмадингми” (1991), “Сайланма”, “Муножот”, “Ҳаж дафтари” (1992), “Ҳадис садолари” (1993), “Танланган асарлар” (4 жилдлик, 2001), “Благословенно прожитое мной” (2003), “Меҳр” (2004), “Адолат кўзгуси” (2005), “Мен нечун севаман Ўзбекистонни” (2006), “Сайланма”, “Талош

палласи” (2007) сингари бир-биридан сара бўлган шеърий тўпламлари адабиётимиз хазинасидан жой олган.

4.1-расм. Нашр қилиш хронологияси. Бу ерда шоирнинг 1960-2016 йилларда нашр қилинган асарлари динамикаси кўрсатилган.

Она	Ҳаёт	Гўзал ва гўзаллик	Ҳасад, ҳасадгўй	Иблис ва шайтон	Ватан	Аллоҳ ва Худо
1092	389	137	97	139	292	303

4.2-расм. Шоир адабий меросининг психобиографик харитаси

Хулоса қилиб айтганда, Абдулла Орипов шеъриятга кириб келган даврнинг илк паллариданноқ шоир урф бўлган сохта кўтаринкилик, мадҳиябозликка зид ўлароқ катта бир ижтимоий дардни, инсон ва миллатнинг озодлиги армонини шеъриятимизга олиб кирди. Ўзига хос бадиий тафаккури, фикрлаш тарзи, идрок этиш орқали уни ғоявий-эстетик мазмун билан бойитди. Шоир янги бир поэтик бўғиннинг, янги бир адабий авлоднинг бошловчиларидан бири бўлди. Дастлабки, шеърларидаёқ фикрлашда-

ги ўзига хослиги, асаб толаларидек таранг сатрлар билан кўпчиликни бирдай сеҳрлаб қўйди. Бу адабиётда ҳақиқий мўъжиза эди. Атоқли олим, шоирнинг ёшликдаги дўсти Бегали Қосимов ҳаётининг сўнгги кунларида (2004 йил 31 август) қуйидагиларни ёзган эди:

“Шоир шеъриятга кириб келган йиллариданок мавжуд ҳукмрон ақидалар, фикрлар, атамалар, қиёслар билан, биз ўрганиб кетган, қон-қонимизга, суяк-сугимизга сингиб кетган тушунчалар билан баҳсга киришгандек бўлади. Ҳар бир тушунчани тафтиш қилиш, янгича бир қарашлардан келиб чиқиб баҳолаш, ёндашиш борасида буюк бир истак эди.”

ТҶҢРТИНЧИ БОБ БЎЙИЧА ХУЛОСАЛАР

1. Абдулла Орипов сермахсул ижод қилди. Адабиётга кириб келган илк даврлардан тортиб, умрининг сўнгги лаҳзасигача шеър ёзди. Табиийки, тинимсиз меҳнат жараёни, шеър устида ишлаш техникаси, адабий, ҳаётӣ тажрибаси образларининг поэтик такомилига асос бўлди.

2. “Шоирнинг туғилиши” деб номланган туркум мундарижасидан кўринадики, шоир то “Митти юлдуз” тўплами чиққунга қадар икки юзга яқин шеърлар ёзган. Ўша даврдаги нашриёт режаларининг чекланганлиги, қолаверса, ёш шоирнинг илк тўплами бўлганлиги сабабли санокли шеърлар олинган.

3. Шоир вафотидан кейин нашр қилинган “Ватан”, “Юрт севгиси”, “Мафтунингман” шеърларининг бадиий ғояси кейинчалик “Мен нечун севаман Ўзбекистонни?!” шеърида яхлит ифодаланганини кузатиш мумкин.

4. Абдулла Орипов давр ва жамиятдаги зиддиятларни, олқишларни, оқ ва қора рангларни англай боргани сари лирик қаҳрамони кечинмалари, образлари ҳам тадрижий такомилик касб эта борди.

5. Абдулла Ориповнинг ўзига хослиги бутун мамлакат ва Ориповлар авлоди сиёсий қийин даврда нимани ёзиш ва ёзмаслик ҳақида ўйлаб ўтирганда, шоирнинг миллий руҳдаги, ўқувчи кўнглидаги нозик туйғуларни уйғотадиган шеъриятни адабиётга олиб киргани билан белгиланади.

6. Шоирнинг назарида гўзалликнинг маъноси кенг. Масалан, “**гўзал баҳор**” (“Баҳор”, 1959 й), “**гўзал кунлар**” (“Ҳали олдиндадир гўзал кунларим”, 1960 й), “**тонг гўзаллиги**” (“Шафақ”, 1960 й), “**гўзал тим қора оқшом**” (“Куз хаёллари”, 1962 й), “**гўзал замона**” (“Юзма-юз”, 1964 й), “**гўзал сўз**” (“Мен нечун севаман Ўзбекистонни?!”), 1964 й), “**гўзал изтироб**” (“Қўйгил, у кунларни эслатма менга”, 1967 й),

“**гўзал туйғулар**” (“Хотирот”, 1969 й), “**гўзал жулдур қисмат**” (“Тириклик”, 1986 й), “**гўзал маъво**” (“Ўзбеклар”, 1985й) каби бир-бирига мутлақо зид тушунчаларни ҳам маҳорат билан уйғунлаштиради. У буюклиги руҳий ҳолатнинг қорамтир, тушкун жиҳатларини ҳам оқ ва ёрқин бўёқлар билан ҳам чиза олишидадир.

7. Она Ватан мавзусида Абдулла Ориповдек кўп шеър ёзган бошқа замондош шоир топилмаса керак. У юртнинг тупроғидан янтоғигача, ўтмишидан келажакка қадар мавзуларни шеърга солди. Бу асарлар мазмунидан миллатнинг ўзига хос тарихий йўлини, менталитетини, орзу-интилишларини, халқ образини ўрганиш мумкин.

8. Абдулла Орипов руҳиятидаги чизгиларни унинг асарлари орқали англаш мумкин. Илк ижодий даврлардаги кўтаринкилик, табиат билан уйғун кайфият, одамларга ишонч ҳисси вақт ўтгани сари ўзгариб борди. Асарларини хронологик тасниф қилганимизда, биографияси, ижтимоий фаолияти билан боғлиқ жиҳатлар ҳам кузатилади. Шоир қўллаган фаол лексемалар орқали унинг руҳияти харитаси кўзга ташланади.

9. Адабий меросидаги лексемалар статистик таҳлил қилинганда, Яратганга юзланиш ҳолатлари 303 марта, яъни Худо сўзи 159, Аллоҳ сўзи эса 144 марта қаламга олинган. Бу тўғридан-тўғри қўлланилиш ҳолати, бундан ташқари, Яратган, Яратган Эгам, Халлоқ, Қодир каби лексемалар ҳам тез-тез ишлатилганига гувоҳ бўламиз. Ҳар бир сўз ўз ўрнида қўлланилган бўлиб, бу эътиқодий тушунчаларнинг муҳим атрибути сифатида намоён бўлади. Шоир адабий меросини кузатганимизда, Она образи ва сўзи 1092 ҳолатда, гўзал ва гўзаллик тушунчаси 137 маротаба, ҳасад 74, ҳасадгўй образи 23 марта, ҳаёт тушунчаси 389, иблис сўзи 52, шайтон эса 87 ҳолатда, умумий эса 139 марта қаламга олинади. Мана шу кате-

горияларни таснифлаганимизда шоир қадрлаган энг олий туйғу Она экани, кейинги ўринда ҳаётни севгани, қадрлагани, ҳаётсеварлик хусусиятларини аниқлашга ҳаракат қилдик.

ХУЛОСА

Ўзбек адабиёти мавзу ва жанр кўлами жиҳатидан ҳам, фалсафий моҳиятнинг поэтик инъикосига кўра ҳам юксак адабиётдир. Бир томондан, халқ даҳоси ва мумтоз адабиётдаги анъаналарнинг янгиланиши, иккинчи томондан, жаҳон адабиёти тажрибаларининг таъсири натижасида миллий адабиёт бетакрор асарлар билан бойиб борди. Бу фазилатлар буюк сўз санъаткорлари асарларида, айниқса, яққол намоён бўлади. Абдулла Орипов ана шундай буюк ижодкорларнинг олдинги сафларидан жой олишга муносиб шоирдир.

Ижодкор адабий меросини комплекс ўрганиш, шоир шахсияти, руҳияти, дунёқараши билан боғлиқ бадиий-эстетик омилларни тадқиқ қилиш муҳим илмий натижаларга олиб келади. Абдулла Орипов асарлари нафақат ўзбек адабиёти, балки миллат тарихи, менталитети, қадриятлари, ўзига хос хусусиятларини ҳам аниқлашда муҳим манба бўла олади. Шоир шеъриятида поэтик тафаккур тадрижига доир ушбу тадқиқот натижаларидан қуйидаги илмий-назарий хулосаларга келинди:

1. Абдулла Орипов шахсияти ва ижоди ўзбек адабиётида феноменал аҳамиятга эга. У ўзидан олдинги шоирлар ва шеърлар майдонида туриб, миллий адабиётга янгича руҳ олиб кирди, янги шеъриятни бошловчиларидан бири бўлди.

2. Шоир, энг аввало, оила муҳитида адабиётга меҳр қўйиб улғайган. Дастлабки асарларида туғилиб ўсган муҳитнинг ўзига хослиги, халқона қадриятларнинг устуворлиги, самимият туйғуларининг таъсири яққол сезилади. Шу билан бир қаторда, тафаккур тарзи, кенг дунёқараш ва табиатидаги ҳақиқатгўйлик таъсири шеърый асарларининг бадиий-эстетик қимматини оширди.

3. Лирик қаҳрамон тушунчаси, шоир билан уйғун ёки айро жиҳатларини аниқлаш мушкул жараёндир. Негаки шоирнинг индивидуал хусусиятлари, таржи-май ҳолидаги муҳим нуқталар лирик қаҳрамон та-биатида ҳам акс этиши мумкин. Чунки лирик қаҳра-мон ижодкорнинг асл мақсадини, эстетик идеалини намоён этади. Абдулла Орипов лирик қаҳрамони ҳам йиллар синовида тобланиб, қарама-қаршиликлар жараёнида юксалиб борди.

4. Шоир “мен”ини, характерини англаш, руҳият иқлимларини тўғри прогнозлаш учун у қўллаган барча лексемаларнинг ўз ва кўчма маъноларини диққат билан ўрганиш лозим. Шундагина шоирнинг инсоний ва ижодий қиёфасини тўлақонли кашф этиш мумкин. Йиллар давомида ижодкор табиатида содир бўладиган ўзгаришлар, руҳиятидаги динами-ка асарлари табиатини ҳам белгилайди.

5. Абдулла Орипов ижодида қўлланилган ҳар бир образ замирида фалсафий дунёқараш, олам ва одам мувозанатини қиёслаш, фикрлаш тарзи, ижодий концепцияси каби бадий-эстетик омиллар тура-ди.

6. Шоир сўзга жуда катта масъулият билан қара-ган. Шеърларида қадимги туркий сўзлардан унумли фойдаланган. Халқ жонли тили, шевага хос сўзлар-нинг истифода этилиши орқали миллий руҳиятни бетакрор ифодалай билган. Бу эса, ўз навбатида, шоир поэтик тафаккури такомилида алоҳида ўрин тутади.

7. Абдулла Орипов лирик, лиро-эпик, драматик тур доирасида бир неча жанрлардан фойдаланди. Шоир адабий меросида ғазал намуналари ҳам кўп. Жумладан, 23 та ғазал ва бир нечта рамалда ёзилган шеърый шакллар учрайди. Ғазаллар турли йиллар-да яратилган, лекин энг кўпи 2011-2013 йилларга тўғри келади. Бу шоир руҳиятидаги драматизм, са-ломатлигидаги ҳолатлар билан боғлиқдир.

8. Шоир ижоди мобайнида бир неча шеърый шаклларда асарлар ёзди. Асосан тўртлик, олтилик, саккизлик, баъзан иккилик кўринишидаги шеърлар ҳам учрайди. Ижодининг камолот палласида учлик шаклида ўзига хос ифода йўсинига эга асарлар ҳам яратди. Шеърларида ранг ва оҳанг мутаносиблиги, руҳиятнинг турли қирралари жилваланди.

9. Шоир адабий меросидаги лексемалар статисти-каси таҳлил қилинганда, Яратганга юзланиш ҳолат-лари 303 марта учраши маълум бўлди. Яъни Худо сўзи 159 марта, Аллоҳ сўзи эса 144 марта қаламга олинган. Бу тўғридан-тўғри қўлланилиш ҳолати. Бундан ташқари, Яратган, Яратган Эгам, Халлоқ, Қо-дир каби лексемалар ҳам тез-тез ишлатилган. Ҳар бир сўз ўз ўрнида қўлланилган бўлиб, бу эътиқодий тушунчаларнинг муҳим атрибути сифатида намоён бўлади.

10. Шоир адабий меросида Она образи ва сўзи 1092 ҳолатда, гўзал ва гўзаллик тушунчаси 137 маротаба, ҳасад 74, ҳасадгўй образи 23 марта, ҳаёт тушунчаси 389, иблис сўзи 52, шайтон сўзи 87 ҳолатда, умумий эса 139 марта қаламга олинган. Ана шу категория-лар таснифлаганда, шоир қадрлаган энг олий туйғу Она экани, кейинги ўринда ҳаётни севгиси туриши аниқланди. Таснифнинг кейингисида эса иблис сўзи бўлиб, бу орқали реал тушунча ва унинг хусусият-ларини ташувчи одамлардан задалик мотиви кучли ифодаланган. Кейинги ўринда эса, гўзал ва гўзал-лик категорияси туради. Бу асосан шоир ижодининг дастлабки йигирма йилига тўғри келади. Бора-бора шоир гўзаллик деганда бошқа фазилатларни назарда тута бошлайди. Ҳасад ва ҳасадгўй образига ҳам кенг тўхталган бўлиб, турли йилларда, турли вазият ва шеърларида жами 74 марта қаламга олади. Бу унинг онг ости узатмалари бўлиб, шоирнинг психобиогра-фик харитасини намоён этади. Яъни мазкур тушун-чаларнинг вужудга келиш частотаси муаллиф онги ва руҳияти динамикаси макони билан боғлиқдир.

11. Шоир қайғу ва қувончини, ҳасратини доим ҳам очикъ ёзган эмас. Шунинг учун шеъриятида “кема”, “поезд”, “вокзал”, “почта қутиси”, “ташландиқ вагон” каби атрибутларда асар мазмун-мундарижасига маҳорат билан сингдирилган руҳий ҳолат тасвири мужассам топган. Ижодкор баъзан кўнгли тўлмаган ҳолатларни кучли иронияни халқано оҳанг, ҳазил пардасига ўраб тасвирлайди. “Ўзбекчилик” цикли ва бошқа айрим тўртликларига киноя, юмор сингдирилгани ҳам буни тасдиқлайди.

12. Абдулла Орипов уч драматик ва уч лиро-эпик достони билан замонавий дostonнависликка муносиб ҳисса қўшди. “Жаннатга йўл”, “Соҳибқирон”, “Ранжком” драмаларида шоирнинг олам ва одамга доир фалсафий қарашлари, тарихга муносабати гоҳ абстракт маконда, гоҳ тарихий фонда, баъзан рамзлар воситасида тақдим этилди. “Ҳаким ва ажал”, “Истиқлол манзаралари” дostonларида эпик мазмун маҳорат билан поэтик талқин этилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Ижтимоий-сиёсий адабиётлар:

1.1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент: O'zbekiston, 2016. – 32 б.

1.2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Тошкент: O'zbekiston, 2017. – 483 б.

1.3. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Президент Ш.Мирзиёевнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси // Халқ сўзи. – 2017 йил 4 август.

1.4. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент: O'zbekiston, 2017. – 32 б.

1.5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси” тўғрисидаги Фармони // Халқ сўзи. – 2017 йил 8 февраль.

1.6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари” тўғрисидаги қарори // Халқ сўзи. – 2017 йил 21 апрель.

1.7. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. М. Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи // Халқ сўзи. – 2017 йил 20 сентябрь.

1.8. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 592 б.

II. Илмий-назарий адабиётлар

2.1. Абу Али ибн Сино. Шеър санъати. – Тошкент: F.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат, 1980. – Б.129.

2.2. Адабиёт назарияси. Икки томлик. Адабий асар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – Т. I. – 414 б.

2.3. Адабиёт назарияси. Дарслик: / Ҳ. Умутов. – Тошкент: Шарқ, 2002. – Б. 251.

- 2.4. Адабиёт назарияси. Дарслик: / И. Султон. – Тошкент: Ўқитувчи, 2005. – Б. 270.
- 2.5. Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Фан, 1992. – Б. 248.
- 2.6. Адабиётшунослик луғати / Д. Курунов, З. Мамажонов, М. Шералиева. – Тошкент: Академнашр, 2010. – Б. 397.
- 2.7. Адабиётшуносликка кириш: / Э. Худойбердиев. – Тошкент: Шарқ, 2008. – Б. 365.
- 2.8. Акрамов Б. Оламнинг бутунлиги: – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 183.
- 2.9. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. Риторика. – Т.: Янги аср авлоди, 2011. – 350 б.
- 2.10. Афоқова Н. Абдулла Орипов лирикасида бадиий санъатлар. – Бухоро.: 1994. – 100 б.
- 2.11. Ашурова Г. Тимсол – сўз ва маъно асоси. – Т.: Янги аср авлоди, 2006. – 80 б.
- 2.12. Белинский В. Танланган асарлар. – Т.: Ўзбекистон ССР давлат нашриёти, 1955. – 511 б.
- 2.13. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б. 559.
- 2.14. Боров Ю. Эстетика. Теория литературы. Т.4. Литературный процесс. – М.: Наследие, 2002. – 624 с.
- 2.15. Введение в литературоведение: Под ред. Г.Н. Поспелова. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1988. – 441 с.
- 2.16. Введение в литературоведение: Учеб. пособие / Под ред. Л. В. Чернец. – М.: Высшая школа, 2004. – 625 с.
- 2.17. Воҳидов Р., Ҳошимова М. Шеърят – шоир юраги. – Т.: Фан, 1987. – 68 б.
- 2.18. Ғаниев И, Афоқова Н. Абдулла Ориф фалсафаси. – Т.: Muharrir, 2021. – 308 б.
- 2.19. Ғаниев И., Афоқова Н. Озод руҳ фалсафаси. – Т.: Фан, 2007. – 151 б.
- 2.20. Жўраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – 184 б.
- 2.21. Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари: муаллиф, жанр, хронология. – Т.: Ғафур Ғуллом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – 354 б.
- 2.22. Гарин И. Пророки и поэты. – М.: Терра, 1992. – 751 с.
- 2.23. Каримов Ҳ. Истиқлол даври адабиёти. – Тошкент: Yangi nashr, 2010. – Б. 364.

- 2.24. Каримов Б. Руҳият алифбоси. – Тошкент: Ғафур Ғуллом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – Б. 364.
- 2.25. Квятковский А. Поэтический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 182 с.
- 2.26. Мирзаев С. XX аср ўзбек адабиёти. – Т. Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 419.
- 2.27. Мустақиллик даври адабиёти. – Тошкент: Ғафур Ғуллом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006. – Б. 288.
- 2.28. Мели С. Глобал талқин поэтикаси. – Т., Фан, 2000. – 210 б.
- 2.29. Мели С. Сўзу сўз. – Т., Шарқ НМАКБТ, 2020. – 528 б.
- 2.30. Nikolson R.F. Literary History of the Arabs. London, 1903.
- 2.31. Норматов У. Умидбахш тамойиллар. – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б. 112.
- 2.32. Раҳимжонов Н. Истиқлол даври ўзбек адабиёти. – Тошкент, 2012.
- 2.33. Раҳимжонов Н. Мустақиллик даври ўзбек шеърляри. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 260.
- 2.34. Раҳмонов Н. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Энг қадимги даврлардан XV асрнинг биринчи ярмигача). Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2014. – Б. 224.
- 2.35. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент: 2004.
- 2.36. Сирожиiddинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О., Навоийшунослик. – Тошкент: Тамаддун, 2018. – Б. 520.
- 2.37. Словарь литературоведческих терминов. – М.: Просвещение, 1974. – С. 123.
- 2.38. Султон Иззат. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986. – Б. 408.
- 2.39. Сирожиiddинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари/Монография. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2011. – Б. 200.
- 2.40. Тамарченко Н.Д. Теория литературы. В двух томах. Учебное пособие. 3-е издание. – М.: Академия, 2008. – 512 с.
- 2.41. Уоррен О, Уэллек Р. Теория литературы. – М.: Прогресс, 1987. – 325 с.

2.42. Фитрат. Адабиёт қоидалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б.109.

2.43. Храпченко М. Творческая индивидуальность писателя и развития литературы. – М.: Мысль, 1969. – 399 с.

2.44. Шарафиддинов О. Шеърят қалб ёлқини // Ҳаёт билан ҳамнафас. – Тошкент, 1983. – Б.155-168.

2.45. Шермуродов Т. Жозиб изҳор излаб. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. – Б. 256.

2.46. Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси илмий нашриёти, 2004. – 209 б.

2.47. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Akademnashr, 2013. – 408 б.

2.48. Қўшжонов М. Онажоним шеърят. – Тошкент, 1984.

2.49. Қўшжонов М., Сувон Мели. Абдулла Орипов. – Тошкент: Маънавият, 2000.

2.50. Ғафуров И. Лириканинг юраги. Адабий ўйлар. – Тошкент: Ёш гвардия, 1982. – Б. 224.

2.51. Ғафуров И. Шеърят-изланиш, курашчанлик демокдир. – Тошкент, 1984.

2.52. Ҳамдамов У. Янгиланиш эҳтиёжи. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 196.

2.53. Ҳаққул, Иброҳим. Ирфон ва идрок. – Тошкент: Маънавият, 1998. – Б. 160.

2.54. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадийят малоҳати. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 240.

2.55. Ҳусайний Атоуллоҳ. Бадойиъу-с-санойиъ. – Тошкент: Ё.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат, 1981. – Б.172.

III. Диссертация ва авторефератлар

3. 1. Абсамиев Х. Традиция и новаторство в узбекской советской поэзии 60-70 годов. – дисс. на соиск... канд.филол.н. – Т.: 1986. –20 с.

3. 2. Акрамов Б. Проблема поэтического образа в современной узбекской лирике (60-е-80-е годы): Автореф. дисс... докт.филол.наук. – Т.: 1991.

3. 3. Алиев Б. Ҳозирги ўзбек шеъриятида психологизм муаммоси: Филол.фанл.номз... дисс.автореферати. – Т.: 1994. – 26 б.

3. 4. Алдашева Ширин. 70-90-йиллар ўзбек лирикасида тўртлик, саккизлик ва шеърый туркум табиати: Филол. фан.б.фалс.док.дисс... – Тошкент, 2019. – 154 б.

3. 5. Алиев Б. Ҳозирги ўзбек шеъриятида психологизм проблемаси: Филол. фан. номз. дисс... автореф. – Тошкент, 1994.

3. 6. Афоқова Н. Абдулла Орипов лирикасида бадий санъатлар: Филол. фан. номз. дисс... автореф. – Тошкент, 1997.

3. 7. Ашурова Г. Абдулла Орипов шеъриятида анъана ва бадий маҳорат (образ, ғоя ва тасвир): Филол. фан. номз. дисс... автореф. – Тошкент, 2008.

3. 8. Аҳмедов Ҳ. Ўзбек адабиётида насрий шеър: Филол.фан.номз... дисс. – Т.: 1995.

3. 9. Жумабоева Ж. XX аср ўзбек шеъриятида психологик тасвир маҳорати: Филол. фан. док. дисс... автореф. – Тошкент, 1999.

3. 10. Норбоев Б. Ҳаётни поэтик талқин этиш тамоийллари ва маҳорат муаммолари: Филол. фан. док. дисс... автореф. –Тошкент, 1996.

3. 11. Раҳмонова М. Абдулла Орипов шеъриятида бадий бутунлик: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 1998.

3. 12. Тўлаков И. Ҳозирги ўзбек лирикасида давр ва қаҳрамон талқини:Филол. фанлари док. дисс... автореф. – Тошкент, 1994.

3. 13. Эрназарова Г. Ҳозирги ўзбек шеъриятининг медитатив табиати: Филол. фан. док. дисс... автореф. – Тошкент, 2020.

3. 14. Эрназарова Г. XX аср ўзбек поэзиясида миллий тафаккур ва унинг бадий талқини: Филол. фан. номз. дисс... автореф. – Тошкент, 2001.

3. 15. Қосимов Я. Ўзбек шеъриятида поэтик фикрнинг янгиланиши: Филол. фан. номз. дисс... автореф. – Тошкент, 1991.

3. 16. Қувватова Д. XX аср иккинчи ярми ўзбек достончилигининг тараққиёт хусусиятлари: Филол. фан. док. дисс... Тошкент, 2016.

3. 17. Қурбонбоев И. 90-йиллар ўзбек шеъриятида образлилик: Филол. фан. номз. дисс... автореф. – Тошкент, 2005.

3. 18. Ҳамдамов А. Абдулла Орипов шеъриятида халқона поэтик тафаккур муаммоси. Филол. фан номз. дисс... автореф. – Тошкент, 2011.

IV. Адабий манбалар

4. 1. Афоқова Н. Бизнинг эра. – Тошкент: IJOD-PRESS, 2019. – Б. 272.
4. 2. Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. – Тошкент: Фан, 1990 й. – Б. 24.
4. 3. Навоий Алишер. Мукамал асарлар. 20 жилдлик. 8-жилд. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 595.
4. 4. Навоий Алишер. Ҳамса. Ҳайрат ул-аброр. Тошкент: Фан, 1994. – Б. 262.
4. 5. Орипов А. Йиллар армони. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – 592б.
4. 6. Орипов А. Дунё. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. – 56 б.
4. 7. Орипов А. Меҳр: тўртликлар. – Т.: Шарқ, 2004. – 80 б.
4. 8. Орипов А. Ҳикмат садолари. – Т.: Фан, 1993. – 104 б.
4. 9. Орипов А. Адолат кўзгуси. – Т.: Адолат, 2005. – 400 б.
4. 10. Орипов А. Кўзтумор. – Т.: Маънавият, 2005. – 120 б.
4. 11. Орипов А. Қуёш бекати. – Т.: Sharq, 2010. – 384 б.
4. 12. Орипов А. Менга хушхабар айт. – Т.: Маънавият, 2009. – 128 б.
4. 13. Орипов А. Митти юддуз. – Т.: Маънавият, 2002. – 40 б.
4. 14. Орипов А. Муножот – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. – 429 б.
4. 15. Орипов А. Нажот қалъаси. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1980. – 280 б.
4. 16. Орипов А. Сайланма. – Т.: Шарқ, 1996. – 464 б.
4. 17. Орипов А. Талош палласи. – Т.: Маънавият, 2007. – 104 б.
4. 18. Орипов А. Танланган асарлар. 4 жилдлик. 1-жилд. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 432 б.
4. 19. Орипов А. Танланган асарлар. 4 жилдлик. 2-жилд. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 496 б.

4. 20. Орипов А. Танланган асарлар. 4 жилдлик. 3-жилд. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 384 б.

4. 21. Орипов А. Танланган асарлар. 4 жилдлик. 4-жилд. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 384 б.

4. 22. Орипов А. Танланган асарлар. 7-жилд. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – 300 б.

4. 23. Орипов А. Танланган асарлар. 8-жилд. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – 324 б.

4. 24. Орипов А. Ҳаж дафтари. Ҳикмат садолари. – Т.: Шарқ, 1992. – 64 б.

4. 25. Орипов А. Ҳайрат. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. – 80 б.

4. 26. Орипов А. Шоир юраги. – Т.: Маънавият, 2003. – 112 б.

4. 27. Орипов А. Юзма-юз. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978.

4. 28. Орипов А. Муборак ҳаж йўлларида. – Қарши: На саф, 1992. – 72 б.

4. 29. Орипов А. Юртим шамоли. – Т.: Ёш гвардия, 1976. – 224 б.

4. 30. Бегимкулов Д. Шеърятимиз юлдузи. – Орипов А. Танланган асарлар. 1-жилд. Тошкент: Адабиёт ва санъат. 2000.

4. 31. Бегимкулов Д. Соҳир шеърят /Абдулла Орипов. Адолат кўзгуси. – Тошкент: Адолат, 2005. – Б.386-396.

4. 32. Жабборов Н. “Ўткан кунлар”да миллий рух ифодаси //Филология масалалари, 2020, 2-сон. Жабборов Н. Киноя ва рамзлар замиридаги ҳақиқат / Ўзбек филологиясининг долзарб муаммолари. III китоб. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2014.

4. 33. Жабборов Н. Эркин Аъзамнинг ижод тутуми // Ёшлик, 2020.

4. 34. Жабборов Н. Гўзал ташбих, сирли рух / Озод Ватан саодати: Беш жилдли, 5-жилд. – Тошкент: Адиб, 2013.

4. 35. Жабборов Н. Уфққа ташланган кўприк // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2015 йил 20 март.

4. 36. Жабборов Н. Замон. Мезон. Шеърят. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат, 2015. – Б. 304.

4. 37. Жабборов Н. Маоний аҳлининг соҳибқирони. – Т.: Adabiyot, 2021. –Б.238.

4. 38. Йўлдошев Қ. Ҳикмат жилвалари /Абдулла Орипов. Эверест ва уммон. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. –Б. 318-329.

4. 39. Шодмонов Н. Шоир ижодининг олмос қирралари / Ўзимники эрур шу созим. Илмий-амалий конференция материаллари. – Қарши: ҚарДУ нашриёти, 2011.

4. 40. Қосимов Б. Абдулла Ориповнинг ижод мактаби. /Уйғонган миллат маърифати. – Тошкент: Маънавият, 2011.

V. Интернет сайтлари

5.1. <http://dic.academic.ru>

5.2. <https://www.worldcat.org/wcidentities/lccn-n85116178>

5.3. <http://feb-web.ru>

5.4. <http://files.school-collection.edu.ru>

5.5. <http://natlib.uz>

5.6. <http://slovar.lib.ru>

5.7. <http://www.traktat.com>

5.8. <http://ru.wikipedia.org>

5.9. <http://ziyonet.uz>

5.10. <https://www.williamshakespeare.net/hamlet.jsp>

5.11. <https://www.w3.org/People/maxf/XSLideMaker/hamlet.pdf>

5.12. www.theatre-library.ru/files/sh/shakespeare/shakespeare_20.html

5.13. https://studbooks.net/.../russkie_perevody_gamleta_sposoby_adaptatsii_star

5.14. https://studbooks.net/772351/literatura/russkie_perevody_gamleta

5.15. <https://www.britannica.com/biography/James-Joyce>

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I БОБ. Абдулла Орипов поэтик тафаккурининг адабий-эстетик илдизлари	6
1.1. Ижодкор поэтик тафаккури ривожда халқ оғзаки ижодининг ўрни	6
1.2. Мумтоз шеърият анъаналари – поэтик тафаккур ўсишининг омили.....	21
1.3. Жаҳон адабиётининг шоир поэтик тафаккур тақомилига таъсири	50
Биринчи боб бўйича хулосалар	63
II БОБ. Шоир лирик асарларида поэтик мазмун тақомили.....	66
2.1. Фалсафий тафаккур – поэтик мазмун тақомилининг асоси.....	66
2.2. Поэтик мазмун ривожда миллий руҳ тасвирининг ўрни.....	89
Иккинчи боб бўйича хулосалар	113
III БОБ. Ижодкор шеъриятида поэтик шакл тадрижи	115
3.1. Шоир шеъриятининг жанр ва шакл хусусиятлари.....	115
3.2. Поэтик шакл янгиланишида индивидуал ижодий тафаккурнинг ўрни	147
Учинчи боб бўйича хулосалар	178
IV БОБ. Абдулла Орипов асарларида поэтик образ эволюцияси.....	180
4.1. Ижодкор назмида лирик қаҳрамон образининг поэтик тақомили	180
4.2. Ватан ва халқ образларининг поэтик	206
янгиланиши	206
4.3. Шоир поэтик тафаккурининг статистик ва психобиографик тадқиқи.....	219
Тўртинчи боб бўйича хулосалар.....	232
Хулоса.....	235
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	239

АДИБА ДАВЛАТОВА

**АБДУЛЛА ОРИПОВ ШЕЪРИЯТИДА
ПОЭТИК ТАФАККУР ТАДРИЖИ**

Монография

МУҲАРРИР: О.ЖУМАБОЕВ

ТЕХНИК МУҲАРРИР: О. МУХТОРОВ

ДИЗАЙНЕР: Ҳ. САФАРАЛИЕВ

САҲИФАЛОВЧИ: С. МУХТОРОВ

Нашриёт лицензияси:

5209

Нашр этишга берилди 10.12.2021

Босишга рухсат этилди 31.12.2021

Бичими 84x108 ¹/₃₂. Офсет қоғози.

Офсет босма усулида босилди.

«Cambria» гарнитураси.

Шартли босма табағи 15,5.

Адади 100 нусха.

Оригинал макет

«ТАФАККУР» нашриётида тайёрланди.

«АКТИВ PRINT» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.

ISBN 978-9943-24-464-1

9 789943 244641